पुराणरहस्यम् ।

सूर्योदय ।

यह संस्कृत भाषाका मासिक पत्र है ।

इसमें भारतवर्षके सुप्रसिद्ध विद्वानोंके धार्मिक, साहित्यिक, दार्शनिक, वैज्ञानिक, ऐतिहासिक, शिक्षा सम्बन्धी लेख प्रकाशित होते हैं। इसकी भाषा अतिसरल सुगम तथा प्रत्येक संस्कृत प्रेमीके सुगमता पूर्वक पढ़नेके योग्य है । इसका प्रचार भारतवर्षमें सर्वत्र है। बंगाल, विहार, मद्रास, यू० पी० पंजाब, गुजरात आदि प्रान्तोंके सब जिलोंमें, संस्कृत विद्यालयों तथा अंग्रेजी स्कूलों, कालेजों एवं समस्त देशी रजवाड़ोंमें इसका अधिक प्रचार है। यह अखिल भारतवर्षीय संस्कृतविश्वविद्यालयका मुखपत्र है। इसके संरक्षकका चन्दा ५) रु० साल और सभ्यका चन्दा ३) रुपया साल है, जिनको यह पत्र विनामूल्य दिया जाता है। असमर्थ लाइब्रेरी और असमर्थ संस्कृत छात्रोंके लिये केवल १) रुपया वार्षिक मूल्य है।

विशेषता ।

सूर्योदयके साथ एक सूर्योदय संस्कृत ग्रन्थावली नियमित रूपसे निकलती है, जिसके द्वारा इसके पाठकोंके घरमें क्रमशः अपूर्व संस्कृत ग्रन्थोंका संग्रह भी हो जाता है।

पता—कार्याध्यक्ष--'सूर्योदय' कार्यालय,

जगद्गंज, बनारस ।

ओंतत्सत् ।

पुराणरहस्यम् ।

महामहोपाध्यायेन महामहाध्यापकेन श्रीअन्नदा-
चरणशर्म्मणा तर्कचूड़ामणिना
सम्पादितम् ।

वाराणस्यां
भारतधर्म्म-सिण्डिकेटलिमिटेड द्वारा प्रकाशितम् ।

कलेगताब्दाः ५०२४ सम्वत् १९८० वैक्रमाब्दे ।

प्रथमसंस्करणम्] [मूल्यं सार्द्धरूप्यकम्

श्री पं० बलदेवदत्त ठाकर द्वारा
काश्यां भारतधर्मप्रेस नाम्नि मुद्रणालये मुद्रितम् ।

प्रस्तावना ।

—:ॐ:—

ब्रह्मा दक्षः कुबेरो यम-वरुण-मरुद्वह्नि-चन्द्रेन्द्र-रुद्राः ।
शैला नद्यः समुद्रा ग्रहगणमनुजा दैत्य-गन्धर्व-नागाः ॥
द्वीपा नक्षत्र-तारा रवि-वसु-मुनयो व्योम भूरश्विनौ च ।
संलीना यस्य सर्वे वपुषि स भगवान् पातु वो विश्वरूपः ॥

पूर्णावतार आनन्दकन्दो भगवान् श्रीकृष्णो दिव्यं चक्षुः प्रयच्छन् अनन्य-भक्तमर्जुनं यद्विश्वरूपमदर्शयत्, तद्विश्वरूपं भगवता श्रीवेदव्यासेन पुराणात्मना आबालवृद्धं स्त्रीपुरुषाणां कृते सुलभमकारि। यतो वै विश्वरूपात्मके पुराणशास्त्रशरीरे ब्रह्मा दक्षः कुबेरो यमो वरुणो वायुरग्निश्चन्द्र इन्द्रो रुद्र, शैलाः सरितः समुद्राः ग्रहगणो मनुष्या दैत्या गन्धर्वा नागाः सप्तद्वीपाः नक्षत्रगणो रविर्वसवो मुनिगणः आकाशः पृथिवी अश्विनीकुमारादयः सर्वे किल विलीना विराजन्ते। संसारे नैतादृक् तत्त्वज्ञानमस्ति यत् किल श्रीवेद-व्यासविरचिते पुराणशास्त्रे न भवेत्, तस्मादेव विवेकिनो महापुरुषाः कथयन्ति यद् 'व्यासोच्छिष्टं जगत्सर्वम्' इति ।

पुराणेषु देवीदेवानां लीलामय्यो गाथा गीयन्ते, ऋषिमुनीनामुपाख्यान-मस्ति पुण्यश्लोकानां महापुरुषाणां जीवनचरितानि वर्त्तन्ते, तत्रेतिहासः काव्यं राजनीतिरध्यात्मज्ञानं व्यवहारज्ञानम्, सर्वविधा एव विद्या विद्यन्ते, पुराणशास्त्रमेतादृक् परिपूर्णं वाङ्मयमास्ते येन सामान्यवर्गमारभ्य परमोच्च-तमान् यावत् सर्वेषामेव जनानां यथाधिकारं लाभो भवितुमर्हति ।

पुराणभाषा नितान्तं सुबोधा, तत्र वर्णितं तत्त्वज्ञानं सातिशयं सुगम-मास्ते। तत्र चित्रितो नायकनायिकास्वभावः परमोदात्तो विद्यते। पुराणेषु प्रसादगुणः परिपूर्यते, तन्निकषायमाणं निदर्शनमेतदेवास्ते यदनेकधः पठितेष्वपि पुराणग्रन्थेषु पाठकानां पुनः पुनः पुराणपाठेऽभिरुचिर्वर्द्धत एव, न तेषां चित्ते तत्राऽरुचिर्जायते। आधुनिकासु सर्वास्वपि यावत्प्रचलितभाषासु नाटकोपन्या-सगल्पगाथादीनामनेके ग्रन्थाः प्रकाशन्ते किञ्च चिन्ताशीलैः पाठकैरेतन्नि-

विवादं नूनं मन्येत यत्तेषां रुचिकराणामपि ग्रन्थानामेकवारं द्विवारं वाऽध्यय-नेन न पुनस्तान् पठितुं पाठकानां चित्तमुत्कण्ठते, किन्तु न जाने पुराणेषु कीदृगलौकिकत्वं निहितमास्ते यद् यावद्वारमेषां पाठो विधीयेत तावदेवाधिकमेतेषां माधुर्यमेधमानं पाठकानां मनांसि मोहयति। परःसहस्रवर्षेभ्योऽपि कालेभ्यो जनाः पुराणपाठं प्रकुर्वते, अपि चैकव्यक्तिरेव बहुवारं पुराणमधीते शृणोति च, परञ्च तेषां नूतनत्वं दैनन्दिनं विवर्द्धते। सदा पल्लविता कल्पलतिकेव प्राचीनाऽपि पुराणग्रन्थमाला नवीनैवाऽवतिष्ठते नैव पुराणत्वमुपगन्तुमीहते।

पुराणानां सर्वग्राहकत्वं सर्वव्यापकत्वं च अनुपममस्ति। सनातनधर्मस्य श्रुतिः, स्मृतिः, पुराणमित्थं त्रिविधं प्रामाणिकपुस्तकमाम्नायते। श्रुतीनां वेदानां वा परब्रह्मणः साक्षान्निःश्वासभूतत्वात्तेषां रहस्यं न सर्वैरवगन्तुं शक्यमास्ते। वेदपुरुषा एव वेदान् साक्षात्कर्त्तुं प्रभवन्ति। येषां महात्मनामन्तःकरणे च सद्ज्ञानमयो वेदः पुरुषरूपेण विराजते त एव वेदार्थानां यथार्थज्ञानमवगन्तुमीशते। प्राचीनाः पूज्यपादा महर्षयो वेदाश्रयाद् निषेधविधिवाक्यैर्या धर्माज्ञाः स्मृतवन्तः ता एव स्मृतयः प्रोच्यन्ते। प्रायस्ताः सर्वा एव विधिनिषेधात्मकतया दुर्बोधत्वेन जटिलत्वमापद्यन्ते स्म, तेषामपि रहस्यं त एवाधिकारसम्पन्ना महापुरुषा अवगच्छेयुः, यैर्धर्मस्य यथार्थस्वरूपं सम्यगवबुध्यते। पौराणिकी वार्त्ता तु न तथा। पुराणेषु तु तत्त्वज्ञानैः सह मनोरञ्जककथोपाख्यानरोचकता-सद्भावात् पुराणग्रन्थाः सर्वविधानामधिकारिणां चित्तान्याकर्षन्ति।

यदि बालवृन्दं पुराणं पठेत् तदा तस्य सौजन्यवृद्धिपुरस्सरं भाविजीवनस्य पुण्यमयः पन्थाः स्पष्टमक्षिगोचरो भवेत्, यदि पुरुषाः पुराणशास्त्रस्य स्वाध्यायं विदधीरन् तदा तेषां पुरुषार्थः कर्त्तव्यनिष्ठा च विवर्द्धेत। पुराणपाठप्रभावात् स्त्रीणां हृदयेषु गृहिणीधर्मस्योदयो भवेत पातिव्रत्यबीजं च दृढमूलमुपजायेत। राजनीतिः प्रायो यथासमयं परिवर्त्तते, ततो राजनीतिवर्णनप्रसङ्गे केनाऽपि कविनोच्चैरुट्टङ्कितम् "पण्याङ्गनेव नृपनीतिरनेकरूपा" इति।

किन्तु पुराणेषु ये राजनीतेः सामान्यसिद्धान्ता उपवर्णितास्ते त्रिकालाऽबाधिता विद्यन्ते। यदि संसारस्य सर्वदेशीया भूतकालीना अर्वाचीना च राजनीतिकपरिस्थितिः परिशील्येत तदा तत्कार्यकारणरहस्यं पुराणेषु नूनं लोचनगोचरतामापद्येत। तथैव सामाजिकविज्ञानस्यापि सर्वे मूलसिद्धान्ताः पुराणेषु गुम्फिता विद्यन्ते। आदर्शसमाजव्यवस्थाया विवेचनमन्यत्र पुराणशास्त्राद् दुर्लभमास्ते।

अध्यात्मज्ञानैस्तु पुराणानि प्राचुर्येण प्रपूर्यन्ते, यतः पुराणानि सर्वज्ञानमयानां वेदानां भाष्यरूपाणि विद्यन्ते। मुक्तिरेव मानवजातेरन्तिमं लक्ष्यमुचितमिति त्रिकालदर्शिभिर्महर्षिभिः सांसारिकदुःखान्यवलोक्य निश्चितम्। मुक्तिं विना नात्यन्तिकसुखलाभो भवितुमर्हति, सर्वे च मानवाः सुखार्थमेव प्रवृत्ता दरीदृश्यन्ते। भारतवासिभिर्यन्निसर्गतो निःश्रेयसमेवान्तिमलक्ष्यमाम्नातम्, एष पुराणानामेव महनीयमहिमा वर्त्तते। पृथिव्या अन्यमनुष्यजातयो लौकिकमभ्युदयमुपेत्य मदगर्विताः प्रमत्ता नश्यन्ति भ्रश्यन्ति च, किन्तु भारतवर्षीया आर्यजातिश्चिरकालात् स्वं स्वरूपमभिरक्षति। एतत् प्राचीनमितिहासमारभ्य नवीनेतिहासं यावत् सर्व एवेतिहास उद्‌र्ध्ववाहुः प्रमाणयति। आर्यजातावेतज्जीवनशक्तिसञ्चारकार्यं पुराणैरेव सम्पादितम्। ऐहिकपारलौकिकाभ्युदयस्य तदन्ते निःश्रेयसप्राप्तेश्च यदि किञ्चित् सुलभं साधनं स्यात्तत्तु केवलं पुराणशास्त्रावलम्बनमेवास्ते।

पुराणशास्त्रस्य सर्वाधिकारित्वं तस्य वैलक्षण्यं स्वस्वान्तस्य यथार्थभक्तिगोचरमुद्गारञ्चोद्भावयता भगवता श्रीवेदव्यासेन व्याहृतम्—

रूपं रूपविवर्जितस्य भवतो ध्यानेन यत् कल्पितम्,
स्तुत्याऽनिर्वचनीयताऽखिलगुरो! दूरीकृता यन्मया।
व्यापित्वं च निराकृतं भगवतो यत्तीर्थयात्रादिना,
क्षन्तव्यं जगदीश! तद्विकलतादोषत्रयं मत्कृतम्॥

यथा पुराणानि विश्वरूपेणोपमितानि तथैव तेभ्यो लौकिकरीत्या समुद्रस्योपमाऽपि दातुं शक्यते। पुराणसागरमन्थनाद् हालाहलं गरलमपि निःसर्त्तुमर्हति अमरकारकममृतमपि। सुराऽपि निःसरेत् सुधांशुरपि। लक्ष्मीः समुद्भवेत् निरर्थकः शंखोऽपि। पुराणपाठावसरे पाठकैरेतन्नूनं प्रणिधेयं यत् पुराणविषयं प्रतिपादयता श्रीव्यासदेवेन समाधिभाषा लौकिकीभाषा परकीया च भाषा प्रयुक्ता, एतद्रहस्यमज्ञात्वा स्थूलदृष्ट्या पुराणपाठं प्रकुर्वाणैर्जनैर्यत् पुराणेषु नानाविधमाक्षेपवाक्यकदम्बमुत्क्षिप्यते तेषां पुराणपयोधिविलोडनेन सुरा, गरलं, केवलः शंखो वा करे आयाति। सुधा, सुधांशुः, लक्ष्मीर्वा ततो बहुदूरमेवावतिष्ठते।

नास्मिन् विषये केवलमाक्षेपकाणामेवाधिको दोषः। यतो येऽज्ञानिनामज्ञाननाशं कर्तुं शक्नुवन्ति नाद्यावधि ते स्वीयां शक्तिं यथोचितमत्र प्रयुक्तवन्तः। नैव सर्वे आक्षेपका हठिनो भवन्ति, तेषु बहवोऽधिकांशतो जिज्ञासवो भवन्ति। किन्तु तज्जिज्ञासातृप्तेरभावात् पुराणेषु तेषां

भ्रमोऽज्ञानं वा न निर्मूलमुपजायते। ततः सर्वमङ्गलमयपुराणशास्त्रप्रचार-कार्येऽनल्पा क्षतिरुपजायते।

श्रीभारतधर्ममहामण्डलसञ्चालकानां चित्ते चिरात् प्रबलेयमिच्छाऽऽसीत् यत् पुराणानामेतादृशोः टीकाग्रन्थाः प्रकाश्येरन् यतो वेदभाष्याणां पुराणानां यथार्थस्वरूपं विद्वज्जनैरवगम्येत। तथा पुराणानां त्रिविधभाषाः त्रिविधभावान् पौराणिककथाकदम्बैः सह ऐहलौकिकवंश्यानां दैवलौकिकवंश्यानां च चरितानां सम्बन्धं तत्र दैवसृष्टेर्मानवसृष्टेश्च द्वयो रहस्यवर्णनमित्यादि माधुर्यमयीं वर्णनशैलीमनायासं सुधियोऽवगच्छेयुः। श्रीमहामण्डलप्रधानव्यवस्था-पकानां परमपूजनीय-श्रीस्वामिचरणानामेष आदेशो वर्त्तते यत् साधनाभाव-सत्त्वेऽपि पुरुषार्थतो न वैमुख्यं विधेयमिति। ततस्ते विविधबाधाविपत्तिभिः प्रतिपलं निरोध्यमाना अपि नैकसंहिताग्रन्थानां नाना गीताग्रन्थानाम् अनेक-दर्शनभाष्यग्रन्थानां प्रकाशनं तथाऽन्यान्य-लुप्त-ग्रन्थानामुद्धारादिकार्यञ्च यथा दृढ़व्रताः सन्तः सम्पादयन्ति तथैवायं पुराणटीकाग्रन्थः 'पुराणरहस्यनाम्ना' प्रकाशितो बोभूयते। सर्वतः प्रथमं श्रीमार्कण्डेयपुराणस्यैव टीकाग्रन्थः 'पुराणरहस्यस्य' प्रथमखण्डे प्रकाशितोऽभूत्।

श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य शास्त्रप्रकाशविभागेनालौकिकैर्यत्नैः सर्व-प्रथमं श्रौतदार्शनिकमीमांसात्रयशास्त्रेषु या न्यूनताऽऽसीत् सा प्रापूर्यत। तथा हि कर्मकाण्डीयमीमांसाया उपासनाकाण्डीयमीमांसायाश्च सूत्रग्रन्था उपलब्धाः साम्प्रतं संस्कृतभाष्यसहिता मुद्रिता भवन्ति। कर्ममीमांसायाः प्रथमं खण्डद्वयं मुद्रितं प्रकाशितञ्चाभवत्। योगशास्त्रप्रपूर्त्तये मन्त्र-हठ-लय-राज-योगसंहितानां चत्वारो ग्रन्थाः प्रणीयमानाः सन्ति, येषु ग्रन्थद्वयं प्रकाशितमपि जातम्। उपासनायाः समन्वयार्थं तद्वृद्धिम्ने च शम्भु-विष्णु-धीश-सूर्य-शक्ति-गुरुगीतानां ग्रन्थसमूहः प्रकाशितोऽभूत्, संन्यासाश्रमिणां कल्याणकृते सन्न्यासगीताऽपि प्रकाशिता। संन्यासाश्रमस्य पद्धतिग्रन्थाश्च क्षिप्रमेव प्रकाशिता भविष्यन्ति। वैदिकसप्तदर्शनानां 'प्राञ्जलभाष्याणि वेदान्तस्य समन्वयभाष्यञ्चाधिकांशतः प्रणीतानि क्रमशः प्रकाश्यन्ते च'। इत्थं संस्कृत-भाषाया बहुमूल्यानि अप्रकाशितानि च ग्रन्थरत्नानि श्रीमहामण्डलीय—शास्त्र-प्रकाशविभागद्वारा नियमतो मुद्रितानि निरन्तरं विद्वज्जनमोदं विवर्द्धयन्ति। एवं हि सर्वविधाधिकारिणां कल्याणनिमित्तं पुराणशास्त्रस्यापूर्वोऽयं टीकाग्रन्थो वेदार्थप्रतिपत्तये पुराणमहत्त्वप्रकाशनाय सनातनधर्मगौरव-विवर्द्धनाय च लोकसेवायामुपस्थाप्यते।

सर्वप्रथमं मार्कण्डेयपुराणस्य टीकाग्रन्थप्रकाशने एतदेव कारणं विद्यते यत् पुराणमिदमन्यमहापुराणेभ्योऽसतः प्रतिपादितं महत्त्वपूर्णं सर्वं विषयं समासतः प्रतिपादयति। पुराणमिदं सर्वसम्प्रदायानां विरोधं परिहरति, हृदयग्राहि-मधुरभाषायां वेदानामतिगूढ़रहस्यं विवृणोति, ऐहिकामुष्मिकज्ञानराशिभिः प्रपूर्यते च।

एष सर्वसम्मतः सिद्धान्तो यदेवंविधो विशदपुराणटीकाग्रन्थो नाद्यावधि कुत्रापि प्रकाशितोऽभूत्। एतेन विद्वांसो वेदानां रहस्यं सनातनधर्मस्य गूढ़विज्ञानञ्चावगत्य कृतकृत्या भविष्यन्ति। संस्कृताध्यायिनो विद्यार्थिनश्चाल्पप्रयासेनैव ज्ञातशास्त्रसारा बहुश्रुता लोकोपयोगिनो भविष्यन्ति वैदिकमतानुयायिनामवैदिकमतानुयायिनाञ्च सर्वेषामेव चित्तेषु पुराणेषु यः शंकासमूहः समुत्पद्यते, एतदध्ययनेन तस्य सर्वस्य सम्यक् समाधानं सम्पत्स्यते। ब्राह्मणोऽस्य पाठेन ब्रह्मविद्यां लप्स्यते, गुरवः पुरोहिताः कर्मकाण्डिनश्च स्वस्वधर्मपालने यथोचितं साहाय्यमाप्स्यन्ति। प्रवृत्तिमार्गाधिकारिणो गृहिण एतदनुशीलनेन स्वधर्मपालने यथेच्छं साहाय्यमेष्यन्ति, निवृत्तिसेविनः सन्न्यासिन एतत्पाठेन औपनिषदतत्त्वानि ज्ञातुं सुगममार्गमेष्यन्ति, सर्ववर्गीया उपासकाश्च उपासनाया रहस्यमनायासमवबोद्धुमीशते। संस्कृतज्ञो जन इमं पुराणरहस्यनामकं ग्रन्थमधीत्य कृतार्थो भविष्यति।

विनीतः—

अन्नदाचरणशर्मा तर्कचूडामणिः

(महामहोपाध्यायः महामहाध्यापकः)

ललितापञ्चमी १९९० वै०

पुराणरहस्यान्तर्गतविषयाणां अनुक्रमणिका ।

विषयः — पृष्ठतः—पृष्ठपर्यन्तम्

विषयः— पृष्ठतः—पृष्ठपर्य्यन्तम्

विषयः— पृष्ठतः—पृष्ठपर्य्यन्तम्

पुराण-रहस्यम् ।

अथ मङ्गलाचरणम् ।

महतस्तमसः पारे पुरुषं ह्यतितेजसम् ।
यं ज्ञात्वा मृत्युमत्येति, तस्मै ज्ञेयात्मने नमः ॥ १ ॥

नमोऽस्तु ते व्यास ! विशालबुद्धे ! फुल्लारविन्दायतपत्रनेत्र !
येन त्वया भारततैलपूर्णः प्रज्वालितो ज्ञानमयः प्रदीपः ॥ २॥

व्यासं वशिष्ठ-नप्तारं, शक्तेः पौत्रमकल्मषम् ।
पराशरात्मजं वन्दे, शुकतातं तपोनिधिम् ॥ ३ ॥

व्यासाय विष्णुरूपाय, व्यासरूपाय विष्णवे ।
नमो वै ब्रह्मविधये वाशिष्ठाय नमोनमः ॥ ४ ॥

अचतुर्वदनो ब्रह्मा द्विबाहुरपरो हरिः ।
अभाल-लोचनः शम्भुर्भगवान् बादरायणः ॥ ५ ॥

नमस्ते भगवन् व्यास ! सर्वशास्त्रार्थ-कोविद !
ब्रह्म-विष्णु-महेशानां मूर्ते ! सत्यवतीसुत ! ॥ ६ ॥

प्रस्तावना ।

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्याय-विस्तरः ।
धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्याश्चैताश्चतुर्दश ॥

इति चतुर्दशसु विद्यासु पुराणस्य परिगणना विद्यते। छान्दोग्योपनिषदि नारद-सनत्कुमार-संवादे सप्तमाध्याये—

"स होवाच ऋगूवेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदँ सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्याँ सर्पदेवयजनविद्यामेतद्भगवोऽध्येमीति"। पुराणानां कृते "पञ्चमं वेदानां वेदम्" इति स्पष्टत एव श्रुतावपि स्तुतिवाक्यमुपलभ्यते ।

"इतिहासः पुराणश्च पञ्चमो वेद उच्यते"

इति भागवते प्रथमस्कन्धे चतुर्थाध्यायेऽपि । मत्स्यपुराणेऽप्येवमेव—

"पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम् ।
अनन्तरञ्च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिर्गताः ।
पुरा पुराणमेवासीत्तदा कल्पान्तरेऽनघ ।
त्रिवर्गसाधनं पुण्यं शतकोटिप्रविस्तरम्" ।

इति पुराणमहिमा श्रूयते । पुराणमहत्त्वमुग्धेन, मनुनापि महर्षिणा स्फुटमुद्गीतं पुराणानां वेदाभ्यनुग्राहकत्वम् । तथाहि—

इतिहास-पुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।
बिभेत्यल्पश्रुताद् वेदो मामयं प्रतरिष्यति ॥

इत्यादि बहुशः सर्वसंस्तुतस्य पुराणस्य माहात्म्यं केन वक्तुं पार्य्यते ? तेषां लक्षणन्तु—

"सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
वंशानुचरितञ्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ।

श्रीमद्भागवते द्वितीयस्कन्धे दशमाध्याये चैवम्—

अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानपोषणपूतयः ।
मन्वन्तरेशानुकथा निरोधो मुक्तराशयः ॥ इति ।

इत्येवं लक्षणलक्षितस्य पुराणस्याष्टादशभेदा उपलभ्यन्ते । तथा हि—

मद्वयं भद्वयञ्चैव ब्रत्रयं वचतुष्टयम् ।
अनापलिङ्गकूस्कानि पुराणानि त्रिषड् विदुः ।

एवमष्टादशभेदैर्विभक्तेषु पुराणेषु श्रीमता वेदव्यासेन महर्षिणा मानवचरित-चित्रणं सर्वधर्मरहस्यकीर्तनम्, वर्णाश्रमधर्मप्रतिपादनम् विहितमस्ति । किं बहुना सर्वेऽपि सामान्य-विशेषासाधारणापद्धर्मादयः सर्वोपयोगिनो ज्ञातव्या विषया विनिवेशिताः सन्ति । विशेषतो भारतीय-आर्य्य (हिन्दू) संस्कृतेर्हृदयमेव पुराणमित्यभिधाने नास्त्यतिशयोक्तिलेशः,—

समाधिभाषा प्रथमा लौकिकीति ततः परा ।
तृतीया परकीयेति शास्त्रभाषा त्रिधा मता" ॥

इत्येवं भाषात्रितयसम्वलितेषु सरलतया भाषासौष्ठवेन च स्त्रीशूद्राणामपि अनायासेनैव बोधगम्येषु महोपकर्तृषु तेष्वपि पुराणेषु इदानीं कालप्रभावतो बहूनां विद्यते वैमत्यम् । विधर्मणान्तु कथैव का, आर्य्येषु (हिन्दूषु) एव कियतां तत्र न तादृशी दृश्यते आस्था यथाऽपेक्षिता । केषाञ्चन तु दृढ़ाऽश्रद्धैव दृश्यते तर्कप्रियाणां पुराणेष्वश्रद्धालूनाम् । तथा—

पुराणं मानवो धर्मः साङ्गोपाङ्गश्चिकित्सकः ।
आज्ञासिद्धानि सर्वाणि न हन्तव्यानि हेतुभिः"

इति तेषु श्रद्धालुषां मान्यमानवानामुभयेषामपि पुराणरहस्यस्फुटावगतये पुराणगत-सर्वविधशङ्कापनोदनपूर्वकं तेषां मनःसन्तोषाय पुराणस्थानर्घरत्न-जिघ्राहयिषया सर्वतः सर्वदार्य्य (हिन्दू) जातौ प्राणवत् प्रियस्य, सर्वाभ्यर्हितस्य सर्वैर्धार्मिकशिरोमणिभिः सर्वथा समादृतस्य सर्वदर्शनसिद्धान्त-समवलितस्य सर्वोपासना-सम्प्रदायाविरोधिनोऽत्यलौकिक-विचित्र-भावगुम्फितस्य श्रीमार्कण्डेयपुराणस्य रहस्यं विव्रियते । तत्र यस्य पद्यस्य रहस्यं प्रकटीक्रियते तत्पद्यार्थसंकेतोऽप्युपरि निर्दिष्टो विद्यते । येन पीपठिषूणां तदर्थावगतये महत् सौविध्यं स्यात् । रहस्यभाषा तु मञ्जुलतरा प्रसादगुणगुम्फिता भावमयी भविष्यति । येन बाला अपि स्वल्पप्रयासेनैव तदध्ययनतस्तन्मर्मज्ञा भवितुमर्हन्ति । पुराण-रहस्याध्येतृभिः पुराणेषु समुज्जृम्भितानां सर्वासामपि शङ्कानां समाहितिः सुतरामनायासेनैव समासादिता स्यादिति सर्वथा प्रधानं लक्ष्यम् ।

तत्र श्रीमार्कण्डेय-पुराणस्य मङ्गलाचरण-रहस्यम् ।

यद् योगिभि र्भवभयार्त्तिविनाशयोग्य-
मासाद्य वन्दितमतीव विविक्तचित्तैः ॥
तद्वः पुनातु हरिपादसरोजयुग्म-
माविर्भवत् क्रमविलङ्घित-भूर्भुवः स्वः ॥ १ ॥
पायात् स वः सकलकल्मषभेददक्षः ।
क्षीरोदकुक्षिफणिभोग-निविष्टमूर्त्तिः ॥
श्वासावधूत-सलिलोत्कणिकाकरालः ।
सिन्धुः प्रनृत्यमिव यस्य करोति संगात् ॥ २ ॥
नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥ ३ ॥

पूज्यपादेन त्रिकालदर्शिना महर्षिणा वेदव्यासेन प्रणीतस्यास्य मङ्गलात्मकस्य श्लोकत्रयस्य अलौकिकं महत्त्वमध्यात्मभावराशिपरिपूर्णत्वञ्चावर्णनीयमस्ति । परमकारुणिकेन महर्षिणा पतञ्जलिना प्रणीतस्य योगशास्त्रस्यायं सर्वसम्मतः सिद्धान्तोऽस्ति यत् समाधिना निरुद्धासु चित्तवृत्तिषु स्वयमेव सर्वद्रष्टा परमात्मा योगिनोऽन्तःकरणे स्वस्वरूपेण प्रकाशते; तथा हि—

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ १ ॥

तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ॥ २ ॥

(योगसूत्रम्—अ० १-पा० १-सू०-१, २,)

इत्यतश्च हेतोः योगिनां तस्य श्रीमतः परमेश्वरस्य पदोपलब्धिः स्वाभाविकी ।

अस्मिंश्च महापुराणे सर्वप्राथम्येनादौ श्रीमतस्त्रिगुणात्मकस्य भगवतः परमेश्वरस्य चित्स्वरूपो विष्णुभावः संस्तुतोऽस्ति, यश्च ज्ञानमयश्चित्स्वरूपः सृष्टेरुत्तमाङ्गे विकाशक्रमेण क्रमश आविर्भवति । ऊर्ध्वस्थानामधस्थानाञ्च सप्तानां लोकानां स्थितिकल्पना श्रीमतो भगवतो विराड्रूपस्य नाभिप्रदेशतः ऊर्ध्वाधोभागेनैव व्यवस्थिता विद्यते । तत्र श्रीमतो भगवतो विराड्वपुषि सप्ताधस्तना लोकास्तमोमयाः; यत्रासुरा एव केवलं निवसन्ति । ऊर्ध्वस्थाश्च सप्त लोकाः सत्त्वमया यत्र देवगणास्तिष्ठन्ति ।

उक्तेषु सप्तसूर्ध्वलोकेष्वपि श्रीमद्भगवतश्चित्कलाया उत्तरोत्तरं क्रमविकाशाद्धेतोः क्रमशो ज्ञानानन्दयोस्तथा तदीयचित्कलायाश्च विकाशो भूत्वा सप्तमे चरमे ऊर्ध्वलोके पूर्णत्वमृच्छति । इत्यत एव षष्ठ-सप्तमयोर्लोकयोर्मध्ये उपासनालोकसमूहानां स्थितिरभ्युपेयते । यतश्च कदाचित् पुनरावृत्तिरपि सम्भाव्यते; किन्तु सप्तमाच्चरमलोकान्न पुनरावृत्तेराशङ्का । स एव लोकः सूर्य्यगतीनामन्तिमं स्थानम् ।

प्रथमतोऽत्र श्लोकत्रये 'भूर्भुवःस्वः' इति व्याहृतित्रयस्योपादानेन सप्तस्वप्यूर्ध्वलोकेषु श्रीमद्भगवतश्चिन्मयरूपस्य क्रमविकाशः स्फुटीभवति । द्वितीयतश्च गतागतचक्रस्य गहनतापर्य्यालोचनया भूर्भुवःस्वरिति लोकत्रयस्य प्राधान्यं परिलक्ष्यते । इत्यत एव वर्णाश्रमीयतुरीयाश्रमरूपे संन्यासे भूर्भुवःस्वरित्यस्य व्याहृतित्रयगम्यस्य लोकत्रयस्य त्यागादेव ज्ञानिनः सर्वस्वत्यागः स्वीक्रियते ।

गतागतचक्रस्य स्थिरीकरणायायमस्माकं मृत्युलोक एव प्रधानं केन्द्रम् । अयञ्चास्माकं मृत्युलोकः सप्तानामूर्ध्वलोकानां सप्तानाञ्चाधो लोकानां मध्ये मध्याकर्षणशक्तिरूपेण निवेशितो विद्यते । स चाऽयं ब्रह्माण्डस्यैकस्य चतुर्दशभागस्य चतुर्थो भागः । यतो हि भूलोकस्य चत्वारो विभागाः सन्ति । एकः पितृलोको यत्र धर्मराजापरनाम्नो भगवतो यमस्य राजधानी, द्वितीयो नरकलोकः, तृतीयः प्रेतलोकश्चतुर्थश्चायं मृत्युलोक इति ।

अस्मिन् मृत्युलोक एव मातृगर्भतो जीवा जायन्ते, अन्यत्र लोकेषु तु अयोनिजा एव जीवा उपलभ्यन्ते ।

अस्य मृत्युलोकस्य गतागतचक्रकेन्द्रस्थानत्वात् पुत्रैषणा-वित्तैषणा-लोकैष-

णेत्येषणात्रयासक्तत्वेन जीवा उपर्य्युक्त-पितृ-प्रेत-नरकात्मकेषु लोकत्रयेषु पौनः पुन्येन बाभ्रम्यमाणाः पुनरत्रैव मृत्युलोके जनिं लभन्ते । इदमेव गतागतचक्रगति-रहस्यं संक्षिप्तं वेदितव्यम् ।

यावज्जीवेऽस्यैषणात्रयस्य तीव्रता तिष्ठति, तावद्भूलोकान्तर्गत-सुखप्रद-स्वर्ग-रूप-पितृलोकावधि एव तस्य गतागतचक्रं भ्रमति । एषणात्रयसंसक्तो जीवो यद्युन्नतोऽपि स्यात्तदापि 'भूर्भुवःस्वरि'ति लोकत्रयादूर्ध्वं नैव गन्तुमर्हति । अस्यै-षणात्रयस्य जेतारो महात्मान एव तस्माल्लोकत्रयादूर्ध्वलोकेषु गतागतमाचर-न्ति । इत्यत एव संन्यासाश्रमिणां मन्त्रेषु प्रथमलोकत्रयकर्मकसंन्यासोल्लेख उप-लभ्यते । अस्मादेव हेतोरस्मिन्मङ्गलाचरणे च त्रयाणामेव पदानामुपन्यासः ।

उत्तरोत्तरं चित्कलाया अभिवृद्ध्या एतल्लोकगतागतिदशोल्लङ्घनेनाग्रे प्रशा-न्तदशोपस्थितिरावश्यकी । अथवा सप्तव्याहृतिपक्षे तु सप्तमी प्रशान्तदशा ज्ञेया । इत्थं तस्य चिन्मयपदस्य निदर्शनं महर्षिभि र्दिव्यदर्शिभि र्विहितं वेदितव्यम् ॥१॥

मङ्गलाचरणस्य द्वितीये पद्ये श्रीमतो भगवतो विष्णोर्वाङ्मनसबुद्धिविष-यातीतस्य चिन्मयस्वरूपस्य लोकातीतमद्भुतं रहस्यमन्यप्रकारेणापि विव्रियते । तथाहि—योगिराजानामन्तःकरणे जगदीश्वरस्य परमात्मनः स्वानुभूतिः पञ्च-तत्त्वानामन्तिमस्याकाशतत्त्वस्याऽप्यूर्ध्वमेव भवति । आकाशतत्त्वं हि अनन्तशब्द-वाच्यमित्यत एव श्रीमद्भगवतो विष्णोः शय्याधिष्ठानमनन्तः शेषाऽपरपर्य्यायो गीयते । आकाशतत्त्वस्यानन्त्यसत्ताया याथार्थ्यतोऽनुभवे सत्येव योगिराजाना-मन्तःकरणं भगवत्सत्ताया अप्यनाद्यनन्ततामनुभवितुं योग्यं गण्यते ।

सृष्टेरादिस्वरूपवर्णनप्रस्तावे पुराणादिषु शास्त्रेष्वपि क्षीरसागरस्य कारण-वारिणश्चैवमन्येषामप्येवंविधानां यद्वर्णनमुपलभ्यते तत् चिदाकाशस्थितानां समष्टिकर्म्मबीजरूपाणां संस्कारराशीनां तात्पर्य्येत एव । यतोहि—साधारणजल-तत्त्वस्य अनुलोमक्रमतस्तुरीयतत्त्वरूपस्य तु कथमप्यनेन कारणार्णवेन सम्बन्ध एव न सङ्गच्छते । इत्यतो—"यथापूर्वमकल्पयदिति" श्रुतिप्रतिपाद्ये समष्टिसंस्का-रात्मके कारणार्णवे अनन्तशय्यामधितिष्ठतः श्रीमद्भगवतो विष्णोश्चिन्मयरूपस्य समाधिना दर्शनं योगिराजानां सुलभमेव ।

परमपुरुष-सत्तयैव "अहं ममेति" "अयमहं" ममेयं शक्तिरिति अनु-भवानुरूपं ब्रह्म-प्रकृते र्महामायायाः सम्बन्धो दर्शनशास्त्रादिषु गीयते । परमस्य पुंसो विष्णो र्भगवतोऽखिलात्मनः सत्तयैवानन्तात्मन आकाशस्यापि सत्ताऽभ्युपे-यते । तस्मिन्नाकाशतत्त्वे क्षोभोत्पत्त्यैवान्येषां तत्त्वानां क्रमश उत्पत्त्या सृष्टिलीला-विस्तारः सम्पद्यते इत्यत एवास्मिन्मङ्गलाचरणे श्रीमद्भगवतः सत्तया सम्बन्ध-

शालिन आकाश-तत्त्वस्य प्राधान्यं परिलक्षयता कारणसमुद्रस्य प्रक्षोभतःसमुद्र-तरङ्गवत् सृष्टि-विस्तारोपरि ज्ञानिन उपासकस्य चेतस आकर्षणमिहोपनिबध्यते महर्षिणा ॥ २ ॥

तृतीयं मङ्गलाचरणं सर्वव्यापकम् । तच्च सर्वत्रैव पुराणादिषूपलभ्यते । यो हि जीव इन्द्रियाश्वाधीन इन्द्रियारामः, यस्यान्तःकरणप्रवृत्तयः केवलमिन्द्रिय-सेवामुद्दिश्यैव परिस्फुरन्ति, स कथमपि नरशब्दवाच्यो भवितुं नार्हति । स तु साधारणः क्षुद्रो जीवः पशुतुल्यो विज्ञेयः । यो हि पुमान् भाग्यशाली भगवद्भा-वासक्तचेताः स एव नरलोके धन्यो नरशब्दवाच्यश्च । ये च पूर्णावयवाः स्वरूप-स्थिता अवतारिणो महापुरुषाः सर्वदा भगवद्भावापन्नचेतसस्त एव नरोत्तम-शब्दवाच्याः । सर्वशक्तिशाली निग्रहानुग्रहसमर्थोऽनन्तकोटिब्रह्माण्डनेता सर्वा-न्तर्यामी भगवान्नारायणशब्दाभिधेयो ज्ञेयः ।

श्रीमतो भगवतो भागवती शक्तिः "अहं ममेतिवत्" ततोऽभिन्नापि शास्त्र-कारैर्द्विविधा विभक्ता । एकाऽज्ञानजननी अविद्येत्युच्यते द्वितीया ज्ञानजननी विद्येत्युच्यते । अविद्या हि जीवान् मोहजालेऽज्ञानान्धतमसि पातयित्वा गता-गतचक्रं दृढीकरोति । विद्या तु आत्मज्ञानप्रदानेन तद्बन्धनतो मोचने कारणं भवति । सा ज्ञानप्रदायिनी मुक्तिदात्री विद्यैवेह मङ्गलपद्ये सरस्वतीशब्दा-भिधेया ।

धर्म्म एव सृष्टिधारकः, धर्म्म एव च मानवेभ्योऽभ्युदयनिःश्रेयसौ क्रमश-उन्नतिपथप्रापणत आदावन्ते च प्रयच्छति । इत्यतो धर्माधर्मयोः फलप्रदात्री जग-द्धात्री धर्म्मरूपिणी सैव सरस्वती देवीह गीयते ।

इह हि मङ्गलाचरणे "व्यास" पदम् आधिदैवविज्ञानपूर्णम् । तन्मर्मान-भिज्ञतया क्वचन पुराणादिषु लेखकैः 'व्यास' पदप्रयोगस्थाने 'चैव' पदप्रयोगो लि-खितो दृश्यते तन्न वरम् । 'व्यास' शब्दप्रयोगरहस्यन्त्वित्थम् वेदनीयम् । तथाहि—

यथा राष्ट्ररक्षानिमित्तं बहवो राजकीयविभागा निर्धारिता विद्यन्ते, तथैव ब्रह्माण्डस्यैकस्य सञ्चालने त्रयो मुख्या विभागा विद्यन्ते । एकोऽध्यात्म-विभागो द्वितीयोऽधिदैवविभागस्तृतीयोऽधिभूतविभागः । तत्र प्रथमस्य ज्ञान-विभागस्य सञ्चालका व्यासवशिष्ठादय ऋषयः । द्वितीयस्य कर्मरूपाधिदैववि-भागस्य सञ्चालका वसुरुद्रादिदेवगणाः । तृतीयस्य स्थूलशरीररूपाधिभौतिक-विभागस्य सञ्चालका अर्य्यमाग्निष्वात्तादिपितृगणाः । इत्थञ्च भगवतो वेदव्या-सापराह्वस्य कृष्णद्वैपायनस्यावतारोऽस्मिन्मृत्युलोके यद्यप्यभूत्तथापि नित्यर्षि-रूपस्य व्यासस्य देववत् चिरस्थायिपदाधिष्ठातृत्वं स्वभावसिद्धम् ।

एवञ्चास्मिन्नलौकिके मङ्गलाचरणे श्रीमद्भगवतस्तच्छक्तेः तदीयानां सर्वासामपि विभूतीनां स्मरणेनैव जयोच्चारणस्य शास्त्रादेशो भवति। श्रुतयः सर्वाणि शास्त्राणि च स्वात्मन अध्यात्माधिदैवाधिभूतात्मकं त्रिविधमर्थमवगमयन्ति। अतश्च सर्वधर्माश्रयस्य श्रीमद्भगवतो विश्वधारकस्य धर्मस्य सर्वधर्मप्रकाशकस्य च महाभारतादिपुराणेतिहाससमूहस्य जयघोषणैव जयशब्देनाभिधीयते ॥३॥

चतुर्थ-पद्यादारभ्य दशमपद्यावधि महाभारतमहिमवर्णनं
विद्यते, तदीयरहस्यमिदमधो निर्दिश्यते—

महाभारतं हि सर्वपुराणेतिहासानां शिरोमणिः। सर्वमान्यपञ्चमवेदस्वरूपञ्च। पुराणानां पञ्च भेदाः। तथाहि–महापुराणानि, पुराणानि, उपपुराणानि, पुराणसंहिता, इतिहासश्चेति। तत्र महाभारतन्तु इतिहासलक्षणोपेतमपि कर्मोपासनाज्ञानात्मककाण्डत्रयरहस्यपूर्णत्वात् सर्वाङ्गपूर्णं पुराणमङ्गीक्रियते। पुराणानि न लौकिकेतिहासरूपाणि नापि कल्पितगाथापूर्णानि। वस्तुतः पुराणानि ज्ञानमयत्रिकालदर्शिनो वेदस्य भाष्यरूपाणि। यदि पुराणानि लौकिकेतिहासपूर्णानि अभविष्यंस्तदा तत्रैकस्यैव पुंसश्चरितानि एकेनैव महापुरुषेण लिखितानि तत्तत्पुराणेषु पुराणान्तरेषु वा भिन्नप्रकाराणि नाभविष्यन्। श्रीमद्देवीभागवते प्रकाशिताच्छुकदेवचरिताच्छ्रीमद्विष्णुभागवते प्रकाशिते शुकदेवचरिते रात्रिन्दिववन्महद्वैषम्यं नैवाभविष्यत्। अतश्च पुराणादिषु निबद्धानि महापुरुषाणां जीवनचरितादीनि न लौकिकगाथावद्विज्ञेयानि, नापि तेषां चरितानां लौकिकवदुपयोगो विधेयः। किन्तु तानि चरितानि भगवता वेदव्यासेन महर्षिणा स्वाद्भुतालौकिकयोगशक्तिशालिनोऽन्तःकरणस्यामोघया स्मृतिशक्त्यानेककल्पकल्पान्तराश्रितानि स्मृत्वा लोकहिताय वेदरहस्य-चिख्यापयिषया प्रकटीकृतानि। इत्यस्मादेव हेतोः पुराणान्यपि 'स्मृति' शब्दवाच्यानि भवन्ति।

पुराणेषु वेदवत् भाषात्रयं भावत्रयं गुणाधिकारत्रयं विद्यते। इतियथा वेदार्थरहस्यविज्ञाने काठिन्यं तथैव पुराणार्थरहस्यावबोधनेऽपि तद् वेदनीयम्। तेषु यत्र केवलं समाधिगम्यविषयाणामेव वर्णनं विद्यते सैव समाधिभाषेति निगद्यते। यथा—आत्मस्वरूपविवेचनम्, ब्रह्म-प्रकृतिस्वरूपवर्णनम्। दुर्ज्ञेयकर्मरहस्यप्रतिपादनम् इत्यादि। समाधिभाषा तु सर्वत्रैव पुराणेष्वेकविधैवोपलभ्यते। नास्ति तत्र किमपि केषाञ्चिद् वैमत्यम्। यया वर्णनपद्धत्या समाधिगम्यं विषयं लौकिकरीत्या विव्रियते सा हि लौकिकी भाषा प्रतिपाद्यते। यथा च—ब्रह्म-प्रकृतिरूपयोः शिव-पार्वत्योर्विवाह-वर्णनम्। अनाद्यनन्तचिन्मय-शिव-लिङ्गवर्णनम्, रासलीलावर्णनम् इत्यादि। यत्र च समाधि-

गम्य-विषयाणां परिपुष्टये अनेककल्पसङ्घटितानां घटनावलीनां समाधि-बलेन संस्मृत्य विस्तरशो वर्णनम् क्रियते सा परकीया भाषा कथ्यते । अस्या-उदाहरणं पुराणेषु बहुश उपलभ्यते । भ्रम-प्रमादवशतः प्राकृतिका मानवा इमामेव वर्णनशैलीं लौकिकेतिहासरूपतोऽवगच्छन्ति यथोक्तमुपरितः । इत्यतो हि अस्या भाषात्रयपद्धतेः स्वरूपावगतिं विना यथा वेदार्थरहस्य-ज्ञानं दुस्तरं तथा पौराणिकार्थपरिचयोऽपि दुर्गम एव । इत्थञ्च यथा भगवान् ब्रह्मेशविराड्रूपतस्त्रिभावात्मकः तथैव वेदाः पुराणानि शास्त्राणि च अध्यात्माधिदैवाधिभौतिकरूपतो भावत्रयबोधकानि परिचेयानि ।

इत्यत एव वेदानां सर्वे मन्त्राः पुराणानाञ्च सर्वेऽपि विषया भावत्रित-यात्मकाः । एतद्रहस्य-परिज्ञानाय द्विविधमुदाहरणमत्रोपन्यस्यते । श्रीमद्भगवतो विष्णो र्भावत्रितयात्मकं स्वरूपत्रयं विद्यते । तत्र प्रथमम् अध्यात्म-रूपम् आकाश-तत्त्वतोऽपि परं विद्यते । इत्यत एव आकाशबोधकानन्तशय्यापि तद्रूपम् । फलतः सर्वतत्त्वातीतम् । कामार्थधर्ममोक्षाणां चतुर्णामपि फलानां स दातेति गदा-शङ्ख-चक्रपद्मधारी निगद्यते । माया तद्वशे विराजत इति लक्ष्मी पादप्रसेविका प्रख्याप्यते । फलतस्तत्प्रकृतिस्तदधीनैवेति ततः सूच्यते । भगवतो विष्णोर्गोलोकपीठादारभ्य सत्त्वगुणव्यापिनी याऽधिष्ठात्री सत्ता विद्यते सा तस्य भगवतोऽधिदैवस्वरूपम् । या सगुणमूर्तिः समये समये स्वभक्तानुग्रहार्थमाविरास्ते सा तस्याधिभौतिकी स्थितिः । उदाहरणान्तरं तु प्रतिपदार्थमिदमाम्नायते । तथाहि—

नेत्रेन्द्रियस्याध्यात्मरूपं तन्मात्रा, अधिदैवरूपं विश्वतश्चक्षूरूपः सूर्य्यदेवः । स्थूलमधिभूतरूपञ्च शरीरस्थं नेत्रेन्द्रियगोलकम् । अतश्च वेदे तत्सदृशपुराणा-दिषु च क्वचनाध्यात्मपुरुषस्याध्यात्मविषयस्य च वर्णनमासाद्यते । कुत्रचना-धिदैवव्यक्तेरधिदैवविषयस्योपनिबन्धनमुपलभ्यते । कुत्रचिदधिभूतभावविशि-ष्टस्य पुंसोऽधिभूतविषयस्य च विवरणं विद्यते । येषामवगतये भावत्रितया-त्मिकाया विचारशक्तेरावश्यकत्वम् । एवं सति पुराणव्याख्यातुः शक्तिर्यदि भावत्रयरहस्यज्ञानार्हा न स्यात्तर्हि तस्य व्याख्यानेन पुराणविषये शङ्कोद्गमस्य पदे पदे सम्भवस्तु स्यादेष, प्रत्युत सर्वं पुराणशास्त्रमेवासम्बद्धं प्रतीयेत ।

इत्यस्मादेव हेतोः पुराणादिषु सत्त्वरजस्तमोरूपत्रिगुणात्मिका बहुशो-वर्णनपद्धतयः समुपलभ्यन्ते । यदनुकूलमेव पुराणव्याख्यानमावश्यकम् । नित्य-विन्यासावतारो महर्षिः कृष्णद्वैपायनो वेदव्यासोऽनेकपुराणेतिहासादिप्रणयनान-न्तरमन्ते श्रीमन्तमन्तर्यामिणं सर्वेश्वरं सर्वशक्तिमन्तमीश्वरमेवमधोनिर्दिष्ट-विधया तुष्टाव । तथाहि—

रूपं रूप-विवर्जितस्य भवतो ध्यानेन यत्कल्पितम् ।
स्तुत्या निर्वचनीयताऽखिलगुरोर्दूरीकृता यन्मया ॥
व्यापित्वञ्च निराकृतं भगवतो यत्तीर्थ-यात्रादिना ।
क्षन्तव्यं जगदीश ! तद्विकलता-दोषत्रयं मत्कृतम् ॥

अतो हि पुराणानां वेदार्थ-वेदरहस्यप्रतिपादक-वेदभाष्यस्वरूपत्वमेवेति निर्विवादः पन्थाः । यथा सूत्रभाष्ययोः—

अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतो मुखम् ।
अस्तोभमनवद्यञ्च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥
सूत्रस्थं पदमादाय वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः ।
स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥

इति परस्परलक्षणभेदस्तथैव वेदपुराणयोरपि परस्परं भेदः । बहुशः सुहृत्सम्मितोपदेशयुञ्जि पुराणानि जनमनोरञ्जनकर्तॄणि गाथाजातानि बिभ्रतीति सुतरां सारल्यं दधति ॥ ४-१० ॥

षड्विंशतितमात् पद्यादूनत्रिंशत्तमपद्यं यावत् जैमिनिमहर्षि-कृतं पक्षिणां मानवसदृशव्यवहारज्ञानोपदर्शाश्चर्यप्रकाशनम् , तत्समर्थनाय कर्मगति-रहस्यम्—

मनुष्या देवा वा स्वासत्कर्म्मपरिणामप्रभावतस्तरुगुल्माद्युद्भिज्जयोनिं सरीसृपखगाद्यण्डजयोनिं पश्वादिजरायुजयोनिञ्चासादयितुमर्हन्तीति पुराणादिषु बहुधा संकीर्त्यते ।

अन्येऽवैदिकमार्गाश्रिता दार्शनिकाश्च क्वचन स्वतर्कसरणिमीदृशीं प्रतिपादयन्ति यदुन्नतकक्षागतां देवयोनिं मनुष्ययोनिं वा समुपेता जीवाः कथं पुनरधोगामुद्भिज्जादिकां योनिमाश्रयितुमर्हन्ति ? यतो हि पञ्चानां कोशानां पूर्णतामाश्रित्य पूर्णावयवत्वमुपेता जीवा हि मनुष्ययोनिं देवयोनिं वा आसादयन्ति । ततश्च पुनरधो गत्वा पशुखगादितिर्य्यग्योनिपातोऽसम्भव इव भातीति तेषामाशयः ।

अत्रोत्तरयति-कर्मगतिरहस्यमजानतामियमाशङ्का निर्मूलैवेति । यतो हि अत्युत्कटानां पापकर्मणामयं परिणामो यज्जीवोऽधिरूढोऽपि मनुष्यदेवादिविशिष्टयोनिं पुनरधःश्रेणिस्थां खगदंशमत्स्यादितिर्य्यग्योनिमधिगच्छतीति । केवलं दण्डार्हः स स्वपापपरिणामं भोक्तुमेव तत्र गच्छतीति सर्वैरकामैरपि स्वीकरणीयमेव ।

यथा पूर्णकोशबलेन पूर्णावयवतामुपेतो जीवो ब्रह्मधारणयाऽलौकिकीमद्भुतां मुक्तिमासादयितुमर्हति तथैव पापनिरतस्वान्तःकरणस्य कुत्सितधारणाबलेन—

"यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम्।
तं तमेवेति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः"

इतिगीतोक्तचरमस्मृत्या पापात्मकान्तःकरणवतीं मृगादियोनिमाहोस्वित् पश्वादिकामेव योनिमवश्यमाश्रयतीति नाणीयानपि सन्देहः।

परन्तु एतादृशा आरूढपतिता जीवाः कियतः कालस्यैव कृतेऽधःपतन्ति, केवलं दण्डभोगेन पापविमुक्त्यै। नहि पुनस्तेषां चतुरशीतिलक्षयोनिचक्रक्रमेण भ्रमणमपेक्ष्यते। यस्यामधस्तन्यां योनौ स पतति तत्र कर्मफलोपभोगे सति तत एव पुनः स्वपूर्वावस्थामासादयति। उदाहरणतो यथा यमलार्जुनौ स्ववृक्षयोनित्यागवेलायामेव देवत्वं पुनः समाश्रितावभूताम्।

अन्यतश्च कर्मणः सृष्टिहेतुत्वात् तद्बलं सर्वोपरि सर्वाभ्यर्हितमिति कस्याविदितम्। उक्तञ्च भर्तृहरिणा—

ब्रह्मा येन कुलालवन्नियमितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे।
विष्णुर्येन दशावतारगहने क्षिप्तो महासङ्कटे।
रुद्रो येन कपालपाणिरनिशं भिक्षाटनं कारितः।
सूर्य्यो भ्राम्यति नित्यमेव गगने तस्मै नमः कर्मणे।

इत्येवमुत्कटवेगवतोऽचिन्त्यप्रभावाद्भुतमहिमशालिनः कर्मणो महतीं घोरां प्रवाहगतिं निरोद्धुं कः समर्थः। यथोग्रमुन्नतं सत्कर्म जीवान् मनुष्ययोनितो देवयोनिं नयति तथैवोग्रं घोरमसत्कर्म तानधस्तिर्य्यगादियोनिषु पातयिष्यत्येवेति किमाश्चर्य्यम्।

एवम्भूता आरूढपतिता जीवाः कियतोऽल्पस्यैव कालस्य कृतेऽधः पात्यन्ते इत्यतस्तदीयव्यष्टिपिण्डानामसम्पूर्णतैव तत्र विद्यते। अपरञ्च तदीयान्तःकरणयोग्यतानुरूपं क्वचन तेषु पूर्वयोनिस्मृत्युदयोऽपि सम्भाव्यत एव। जडभरतस्य मृगयोनावुपेतस्य शुष्कतृणभक्षणादिव्यापारोऽप्यत्रोदाहरणमूहनीयम्॥२६-२९॥

त्रिंशत्तमे पद्ये समागतेन्द्रनारदाप्सरःप्रभृतिशब्दार्थरहस्यम्—

इन्द्रपदं हि देवानामेकं स्थिरं प्रतिष्ठितं पदम्। देवलोकस्याधिराजो हि इन्द्रदेवो निगद्यते। यथा कालप्रमापकदेवो मनुरुच्यते, धर्म्माधर्मनिर्णेता देवो भगवान् यमो यथा धर्म्मराज इत्यादिशब्दैरभिधीयते, इत्येतेषां पदं स्थिरं

शाश्वतम् निश्चितमस्ति तथैवेन्द्रपदमप्येकं शाश्वतिकं स्थानं निगद्यते। सर्वेषामायुर्विभागोऽपि पृथगेवास्ति, आयुःसमाप्तावधिकारिणां परिवर्तनं भवति।

इन्द्रस्य राजधानी तृतीयोर्ध्वलोकात्मके स्वर्गलोके विद्यते तत ऊर्ध्वलोकेषु तु राजानुशासनस्यापेक्षैव न विद्यते। यथेह लोकेऽपि पुण्यात्मनां महात्मनां शिष्टानां राजानुशासनावश्यकता नैवोदेति।

देवर्षेर्नारदस्य गतिः सर्वत्रैव लोकेषु अव्याहतैव विद्यते। स हि पुराणेषु प्रसिद्धो नारदो देवशरीरविशिष्टो महर्षेर्नारदस्याधिदैवं स्वरूपम्। अन्यतश्च पुण्यात्मनां पुंसामन्तःकरणस्येश्वराभिमुखो वृत्तिविशेषः तदधिष्ठातृदेवसम्बन्धेन नारदस्याध्यात्मस्वरूपं भवितुमर्हति। भक्तानां सम्मुखे स्थूलस्वरूपेणापस्थितो हि नारदोऽधिभूतस्वरूपवान् ज्ञेयः। इत्येवं नारदस्य महर्षेः स्वरूपत्रयं ज्ञेयम्। इत्यत एव पुराणादिषु प्रायः सर्वत्रैव नारदप्रसङ्गः समापतति।

इत्थमप्सरसां विषयेऽपि बहूनां जिज्ञासूनां बहुविधाः शङ्काः समुत्पद्यन्ते, तासां समाहितिरपि सुतरामावश्यकीति निगद्यते—

यथाऽस्मिंल्लोके वेश्यानां स्थितिः स्वाभाविकी, यथा स्त्रीषु वेश्यात्वाधिकारोऽधिगम्यते न पुंसु, तथैवेदृशस्वाभाविकनियमानुसारेण इन्द्रियसुखमूलकेषु भूर्भुवःस्वरिति त्रिष्वपि लोकेषु स्वर्वेश्यारूपाणामप्सरसां स्थितिरपि स्वाभाविकी। यतो हि स्त्रीसम्बन्धिनो विषयाः सर्वेभ्योऽपि विषयेभ्यः प्रबला अत्यधिकशक्तिशालिनो विज्ञेयाः।

अन्यतश्च पुमांसो विकर्षणशक्तिशालिनः स्त्रियश्चाकर्षणशक्तिविशिष्टाः। इत्यत एव पुरुषशक्तिः पराजीयते परन्तु नारीशक्तिर्न कदापि पराजीयते। अस्मादेव हेतोः स्त्रीष्वेकतस्त्रिलोकपावनी लोकातीता सतीत्वप्रकाशिका तपस्या विद्यतेऽपरतश्च नारकीयजघन्यवृत्तिरूपेयं वेश्यावृत्तिरपि तास्वेव दृश्यते। तृतीयतश्च स्वर्गादिषु इन्द्रियसुखप्रधानेषु लोकेषु इन्द्रियसुखवासनावतां तदिच्छयैव तत्रोपतिष्ठतां स्त्रीपुंसानां मध्ये स्त्रीणां कृते देवानां तथा देवलोकवासिनामन्येषां समागमसत्वेऽपि निरतिशयेन्द्रियसुखेप्सूनां पुंसां कृते स्वर्वेश्या विहाय काऽन्या गतिरित्यपि विभावनीयम्। इत्यतोऽवश्यमिदं सिध्यति यथेह मानवे लोके वेश्यानां स्थितिरावश्यकी तथैवामुत्र स्वर्वेश्यानां स्थितिर्निश्चिता ध्रुवमपेक्षितैवेतिदिक्॥ ३०॥

त्रिचत्वारिंशत्तमपद्यत ऊनपञ्चाशत्तमं यावदुपवर्णिताप्सरःकृत-महर्षि-दुर्वासस्तपोभङ्ग—प्रस्तावे इन्द्रियप्राबल्यरहस्यम्।

अयञ्च मनोरूप-प्रग्रहस्य इन्द्रियाश्वानाञ्च रूपकालङ्कारेण सुमनोहर उपन्यासः कठोपनिषच्छायामाश्रित्य प्रसज्जितः प्रतिभाति। अयञ्च प्रस्तावस्तत्र विस्तरेण निरूपितः।

पुराणेषु प्रायोऽप्सरसां मुनितपस्वितपोभङ्गोद्यमो दृश्यते। तत्र शङ्का-समाहित्यर्थमिदमुच्यते—प्रथमतः स्त्रीणामाकर्षणशीलत्वं सर्वप्रसिद्धम्। द्वितीयतश्च स्त्रीरूपविषयस्य दुर्दमनीय-प्रभावत एव सृष्टिप्रवाहः प्रवाहितो भवति। अतश्च इह सृष्टौ सर्वेष्वपि विषयेषु स्त्रीरूपविषयस्य सर्वतोऽप्यभ्यर्हितत्वम्। ज्ञानेन्द्रियेष्वपि रसनेन्द्रियजननेन्द्रिययोः सर्वतोऽप्यधिकं प्राबल्यम्। यतो हि ते उभे अपि एकादशानामेवेन्द्रियाणां बलं बिभृतः। रसनायां हि रस-ग्रहणात्मकज्ञानेन्द्रियत्वं वाग्निःसारकत्वविशिष्टकर्मेन्द्रियत्वञ्चोभयमेवास्ति। एवञ्च जननेन्द्रियेऽपि स्पर्शेन्द्रियस्य मध्याकर्षणरूपम् ज्ञानेन्द्रियत्वं मूत्रोत्सर्जनात्मकं कर्मेन्द्रित्वमपि तथा। इत्यत एवानयोरिन्द्रिययोरादृशी प्रबला स्थितिरुपलभ्यते, तत्रापि जननेन्द्रियन्तु ततोऽपि प्रबलतरम्। यतो हीदमिन्द्रियं प्रकृतिदेव्याः सृष्टि-कारिण्या महाशक्त्या विशिष्टत्वात् पूर्वत एव महाप्रबलं सृष्टम्। इत्यत एवोग्रकर्माणः तपस्विनो धैर्य्यात्मज्ञानन्यूनतायां—इदमेवेन्द्रियं द्वारीकृत्याप्सरोभिर्निपात्यन्ते ॥ ४३–४९ ॥

पञ्चाशत्तमात्पद्यादारभ्य पञ्चपञ्चाशत्तमं यावत् क्रुद्धस्य मुनेर्दुर्वाससोऽप्सरोभ्यः शापप्रदानानन्तरम् आकाशगङ्गागमनम्, तत्रर्षीणामविहत-गतिरहस्यम्।

देवता अपि विविधा भवन्ति। ऋषयोऽपि बहुविधाः सन्ति। असुराणामपि अनेकश्रेण्यो भवन्ति। सर्वेऽप्यसुरा असुरलोक एव नैव समुपतिष्ठन्ते तेषां शक्तिः केवलमुपरितनलोकत्रयं यावद्देवापसर्पति। ते हि तस्मिल्लोकत्रय एव गतागतङ्कुर्वन्ति। तथैव चारणगन्धर्वादयोऽपि सामान्यदेवा नैवोपरिस्थेषु सर्वेष्वपि लोकेषु गन्तुमर्हन्ति। ऋषयस्तु सर्वत्रैव चतुर्दशस्वपि भुवनेषु तिष्ठन्ति गतागतञ्चापि कुर्वन्ति। तत्रापि सर्वेष्वेवर्षिषु नैव सर्वत्र गतागतयोः समाना शक्तिर्विद्यते। केवलं देवर्षयो महर्षयश्च सर्वत्र गतागतं कुर्वन्ति। यथा—सिद्धा महात्मानः, श्रीमान् हनूमान्, अन्ये चाऽप्येवमेव प्रभावशालिनः पुण्यात्मानो देवपदमासाद्य सूक्ष्मलोकोपयोगीनि नानाविग्रहाणि गृहीत्वा यत्र तत्र विचरन्ति। तथैवास्मिन् मृत्युलोके समुत्पन्नः कोऽपि योगशक्तिशाली महात्मा स्वयोगशक्त्या स्वशरीरस्थपरमाणून् अन्यसूक्ष्मलोकोपयोगिनो विधाय तत्रोपगच्छति।

पुनश्च पार्थिवशरीरान्तरं निर्मायास्मिन् मृत्युलोकेऽपि प्रादुर्भवति। योगशास्त्रे बहुविधा ईदृशाः सिद्धयः समुपवर्णिताः सन्ति ॥ ५०-५५ ॥

द्वितीयाऽध्याये पद्यत्रयावधि गरुडपक्षिवंशवर्णनरहस्यम्—

पुराणप्रवक्तॄणां पुराणाध्यायिनाञ्च सदा स्मरणीयमिदं यदस्य संसारस्यैव नामरूपात्मकत्वाद् वेदभाष्यरूपेषु पुराणादिषु यत्र कुत्रापि नाम्नो रूपस्य वा वर्णनमुपलभ्यते तत्र सर्वत्रापि भावत्रयस्य सम्बन्धो दृश्यते। तथा हि पक्षिणो नामरूपे स्यातां पशोर्वा भवेतां मनुष्यस्य, देवस्य, स्त्रियाः, पुंसोऽथवा स्थानविशेषस्य, तीर्थस्य यस्य कस्यापि नामरूपे भवेताम्, तत्र सर्वत्रैव आध्यात्माधिदैवाधिभौतरूपस्य भावत्रयस्य सम्बन्धः स्यादेव। तेनैव सहेदमवश्यमूहनीयं यत्तत्रैषु त्रिषु भावेषु कोऽप्येकोऽवश्यं स्यादेव ॥ १-३ ॥

कैलासपर्वते राक्षसोपलब्धिरहस्यम्—

मनुष्याणां देवानाञ्च पिण्डं पूर्णावयवसम्पन्नमिति द्वे अपि पिण्डे पञ्चकोशपरिपूर्णे स्तः। इत्यस्माद्धेतोः मनुष्यो वा स्याद् देवो वा स्याद्द्वावपि प्रकृत्यनुसारतस्त्रिधा विभक्तौ स्तः। तत्र प्रथमो देवाधिकारो द्वितीयोऽसुराधिकारस्तृतीयश्च राक्षसाधिकार इति यत् किमपि देवपिण्डं मनुष्यपिण्डं वा समाश्रितो जीवो यदि परार्थपरायण आत्मनिरतः सात्त्विको भवेत्स हि देवाधिकारवान् विज्ञेयः। यः कोऽपि स्वार्थी कामेन्द्रियपरो रजोगुणपरिपूर्णश्च स्यात्सोऽसुराधिकारीति। एवमेव यश्च तमोगुणव्याप्तः केवलं परपीडनासक्तः प्रमादी च स्यात् स राक्षसाधिकारमध्यगो ज्ञेयः।

मृत्युलोकात्मको मनुष्यलोकः स्यादाहोस्वित् सूक्ष्मो देवलोकः स्यात्सर्वेष्वपि लोकेषु त्रयाणामेषामधिकारिणां पिण्डानि भविष्यन्त्येव। तत्रैतावानेव विभेदो ज्ञेयो यन्मनुष्यलोके त्रयाणामप्यधिकाराणामाधिक्यमुपलभ्यते। देवलोके च देवाधिकारवतामेव प्रावल्यम् असुरलोके चासुराधिकारिणामेव बाहुल्यतया सम्भव इति। अतश्च कुवेरस्य देवपुर्यां राक्षसाधिकारिणामपि स्थितिः सम्भाविन्येव ॥ ४—७ ॥

विंशतितमाच्छ्लोकात् षड्विंशमितं यावदतिबलशालिनो विशालकायस्य पक्षिणो राक्षसेन सह युद्धे पक्षिणोऽद्भुतबलशक्तिरहस्यम्—

पदार्थविद्याविज्ञानेनापि सिध्यति यत् पक्षिजातिषु बहवोऽतिबलशालिनोऽसाधारणप्रभाववन्तो भवन्ति। अधुना पदार्थविद्ययेदं निर्णीतमस्ति यत् पूर्वं हस्तिषु शुण्डत्रयशालिनो हस्तिनो भवन्तिस्म; ये च वर्तमान-हस्तिभ्य

आकारे महान्त आसन् । एवमेव पक्षिष्वपि पूर्वं महान्तो बलशालिन आकारे बले प्रभावे ज्ञानेऽपि च वर्तमानपक्षिभ्योऽनेकगुणा अधिका अभवन्निति प्रमाणितं पदार्थविज्ञानविद्भिः । इदानीं न तादृशाः पक्षिणो हस्तिनो वोपलभ्यन्ते सर्वेऽपि कालमहिम्ना विलीना धरातले । अपरञ्चारूढपतिता जीवा अपि एषु वर्गेषु जन्म गृह्णन्तीत्यपि कर्मरहस्यविज्ञानतः प्रमाणितमेव प्राक् ॥२०—२६ ॥

सप्तविंशत एकत्रिंशत्तमं पद्यं यावत् राक्षसवधानन्तरम् तदीयपत्न्याः स्वात्मनः पक्षिणीभवनं तद्रूपेण च सन्तानजननं इत्याद्यसम्भवेतिहृत्त-रहस्यम्—

दैवजगतः स्थितिर्निश्चितैव । तत्र दैवपिण्डस्यापि स्वतन्त्रतया स्थितिः सुनिश्चिता । इत्येवं सति दैवपिण्डाधिकारिणोऽप्सरःप्रभृतयो जीवा विविध-रूपवेशशरीरधारिणो भवितुमर्हन्तीत्यत्र कः सन्देहः । कर्मगतेरदमनीयत्वात्त-त्फलभोगार्थं देवयोनिगोऽन्ययोनिगो वा जीवो निजकर्मगतिप्रभावतो लोका-न्तरे गमिष्यति, पिण्डान्तरमेष्यति, आरूढपतितो भूत्वा च स्वपूर्वशक्तिप्राप्तिं करिष्यति । इत्येवं पौनः पुन्येन गतागतचक्रपतिता बहवो जीवाः स्वजनि-परिवर्तनमाचरन्त्येवेति पुराणादिष्वेवंविधं वर्णनं इदानीन्तनान् मानवान-सम्भवत्प्रतिभाति, परन्तु वस्तुतस्तु न तत्रासम्भूतिलेशः ॥ २७-३१ ॥

द्वात्रिंशत्तमाच्चत्वारिंशत्तमपद्यावधि गर्भिण्याः पक्षिण्याः कुरुक्षेत्रगमनम् तत्र च तदीयाण्डानां युद्धक्षेत्रे पातेऽपि घण्टापतनेन सुरक्षेत्यादिवर्णित-भवितव्यताप्राबल्यरहस्यम्—

भवितव्यताऽतिप्रबलाऽवश्यं भाविनी । वैदिकविज्ञानस्य कर्मरहस्य-मतिप्रबलमपरिवर्तनीयं चास्ति । न हि तस्य कर्मरहस्यस्य खण्डनं धरायां केनापीतरेण धर्मसिद्धान्तेन दार्शनिकप्रवरेणापि कर्तुं पार्य्यते । वैदिककर्म-मीमांसादर्शनसिद्धान्ततः सर्वापि ब्रह्माण्डसृष्टिः पिण्डसृष्टिश्च कर्माधी-नैव सम्मता । एकस्य ब्रह्माण्डस्योत्पत्तिस्थितिप्रलयास्तथैकस्य पिण्डस्याप्यु-त्पत्तिस्थितिप्रलयाः सकला अपि क्रियाः तदीयपूर्वकर्मफलानुसारेणैव प्रचलन्ति । तत्र कर्माणि सहजैशजैवभेदतस्त्रिधा सम्मतानि तान्येव ब्रह्माण्डस्योत्पत्ति-स्थितिप्रलयान् साधयन्ति । जीवपिण्डमपि त्रिविधमेव निगद्यते । सहजपिण्ड-मुद्भिज्जपशुप्रभृतीनां, दैवपिण्डं देवतासुरादीनां, मानवपिण्डञ्च मनुष्यस्यैव ।

सर्वमपि पिण्डं कर्माधीनमेव भवति। जीवपिण्डस्य जात्यायुर्भोगाः सर्वेऽपि तदीयपूर्वप्रारब्धपरिणामत एव सम्पद्यन्ते। आरूढपतिता जीवा ये हि स्वाति-दुष्कृतकर्मपरिपाकभुक्तये देवमानवयोनितो दण्डस्वरूपेणाधः पशुप्रभृतिसहज-पिण्डे पात्यन्ते, तेषामपि जात्यायुर्भोगाः पूर्वकृतकर्मानुसारेण निश्चितप्रारब्धानु-कूला एव भवन्ति।

साधारणत उद्भिज्जस्वेदजाण्डजजरायुजात्मकचतुर्विधा अपि भूतसङ्घाः सहजकर्मणैव सञ्चाल्यन्त इति नास्ति तेषां कृते नवीनप्रारब्धनिर्माणस्यावश्य-कत्वम्, परन्तु तास्वेव योनिषु ये जीवा दण्डिता आरूढपतिता भवन्त आयान्ति; ते सर्वेऽपि पूर्वप्रारब्धानुरूपमेव सञ्चाल्यन्ते।

पूर्णावयवानां मानवपिण्डधारिणामथवा देवपिण्डधारिणां जीवानां पूर्व-जन्मार्जितकर्मणां सञ्चित-संस्काररूपात्मककर्मबीजमध्यतो यानि स्वल्पानि कर्मबीजान्यङ्कुरितानि भवन्ति भोगपिण्डं कल्पयन्ति, तान्येव प्रारब्धशब्दतोऽभि-धीयन्ते। कर्मबीजं हि संस्कार इति उच्यते। यथा हि बीजाद् वृक्षोत्पत्तिर्भवति, तथैव संस्कारतो जात्यायुर्भोगप्राप्तिकराणि पिण्डानि समुत्पद्यन्ते। संस्का-रात्मकानि कर्मबीजानि च श्रेणित्रये विभक्तानि। बीजानां महान् कोशो हि सञ्चितः संस्कारः कथ्यते। नवीनश्च संस्कारराशिः क्रियमाणशब्दभाग् भवति। यतश्च शरीरपिण्डमुद्भवति तदेव प्रारब्धमित्युच्यते। तान्येव प्रारब्ध-कर्माणि भवितव्यतेति गीयन्ते, यानि चावश्यभोग्यानि, पुंभिरनिवार्य्याणि भोगत एव क्षपणीयानीति यावत्। यत्कृते शास्त्रेषूपलभ्यते—

अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम्।
नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि। इति।

एतदेव कारणात्मनः संस्कारात् कर्मरूपस्य कार्य्यस्योत्पत्तिः निगद्यते ॥ ३२-४० ॥

तृतीयाध्याये चक्राकारपृथिवीवर्णनप्रस्तावरहस्यम्—

धराया वर्त्तुलाकारत्वात् ऊर्ध्वमुड्डीयमानाः पक्षिप्रभृतयो जीवा आकाश-यानेनोड्डीय गच्छन्तः पथिकाश्च तां रथचक्राकारामेव पश्यन्ति। उपरितो दृश्यमानः पृथिवीभागो वर्त्तुल एवावलोक्यते। अनेन पौराणिकोपाख्यानेन तदानीन्तनानां विदुषां भूविद्यावेत्तृत्वं सिध्यति। अन्यच्च वायुयानप्रभृतीनि गगनस्थलप्रापकाणि यानान्यप्यासन्नेवेति सिध्यति ॥ १-५ ॥

उनविंशतितमपद्यतः पञ्चविंशमध्ये समागतेन्द्रशब्दार्थरहस्यम्—

दैवस्य जगतो महत्सु सर्वेष्वपि पदेषु इन्द्रपदं हि सर्वेभ्योऽपि महद्राजसिकं पदं निगद्यते। तत्पदाधिष्ठाता इन्द्रः खलु देवलोकस्य राजा गीयते। मृत्युलोकादितः सम्बन्धभाजि भूलोके यावन्तो देवांशा यावन्ति च देवकार्य्याणि भवन्ति तावतां सर्वेषामेव इन्द्रोऽधिष्ठाता, स एव शासकः। भूलोके तदन्तर्गतमृत्युलोकादिषु च यावन्तो देवाः स्वपदेषु विनियुक्ताः सन्ति, तेषां कार्य्यपर्य्यवेक्षणमपीन्द्रकर्म। तस्याधिकारश्च भूर्भुवःस्वर्लोकेषु त्रिष्वर्चुरणो नियमितोऽस्ति। असुरगणाश्चैतेषु लोकेषु आधिपत्यं विस्तार्य्यासुरीं शक्तिं न विस्तारयेयुरिति पर्यवेक्षणमपीन्द्रकर्तव्यमेव। स हि राजसिको देव इति पदच्युतिभयं तस्य सर्वदा तिष्ठति। उग्रतपश्चर्य्यां विदधाना महात्मानस्तपस्विनो लोकान्तरे गत्वा देवाधिष्ठातुरिन्द्रस्य स्थानमपि ग्रहीतुमर्हन्तीति तेषां पुण्यात्मनां तपस्विनां कार्य्यस्य स्वयं परीक्षणं, चारैर्वा परीक्षणं करणीयमिति तदीयं स्वाभाविकं कर्म। एवं परीक्षया याथार्थ्यज्ञानेन यदा तस्य मनः सन्तुष्यति—यदयं महात्मा नेन्द्रलोककामुक इति ततो निश्चिन्तो भवति॥ १६–२५॥

त्रिचत्वारिंशतः सप्तचत्वारिंशत्तमेषु पद्येषु वर्णितोर्ध्वदैहिकान्त्येष्टिक्रियारहस्यम्—

यस्योर्ध्वदैहिकेन श्राद्धादिकर्मणा साहाय्यकर्तारः पुत्रादयो न स्युः, स स्वयं स्वीयोर्ध्वदैहिकं श्राद्धादिकृत्यं जीवन्नेव विदध्यादिति शास्त्रादेशः। द्रव्यक्रियामन्त्रशक्तिभिः प्राणमयमनोमयकोशयोः साहाय्येन श्राद्धफलं लोकान्तरे सम्पद्यते। यथा च विना तन्त्रीसाहाय्येन पदार्थविज्ञानक्रियया गगनस्थविद्युत्तरङ्गसहायतया सहस्रक्रोशान्तरस्थितान्यमानवैः सह वार्त्तां कर्तुं शक्यते, तदीयगानश्रवणमपि कर्त्तुं पार्य्यते। तथैव श्राद्धकर्ता पुमान् श्राद्धक्रियया प्राणमयतरङ्गबलेन इहस्थमनोमयकोशसम्बन्धमपरलोकस्थितमनोमयकोशेन सह विधाय तत्र तृप्तिकराणि द्रव्याणि सुखशान्तिविधायकपदार्थजातमाधिदैवं साहाय्यञ्च प्रेषयितुमर्हति। प्रेतलोके नरकलोके च समुपस्थितस्य जीवस्य तल्लोकजदुःखानां दूरीकरणम्। एतदेव श्राद्धतत्त्वीयं विज्ञानम् यन्मृतस्य सर्वथा साहाय्यकरणम्, दुःखदलोकगमनमार्गादिषु साहाय्यदानम्। इत्थमेव दुःखबहुलेषु लोकेषु परिभ्रममाणस्य स्वजनस्य अस्मादेव लोकात् समुचितं साहाय्यकरणमेव श्राद्धतत्त्वरहस्यम्। सुखबहुलेषु लोकेषु समुपस्थितस्य तु जीवस्य श्राद्धक्रियया शान्तिः सुखसमृद्धिश्च भवति।

परलोकगामिन आत्मनो ये केऽप्यन्तरायाः परलोकगमनवेलायां मध्ये मार्गमापतन्ति तत्र सर्वत्रैव श्राद्धक्रिया साहाय्यमाचरति। इत्यत एव भविष्यत्काले स्वीयश्राद्धकर्तारं कञ्चनाधिकारिणमदृष्ट्वा विवेकिनः पुरुषाः स्वयमेव स्वजीवितावस्थायामेव स्वश्राद्धं कुर्वन्ति।

अपरञ्च श्राद्धक्रियया केवलं परलोकगामिन आत्मनस्तथा नैमित्तिकपितॄणामेव तृप्तिर्न भवति, किन्तु नित्यपितरोऽर्य्यमाग्निष्वात्तादयोऽपि प्रसन्नाः सम्बद्धिताश्च भवन्ति। इन्द्रवरुणमन्वादि-देवपदवत् नित्यपितॄणामपि पदं नित्यमूहनीयम्। ते च नित्यपितरो धर्माधर्मफलभोगे साहाय्यमाचरन्ति। मानवैः तेषां प्रसादनमावश्यकं कर्तव्यम्।

अस्मादेव हेतोः संन्यासाश्रमप्रवेशसमये महात्मानः स्वीयं श्राद्धं स्वयमेवानुष्ठाय पितृऋणतः स्वात्मानं मोचयन्ति। अतः श्राद्धकरणं सर्वेषामेव प्रधानं कर्तव्यम्॥ ४३-४७॥

चतुः पञ्चाशत्तमे पद्ये समागतैन्द्रज्ञानपदार्थरहस्यम्—

श्रीमतो भगवतो गणपतिदेवस्य शक्तेः सिद्धिरिति नाम। यतश्च स देवः सिद्धिदाता निगद्यते। दैव्याः सिद्धेस्त्रयो भेदा ज्ञेयाः। प्रथमाधिभौतिकी सिद्धिःलौकिकमैश्वर्य्यं लौकिक्यश्च सिद्धयः। द्वितीयाश्चाधिदैविकी सिद्धिरणिमा लघिमा महिमा इत्येतादृश्यः सिद्धयो यासां लक्षणं योगदर्शने समुपलभ्यते। तृतीया त्वाध्यात्मिकी सिद्धिः। वेदश्रवणमध्यात्मशास्त्रप्रकाशनम् ज्ञानसम्बन्धिन्यः सर्वा एव सिद्धयस्तत्र ज्ञातव्याः, ऐन्द्रज्ञानमपि एतस्या अध्यात्मसिद्धेरेवान्तर्गतम्। यच्च दैवकृपयैवोपलभ्यते॥ ५१-५४॥

अद्यत्वे तिर्य्यग्योनिषु विशिष्टजीवप्रादुर्भावाभावरहस्यम्।

ननु आरूढपतिता जीवाः पक्षिप्रभृतितिर्य्यग्योनिष्वपि समुपेत्य ईदृशीं पूर्वस्मृतिं पूर्वशक्तिञ्चापि लब्धुमर्हन्तीति निश्चये साम्प्रतमपि कथन्न तादृशा जीवा समुपलभ्यन्ते? इतिशङ्कायाः समाधानमाह—

जीवानामुद्भवो हि कालनियमानुकूल एव भवति जीवसमुत्पत्त्या सह देशकालयोरुभयोरेव समानः सम्बन्धः।

ग्रीष्मदेशोद्भवा उद्भिज्जादयो जीवाः शीतदेशे नैव रोहन्ति नापि प्राणितुमर्हन्ति, तथैव प्रेतलोकनिवासिनो जीवाः स्वर्गलोके नोपस्थातुं शक्नुवन्ति। इत्याद्युदाहरणैर्जीवसृष्ट्या दैशिकः सम्बन्धोऽतिघनिष्ठः प्रतिभाति। परन्तु सम्बन्धोऽयमाधिभौतिक एव ज्ञेयः। शीतोष्णयोस्तत्तत्प्राधान्यमधिगतै देशैः सह घनिष्ठ-

सम्बन्धभागित्वात् ताभ्याञ्च सह जीवानां स्थूल-शरीरसम्बन्धसत्त्वात् शीत-देशोद्भव उद्भिज्जजीवो ग्रीष्मप्रधानदेशे न समुत्पत्तुं शक्नोति नापि ग्रीष्मप्रधान देशोद्भवो जीवः शीतप्रधानदेशे जीवितुमर्हतीति ।

एवं वायुतत्त्वप्रधानं प्रेतशरीरं वह्नितत्त्वप्रधाने स्वर्गलोके नोपस्थातुमर्हति । इत्यत इदमवश्यमङ्गीकरणीयं यद् आधिभौतिकसम्बन्धयुजा देशेन सहाधिभौतिकस्यैव सम्बन्धस्य प्राधान्यम् । परन्तु कालेन सहाध्यात्मिकस्य सम्बन्धस्य प्राधान्यं, कालश्चानाद्यनन्तः । केवलं कालविशेषे जन्मभृतां जीवानां समष्टिप्रारब्धतो कालविशेषस्य स्वरूपनिर्देशः क्रियते । नो चेत् कालस्य निर्लेपत्वात् नैतत् किमपि सम्भवति । संस्काराणां समष्टिपुञ्जेन सह सर्व एव कालः सम्बध्नाति इत्यतः कालेन सहाध्यात्मिकस्यैव सम्बन्धस्य प्राधान्यम् ।

अन्ततो गत्वा अद्यत्वे जीवजगतो दृष्टि र्यदाधिभौतिकप्रधाना तथोन्नतानां सर्वाभ्यर्हितानामपि विदुषां दार्शनिकी दृष्टिस्तिमिराच्छन्ना विनष्टेव प्रतिभाति । अतिविमर्शशीला अपि मानवा दैवस्य जगतोऽस्तित्वे सन्दिहानाः सन्ति । किम्बहुना परलोकचिन्तामपि कर्तुमाधुनिकाः शिक्षिता न क्षमन्ते, प्रत्युत तच्चिन्तयोद्विजन्त एव, साधारणाश्च जनाः शिश्नोदरपरायणा अल्पायुषोऽनियमिताहाराः संदृश्यन्ते । तदेत्येवम्भूते विकराले काले येऽपि जीवा जनुर्भृतो भवन्ति तेषु विरला एव केचनाध्यात्मशक्तिसम्पन्ना भवितुमर्हन्ति । इत्यस्मादेव हेतोः देवानामपीदानीं साक्षाद्दर्शनं विरलतामासादितवद् विद्यते ।

यद्यपि क्वचन केचन योगिनो दैवेन जगता स्वसम्बन्धं प्रतिष्ठापयितुं प्रभवन्ति । परन्तु तत्-क्रिया प्रायो विलुप्तप्रायैवाधुना दरीदृश्यते । मणिमन्त्रौषधप्रभावोऽप्यधुना हीनबल एवावलोक्यते । इत्यत एव साम्प्रतम् उन्नतश्रेणिगा आरूढपतिता जीवा अपि न प्रादुर्भवन्ति ॥ १-६ ॥

प्रारब्ध-प्राबल्यरहस्यम् भावाभावशब्दार्थरहस्यं च ।

पूर्वसञ्चित-तपः प्रभावेणैव मानवाः पुण्यफलं समश्नुवते । भोगेन कुकर्मतो वा तपःक्षये सति मनुष्याः पतन्तीत्येषा क्रियापि प्रारब्धत एव सम्बध्नाति ।

यद्यपि भावाभावयोर्दार्शनिकं रहस्यमत्युन्नतविचारपरिपूर्णम्, तथापि साधारणतया सुखानन्द-प्राप्त्यप्राप्तिभ्यामेवेह सम्बन्धो विज्ञेयः । जीवो यस्य पदार्थस्य सुखहेतुत्वं विज्ञायाकांक्षामातनोति स एव भावशब्दवाच्यः । यदा च सत्यामप्युत्कटेच्छायां सत्यपि च प्रबले प्रयत्ने जीवः स्वेच्छां पूरयितुं न शक्नोतीति तत्राभावो निदानमुच्यते ।

साधारणत इष्टप्राप्तिर्जीविनां हर्षनिदानम् , अनिष्टाधिगमश्च शोकहेतु-रित्येतदेव जीवानां सुखदुःखनिदानमूहनीयम् । परन्तु आत्मज्ञानिनश्चैतादृश-भावाभावौ तज्जन्यसुखदुःखे च तत्त्वज्ञानसाधनेन केवलं प्राकृतिकं पदार्थजात-मवगच्छन्ति । आत्मज्ञानेन च स्वस्वरूपोपलब्धिमासादयन्ति । ततश्च ते महात्मानो हर्षशोकातिगा भूत्वा नन्दन्ते । फलतश्च हर्षशोकौ तान् महापुरु-षान् न विचालयितुमर्हत इतिभावः ।

अनन्तकोटिषु ब्रह्माण्डेषु प्रतिब्रह्माण्डं सृष्टिस्थितिलयात्मककार्य्य-सम्पा-दनाय सगुणब्रह्म-स्वरूपेण ये त्रयो देवा विद्यन्ते । तेषु एव प्रथमः सर्जनकर्तृत्वात् ब्रह्मोच्यते, द्वितीयश्च स्थितेः कारणं विष्णुर्निगद्यते, तृतीयो हि संहारकरणा-च्छिवोऽभिधीयते । इमे च देवशब्दवाच्या अपि न साधारणदेवयोनिगा जीवाः, किन्तु निर्गुणस्य भगवत इमे सगुणमूर्तयः ।

अत्र च सृष्टिरक्षाया विष्णुना सह सम्बद्धत्वाद् अस्यां स्तुतौ तस्यैव प्राधान्यम् । तत्सम्बन्धेनैव विष्णुभावं पुरस्कृत्य सगुणब्रह्मणः स्वरूपपरिचित्यै यथासम्भवं प्रयत्नो विहित उपलभ्यते । अत्र संस्तवे यावन्ति विशेषणानि सन्ति तानि सर्वाण्येव प्रायो निर्गुणब्रह्मप्रधानान्येवोपलभ्यन्ते ।

परमात्मनो यन्निर्गुणं भावातीतं पदमुच्यते तच्चोपासनाभिप्रायेण सगु-णभावे परावर्तितुमेव पञ्चानां सगुणरूपाणां ध्यानानि शास्त्रादिषु समुपल-भ्यन्ते । तथा हि—विष्णु-सूर्य्य-भगवती-गणपतिशिवाश्चेति पञ्चापि विग्रह-वत्यो मूर्तयः निर्गुणस्य परमात्मनो भावातीतमेव भावं सगुणभावमार्गेण धारणायामानाययितुं गुणाश्रयीभूता विद्यन्ते । इत्यत एवेह स्तुतौ श्रीभगवान् विष्णुदेवः त्रिगुणात्मको निर्गुणश्चोक्तोऽस्ति । एतद्भावाभिप्रायेणान्यत्राप्युक्तम् ।

अक्षरावगमलब्धये यथा स्थूलवर्तुलदृषत्परिग्रहः ।
शुद्धमुक्तपरिलब्धये तथा दारुमृण्मयशिलामयार्चनम् । इति ॥३९-४२॥

ब्रह्मणः सगुणनिर्गुणादिस्वरूपरहस्यम् ।

वेदशास्त्रादिषु परमात्मा हि सृष्टितः परत्वेन त्रिगुणातीतत्वेन एकत्वेनाद्वि-तीयत्वेन् जीवानां मनोबुद्धिविषयातीतत्वेन च वर्णितोऽस्ति । परन्तु जिज्ञासूनां तृप्तये स भावत्रयविशिष्टत्वेनापि परिलक्षितो विद्यते । तथा हि ब्रह्म ईशो विराट् चतुर्थोऽवतारश्च यो हि लीलाविग्रहशब्दभागपि निगद्यते ।

तत्र भगवतो निर्गुणस्य निष्क्रियस्य सृष्टितोऽतीतस्याध्यात्मस्वरूपस्यैव ब्रह्मेति नाम निगद्यते । तस्यैव सगुणं स्वरूपं सृष्टे द्रष्टृमात्रमुच्यते । यस्य योग-

शास्त्रे 'पुरुषविशेष' इति संज्ञोच्यते तच्चाधिदैवं स्वरूपमीश्वर इत्युच्यते। अनन्त कोटिब्रह्माण्डोपेतं यत्तदीयं महत् स्थूलमाधिभौतिकं स्वरूपं विद्यते तदेव विराडित्युच्यते जीवशरीराश्रयेण या भगवतो विशिष्टा शक्तिः कलारूपेणाविर्भवति सैव तस्यावतार स्वरूपमुच्यते। एतदेव भगवतः स्वरूपस्य चतुर्व्यूहसम्बन्धिनां भावानां रहस्यम्। अस्यैव विज्ञानस्याश्रयेण ब्रह्म-विष्णु-महेश-प्रभृतीनां सर्वेषामेव स्वरूपस्यावगतिः सम्भाव्यते।

पञ्चदेवोपासनारहस्यम्।

पञ्चदेवोपासनायां ब्रह्मविष्णुमहेशात्मकमूर्त्तित्रयतः केवलं विष्णुशिवयोरेव नामोपलभ्यते–तत्रेदं निदानम्। यद्ब्रह्मणो रजोऽधिष्ठातृत्वेन रजोगुणसम्बन्धतस्तस्येश्वरत्वेऽङ्गीकृतेऽपि उपासनासम्बन्धतो न तस्य प्राधान्यमभ्युपेयते शास्त्रकृद्भिः। सामान्यतो गीतोपनिषत्प्रभृतिशास्त्रेषु ज्ञानयोगकर्मयोगात्मके साधनपद्धति द्विविधे एव निर्दिष्टे। श्रीमतो भगवतो ब्रह्मणः चिद्भावसम्बन्धतः सांख्ययोगः, सद्भावसम्बन्धतश्च कर्मयोग इति द्विविधे अपि निष्ठे स्वभावसिद्धे स्तः। इत्यत एव केवलं विष्णुशिवयोरेव सगुणोपासना शास्त्रादिषूपलभ्यते।

अन्यतश्च पञ्चोपासनात्मकं सगुणोपासनं यद्वेदेषु तत्सम्मतशास्त्रेषु चोपलभ्यते तत्र पञ्चानां सगुणब्रह्मोपासनानां भावो निर्णीतोऽस्ति। तासामुपासनानां तुलनात्मकपर्य्यालोचनया तासां विज्ञानगवेषणया च योगशास्त्रतन्त्रशास्त्रयोश्चैतासां रहस्यपर्य्यवेक्षणेन चैतदुपलभ्यते यत्–विष्णूपासनायां भगवतश्चिद्भावस्य, शिवोपासनायां भगवतः सद्भावस्य, देव्युपासनायां भगवतः शक्तिभावस्य गणपत्युपासनायां भगवतो ज्ञानमयप्रधानभावस्य सूर्य्योपासनायाञ्च भगवतः स्वाकर्षणरूपस्य तेजोभावस्य प्रकाशो विद्यत इति। इत्येवं पञ्चानां स्वतन्त्रभावानामवलम्बनतः पञ्चापि स्वतन्त्राः सगुणब्रह्मोपासनाप्रकाराः पार्थक्येन शास्त्रादिषु वर्णिताः समुपलभ्यन्ते। तासां पञ्चानामपि उपासनानां दार्शनिकं रहस्यं पृथगेव निर्दिष्टं। तत्र चतुर्व्यूहकल्पना पूर्वोक्ताधारानुसारं पृथगेव निर्दिष्टास्ति। यदा वाङ्मनोबुद्ध्यगोचराया ब्रह्मसत्ताया अनुभवं विष्णुरूपे कर्तुं अभिलषेच्चेत्तदा कथं चतुर्व्यूह–कल्पना कर्तव्येति समभिहितमुपरिष्टात्। बहुत्र शास्त्रेषु वासुदेवसंकर्षण-प्रद्युम्नानिरुद्धाख्यैश्चतुर्भि र्नामभिश्चतुर्व्यूहनामकरणमपि दृश्यते। शक्तेः सुरक्षाप्रकारस्यैव व्यूहमित्याख्या। उपासनाप्रकारस्याथवा ज्ञानप्रकारस्य सुरक्षाहेतोरेवोपासनाशास्त्रे ज्ञानशास्त्रे वा चतुर्व्यूहकल्पनोपलभ्यते। इत्यत एव पुराणेषु दर्शनशास्त्रेषु च व्यूहशब्दप्रयोगोपलब्धिः।

यदा च निर्गुणं ब्रह्म लक्ष्यीकृत्य चतुर्व्यूहकल्पना क्रियेत तदा ब्रह्मेशविराड्लीलाविग्रहरूपाश्चत्वारो भावमयाः स्वरूपा ग्रहणीयाः स्युः। एवञ्च यदि भगवतो विष्णोर्भावं सम्मुखीनं कृत्वा चतुर्व्यूहकल्पनाऽऽश्रीयेत तदोपरिष्टान्निर्दिष्टास्ते चत्वारो भावा वासुदेवसंकर्षण-प्रद्युम्नानिरुद्धा गृहेलिमा भवन्ति।

भगवतो विष्णोरध्यात्माधिदैवाधिभौतस्वरूपाणां लक्षणानि तु प्रागेवेहोपनिबद्धानि। इत्थञ्च भगवान् विष्णुर्यदा सृष्टिरक्षाभिप्रायेण स्वीयचिन्मयकलायाः स्वशक्तेश्च प्रकाशं कस्यचन जीवस्याश्रयेणेह जगति विशेषतः प्रकाशयति तदा सैव लीलाविग्रहरूपा तस्य सर्वप्रत्यक्षावस्था 'अवतार' शब्दवाच्या ज्ञेया।

जीवपिण्डेष्वेव प्रथमकलातोऽष्टमीं कलां यावत् जीवत्वद्योतिकाः कला निगद्यते। नवकलातः षोडशकलावधि विविधश्रेणिगानामवताराणां कलाः समाम्नायते। भगवति श्रीकृष्णे तु षोडशानामपि कलानां सम्पूर्णतैवासीदिति तस्य कृते पुराणादिषु "कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति" गीयते। एतदेवोक्तानां चतुर्णां मूर्तीनां शास्त्रसिद्धम् शुद्धं स्फुटं रहस्यम्॥ ४३–५६॥

द्रौपद्याः पञ्चपतित्वरहस्यम्।

इन्द्रो हि देवराजः। यथा यमराजो धर्म्माधर्मनियमनकर्तृत्वाद् धर्म्मराज उच्यते तथैवेन्द्रोऽपि देवानां शासकत्वे देवराजशब्दभाग् भवति। सर्वमपीदमिन्द्रधर्मराजादि पदं स्थिरं चिरस्थायि चोच्यते।

तत्रेन्द्रदेवस्याध्यात्मिकाधिदैवाधिभौतिकानि स्वरूपाणि ध्रुवमूहनीयानि। पुराणादिषु यत्रेन्द्रदेवस्य स्वरूपं स्वर्गलोकस्थितिशीलं निरुक्तं विद्यते, तद्धि तस्य स्थूलमधिभूतं स्वरूपम्। येन च स्वरूपेण सर्वव्यापिकया शक्त्या सर्वमपि दैवं राज्यं सञ्चाल्यते तद्धि तस्याधिदैवं स्वरूपं, यथा हि मनुष्यपिण्डेषु दक्षिणहस्ते इन्द्रस्य स्थितिः, ब्रह्माण्डे च मेघादिषु वज्ररूपेण संस्थितिः। तस्याध्यात्मरूपपरिज्ञानायोपरिष्टान्निर्दिष्टं लौकिकपरकीयभाषानिबद्धं वाक्यजातमवगन्तव्यम्। वृत्रासुरोत्पत्तिपरिचायकं पद्यजातं परकीयभाषामयमूहनीयम्। इन्द्रस्य तेजोबलादीनां विभागशोऽपसृत्यान्यत्र संक्रमणं हि लौकिकभाषयोपनिबद्धं येन च तस्याध्यात्मिकस्य स्वरूपस्य किञ्चिन्निदर्शनं भवति।

अन्यतश्च पाण्डवानामुत्पत्तिवर्णनमत्राधिदैविकं, महाभारते चाधिभौतिकरूपेण तेषामुत्पत्तिर्निरूपिता। यथा च स्थूलसूक्ष्मकारणस्वरूपेण शरीरस्य भेदत्रयं प्रतिपिण्डं निरुच्यते, तथैव प्रतिपिण्डमध्यात्माधिदैवाधिभूतात्मकं कारणत्रयमपि विज्ञेयमेव। तथा हि–सर्वत्रैव सर्वसाधारणेष्वपि पुंस्सु स्थूलं शरीरमाधिभौ-

तिकं आभ्यन्तरीणा शक्तिरेवाधिदैवं, तच्छरीराश्रित आत्मा किंश्रेणिगः कीदृगधिकारवान् इत्याद्यात्मसम्बन्धिनोऽधिकारा एवाध्यात्मिकं स्वरूपम् ।

एते त्रयोऽधिकारा देवपिण्डेषु सुस्पष्टं एव प्रकाशन्ते । मनुष्यपिण्डेषु तु आध्यात्माधिदैवाधिकारौ न सुस्पष्टं प्रतिभासेते इति विवेकः । एषामधिकाराणामियान् विस्तारो विद्यते यद् इमे त्रयोऽप्यधिकारा उद्भिज्ज-स्वेदजाण्डजादिषु सर्वेष्वपि जीवेषु उपलभ्यन्ते ।

तत्र इयानेव भेदो विद्यते यदेतेषां चतुर्विधानामपि भूत-संघानामाधिभौतिकं स्वरूपं सुस्पष्टं भवति । आधिदैविकमाध्यात्मिकञ्च स्वरूपं तत्तद्योन्यभिरक्षकेषु देवेष्वेव विद्येते । इत्यत एव यावन्ति उद्भिज्जादिसंघानां सहजपिण्डानि सन्ति तावन्त्येव तज्जातिगानि दैवतानि तेषां पृथक्त्वेन संरक्षकाणि भवन्ति ।

इत्यस्मादेव हेतोः पञ्चापि पाण्डवा आधिभौतिक-स्वरूपेण पृथग् विभिन्ना अपि आधिदैविक-स्वरूपत एक एवासन् । इत्यत एव पञ्चानामपि पुरुषाणां पत्नी भूताऽपि द्रौपदी सतीत्वधर्मस्यासाधारणं तपःसाधनं कर्तुं प्राभवत् ।

द्रौपद्याः सतीत्वविषयिण्याः शङ्कायाः समाहितिप्रकारस्त्वित्थमूहनीयः । तथा हि—मनुष्यधर्माणां चत्वारो भेदाः साधारणविशेषापदसाधारणधर्मभेदात् । यस्य विवेचनं महर्षिभरद्वाजविरचित-कर्ममीमांसादर्शने विस्तरशः समासाद्यते ।

तत्रासाधारणधर्म्मस्येदं स्वरूपम् यद्—जन्मान्तरार्जिताचिन्त्यदिव्यकारणवशात् केनचन यदि काचनासाधारणी शक्तिरधिगता चेत् स एवासाधारणधर्म्माधिकारी भवितुमर्हति । यथात्रैव पुराणे वर्णितेनाधिदैवकारणप्रभावेण द्रौपद्यामीदृशी दैवी शक्तिः प्रविष्टाऽऽसीत् यया सा योगिजनदुर्लभा योगशक्तिशालिनी सञ्जाता । सा च तदीया योगशक्तिरीदृशीमुन्नतिपरां काष्ठामधिगतासीद् यया सा स्वमनोबलेन तस्मिन् समये तमेव पतिं मन्यतेस्म नारदनियमानुसारेण यस्यावसरो यदा भवतिस्म, प्रतिज्ञानुसारम् अन्यान् पृथग् इतरजनवदेव जानाति स्म ।

यथा हि वेश्या गण्डकी वेश्यात्वे सत्यपि स्वसतीत्वप्रभावतो देवीत्वमुपससाद, शालग्रामशिलोत्पत्तिक्षेत्रस्वरूपा गण्डकी नदी भूत्वाऽहर्निशं सरति । यस्या आधिदैवं स्वरूपं गण्डकी देवी तदधिष्ठात्रीरूपेण तिष्ठति, तथैव द्रौपद्यपि स्वानिर्वचनीयया योगधारणया अचिन्त्यवैभवेन च स्वसतीत्वात्मकतपःप्रभावेण सतीपञ्चके गण्यमाना प्रातःस्मरणीया आर्य्यनारी कथ्यते । सतीत्वधर्मश्च तपःप्रधानं तस्याधारश्च सतीनां मनसः तीव्राऽविचलिता धारणैव हेतुः । यथा काचन योषित् कस्मिंश्चिज्जन्मनि कस्यचन पुंसः स्वसा भवति, अपरस्मिंश्च तस्यैव माता भवति, इतरस्मिंस्तु तस्य स्त्री भवति, एवं रूपान्तरमाश्रियमाणाऽपि स्वपूर्वजन्मवृत्तान्ताज्ञानतः

स्वमनसो धारणां परिवर्तयन्ती स्वसतीत्वधर्म्मं साधु गोपायति। एवंविधा हि घटना नारीजीवने प्रायो नित्यैवापतति।

इत्थञ्च द्रौपद्यपि दैवशक्तिसम्पन्ना महायोगिनी स्वप्रतिज्ञानुरूपं स्वसतीधर्मं रत्नमवन्ती प्रतिहायनं कालविभागानुसारतः स्वमनोधारणां स्वयोगप्रभावेण पञ्चानामपि पतीनां कृते परिवर्तयितुं समर्थाऽभवत्, तैः पञ्चभिरपि पतिभिः सह सा स्वनारीधर्ममक्षुण्णं निर्वोढुमशक्नोच्च। यतो हि सा योगिनीषु प्रथमा परमतपस्विनी साक्षात् शक्रपत्न्याः शचीदेव्या एव तेजसः प्रादुर्भूता परमाराध्या सतीनामादर्शस्थानीया आसीदित्यसन्दिग्धम् ॥ १—२६ ॥

श्रीमतो बलदेवस्य सूतवधप्रायश्चित्तरहस्यमूलकं सर्वतीर्थभ्रमणरहस्यम्।

ब्राह्मणा हि स्वधर्मपालनतो ब्रह्मलोकं समधिगच्छन्ति। ऊर्ध्वलोकेषु सप्तसु सप्तमोऽन्तिमो लोकस्तु ज्ञानलोक एव षष्ठस्तूपासनालोकः, अनयोरेव मध्ये ब्रह्मलोक-गोलोकमणिद्वीपादयो लोका विराजन्ते। सूतो हि पौराणिक आधिभौतिकरूपतो ब्राह्मणभिन्नयोनौ गृहीतजन्मापि वेदभाष्यरूपाणां पुराणशास्त्राणां सततं परिशीलनतो महात्मत्वमुपजगाम, इत्यत एव सोऽन्येन हतोऽकालमृत्युमुपेयिवानपि स्वपवित्रधारणाप्रभावेण ब्रह्मलोकमधिगन्तुं समर्थो बभूव।

तस्य हन्ता भगवदवतारस्वरूपो बलरामो हननकाले घटनाचक्रतो मद्यपानप्रक्षुब्धचेता अपि ततो द्वितीयक्षण एव प्रकृतिस्थो भूत्वा प्रत्यागतविवेकः स्वस्य कार्य्यस्यानौचित्यं सूतस्य चोत्तमगतिलाभञ्च पर्य्यालोच्य लज्जितो भूत्वाऽऽत्मानं गर्हयामास स्वपापप्रायश्चित्तं कर्त्तुमपि सन्नद्धो बभूव।

पापप्रायश्चित्तेषु सर्वतः प्रथमं पश्चात्तापो हि सर्वाभ्यर्हितं प्रायश्चित्तं ततश्च सर्वसमक्षे स्वपापोद्गिरणमपि द्वितीयकोटिगमुच्यते। यतो हि आभ्यामर्धं पापक्षयो भवति। ततश्च प्रायश्चित्तान्तरकरणे शास्त्राज्ञा विद्यते इत्यस्मादेव हेतोः शास्त्रमर्य्यादासंरक्षको लोकव्यवहारविद् बलराम एवंविधं मार्गमाश्रितवान्। त्रिधा हि पापप्रायश्चित्तानि धर्मशास्त्रादिषु श्रूयन्ते। दानात्मकमेकं, द्वितीयं तपोरूपं, तृतीयञ्च यज्ञात्मकम्। तत्र द्वितीयं तपोरूपं प्रायश्चित्तमेव स समुचितं कर्त्तुं समर्थितवान्। तीर्थदर्शनं हि नैमित्तिकं कर्मयज्ञं तपोधर्ममूलकं च कथयन्ति तज्ज्ञा मनीषिणः। बलरामस्य च सर्वतीर्थपर्य्यटनं द्वादशवार्षिकं व्रतमासीदिति तत्तपोमूलकं प्रायश्चित्तमेव तस्य तदासीदिति निश्चितम् ॥ २४–३७ ॥

आध्यात्माधिदैविकाधिभौतिकस्वरूपतः शक्तित्रय-सिद्धित्रयरहस्येन सह विश्वामित्रतः तासां वैक्लव्य-रहस्यम्

इहान्तर्जगति शक्तिद्वयं विद्यते। एका दैवीशक्तिर्द्वितीया चासुरी शक्ति-

रिति । तत्रोभयोरेव शक्त्योः पृथग्विभिन्नावेवाधिष्ठातृदेवौ स्तः । दैव्याः शक्त्या अधिष्ठातारश्च देवेष्वेव केचन भवन्ति । ये सिद्धेर्धर्म्मस्य च प्राप्तौ सहायका भवन्ति विरुद्धशक्तीनां-विघ्नकारिणीनां शक्तीनां असुरा अधिष्ठातारो भवन्ति ये चासुरलोकेष्वेव निवसन्ति । मानवानामन्तःकरणमेव तेषामुभयेषां देवानामसुराणामपि कार्य्यभूमिर्निगद्यते । यदा येषां यत्रावसरः समायाति तदा तत्र ते स्वाधिकारं यथावसरमासादयन्ति । इदमेव हि देवासुरसंग्रामस्याध्यात्मिकं रहस्यम् । यथा सिद्धिदातारो देवास्तथैव तद्विरुद्धाः सिद्धिविघ्नविधातारोऽसुराः कथ्यन्ते । अतो विघ्नसमूहानां राजा विघ्नराज इति व्यक्तिरूपेण स्वीकृतौ न युक्तिविरोधो भाति । यतो हि विघ्नकर्तुरासुरी वृत्तिरेव तेषामाध्यात्मरूपम् । तासामासुरीणां वृत्तीनां चालिकाः शक्तय एव तेषामाधिदैवं स्वरूपम्, विघ्नकारिणोऽसुरा येऽसुरलोके पदभाजः सन्ति त एव तासामासुरीणां वृत्तीनामाधिभौतं स्वरूपम् , विज्ञानां समक्षे तु एतत्स्वरूपत्रयमपि प्रामाणिकमेव । 'श्रेयांसि बहुविघ्नानि' इति लौकिकी गाथा प्रसिद्धैव, सर्वेऽपि प्रायोऽनुभवन्त्येव श्रेयस्सु कर्मसु विघ्नबाहुल्यम् भवतीति ।

इदानी पदार्थ-विद्या-विज्ञानसाहाय्यतः स्फुटमेवेदमवगम्यते यत् काम-क्रोध-लोभ-हिंसादिवृत्ति-सम्पन्नानां मानवानां प्रतिकृतिः तत्तन्मनोवृत्तिराग-प्रतिफलिता भिन्नभिन्ना पृथगेव दृश्यत इति । इत्थञ्चेमे देवासुरात्मके, वृत्तिस्वरूपे सर्व-प्रत्यक्षगम्ये एव । सर्वेष्वपि मनुष्यसमाजेषु देवासुरयोः सत्ता प्रकारान्तरतोऽभ्युपगतैवावलोक्यते । यथा हि आर्य्याः सनातनधर्मावलम्बिनो देवासुरसत्तामङ्गीकुर्वन्ति तथा पारसीका अपि 'अहूरं देवा' इतिगणद्वयमङ्गीकुर्वन्ति । ईसानुगा मोहमदीयाश्च 'फिरिस्ता शैतान' इति वर्गद्वयमुररीकुर्वन्त्येव । एवञ्च सुरासुरभेदेन जगत्सञ्चालकशक्तिं सर्वेऽपि पृथक् स्वसमाजानुरूपामामनन्त्येवेति नास्ति विरोधोऽत्र केषामपि । सनातनधर्मशास्त्रादिषु देवासुरसृष्टिरहस्यं बहुशो विस्तृतमेव समुपलभ्यते ।

यावत्यो हि सिद्धयः सन्ति ताः सर्वा अपि त्रिधा एव विभक्ता ज्ञेयाः । तथा हि ज्ञानसम्बन्धिनी सिद्धिराध्यात्मिकी, कर्मसम्बन्धिनी आधिदैविकी सिद्धिः कथ्यते, स्थूलपदार्थसम्बन्धिनी आधिभौतिकी सिद्धिश्चोच्यते । आसां त्रिविधानामपि सिद्धीनां दैवे जगति या आधिदैविकस्वरूपा देव्यः सन्ति ता एव त्रिविद्याशब्दवाच्याः । तन्त्रान्तरेषु त्रिविद्यानां कृपाप्राप्तये तासां वशीकारेण च सिद्धयवाप्तये बहव उपाया विवेचिताः सन्ति ।

तत्र तिसृणामपि सिद्धीनाम् एकत्रैकदैव प्राप्तिरतिदुर्लभा समाम्नायते ।

आसां सिद्धीनां प्राप्तौ यानि साधनानि अनुष्ठीयन्ते तानि योगमूलकानि तपोमूलकानि वा भवन्ति । तत्र साधनवेलायाञ्च क्षमामौनसंयमानामालम्बनं सर्वथाऽवश्यकम् । एषां त्रयाणां मध्ये समस्तं व्यस्तं वा विनष्टं स्याच्चेत्तदोकयो र्योगतपसोरवश्यं विनाश ऊहनीयः ।

आसां तिसृणां विद्यानाञ्च माहात्म्यमीदृगुन्नतं विद्यते यद् उन्नतोन्नता अपि देवा एकाधारे एकदैव ताः सर्वा अप्यधिगन्तुं नार्हन्ति ।

उदाहरणतो यथा—आध्यात्मिक्यः शक्तयो महत्सु ऋषिषु समुपलभ्यन्ते, परन्तु ता एव सर्वेष्वपि भगवदवतारेषु नासाद्यन्ते । इत्थमेव या नानाविधा आधिदैव्यः सिद्धयो भगवदवतारेषूपलभ्यन्ते ता एव न ऋषिषु समासाद्यन्ते । अतश्चासां सर्वासामपि एकाधारे प्रकाशोऽसम्भव एव प्रतिभाति । अस्मादेव हेतोर्महर्षेर्विश्वामित्रस्यापि आसां तिसृणां प्राप्तौ विघ्नाः सञ्जाता इति विभावनीयम् ।

तथापि विश्वामित्रस्य महर्षेः तपसोऽसाधारण्यं सर्वजगत्प्रसिद्धमेव । यतो हि स महात्मा एकस्मिन्नेव जन्मनि क्षत्रियशरीरं परिवर्त्य ब्राह्मणशरीरमधिगतवानभूत् । इत्यत एव यदि तस्यासाधारणतपस्विनो वशे इमाः तिस्रोऽपि सिद्धयः स्युस्तर्हि जगदधिष्ठात्र्या जगदम्बाया आज्ञाविरुद्धमसम्भवत्कार्य्यमपि सम्भवत् स्यादिति विचारणयैव विश्वामित्रासाधारण-तपःप्रभावपरवशाः तेन बलादाकृष्यमाणाः तद्भयत्रस्ताः तत्त्रिविधसिद्ध्यधिष्ठातृदेवता दुःखिता आसन् इति ।

विश्वामित्रस्य चेतसि क्रोधाहङ्कारयोः समुदयवेलायामेव तथा तस्य मौनव्रतभङ्गसमकालमेव तदीया प्रबलाऽपि तपःशक्तिः क्षीणा सञ्जाता । यया च प्रबलया तपःशक्त्या सुदृढया च योगशक्त्या तास्तिस्रो महाविद्याः समाकृष्यमाणा आसन्, सा शक्तिश्छिन्नभिन्ना अभवत् । ततश्च तासां त्रिविधानां स्वतन्त्रतयाऽन्तरायोपलब्ध्या पलायनावसरोपस्थितिरजनीति ताः पलाय्य स्वाधिष्ठानमाश्रिताः । इत्थञ्च हठात् सिद्धिसंसाधने साधकानामन्तरायबाहुल्यमेवं स्वाभाविकमेव । अतश्च स्वयमुपस्थिताः सिद्धय एव योगिभिस्तदुपादानैर्विभिरुपादेयाः, न तु तासां कृते बलप्रयोगो विधेय इति शास्त्रेषु हठाद्बलप्रयोगेण सिद्धिसाधनं विगर्हितम् ।

हरिश्चन्द्र-विश्वामित्रोपाख्यानप्रसङ्गतः प्राचीनराजर्षीणां चरित्ररहस्यम्—

प्राचीन-कालोद्भवाः क्षत्रिया राजानः कीदृशा धर्मपरायणा उदारास्तेजस्विनो दृढप्रतिज्ञाः सत्यसन्धा दानशीला लोभ-रहिता ब्राह्मणभक्ताः स्ववाक्यपा-

४

लनाय सर्वस्वत्यागिनो भवन्ति स्म इति सूचयति सर्वान् विश्वामित्राय हरिश्चन्द्रस्य सर्वस्वदानरहस्यम् ।

मानवशरीरोपलब्धौ सत्यां मृत्योरनन्तरं सर्वदिक्ष्वपि स्वैरगतिर्भवितु मर्हति मानव इति सर्वतन्त्रसिद्धान्तः । स हि स्वकर्मवासनया प्रेतलोकं नरक-लोकं पितृलोकं ततोऽप्युन्नतोन्नतं देवलोकं ब्रह्मलोकं गोलोकमाहोस्विदसुरलोकम-ध्यास्तुमर्हति ।

इत्थञ्च स्वकर्मणां क्ष:णकदण्डभुक्त्यै उद्भिज्जस्वेदजाण्डजजरायुजानां योनीनां सहजपिण्डेषु कियतः कालस्य कृते पात्यमानो भवितुमर्हति मानवः । तथा देवा अपि कियतः समयस्य कृते दण्डभोगायेह मृत्युलोकरूपे मनुष्यलोके पात्यन्ते । तदानीं तेषां देवपिण्डपातस्तावत्-कालाय जायते यावत्ते मान-वपिण्डाश्रयेण तिष्ठन्ति । त्रिधा खलु पिण्डानि भवन्ति । तत्र तिर्य्यग्योनिगानां सहजपिण्डानि कथ्यन्ते, मनुष्याणां मानवपिण्डानि निगद्यन्ते, विविधश्रेणिगानां देवानान्तु देवपिण्डानीति समाम्नायते । विश्वेदेवाः कियते कालाय मनुष्य-पिण्डाश्रिता अभूवन्निति पुराणप्रसिद्धम् ॥ ६४-६६ ॥

वाराणस्या आध्यात्माधिदैवाधिभौतरूपभावत्रयरहस्यम् ।

वेदवत् पुराणशास्त्रेषु यत्र नामरूपयोर्वर्णनं विद्यते तत्सर्वमपि भावत्रयपरिपूर्णं विद्यत इति विभावनीयम् । इति सिद्धान्तानुसारं परकीय-भाषाविशिष्टायामस्यां कथायां वाराणसीशब्दोऽपि त्रिभावात्मक एवोहनीयः । यदा दिव्या मनुष्योपभोगातीता वाराणसी भगवता शिवेन प्रतिष्ठापिता निगद्यते, तदा वाराणस्याः स्वरूपं कथं त्रिभावात्मकमिति शङ्कायामस्ति विमर्शावसरः ।

मनुष्यपिण्डेषु इडापिङ्गलानाम्नोरुभयोर्दिव्यनाड्योः सङ्गमस्थले सुषु-म्नानाम्न्या दिव्यनाड्यास्तटे वाराणसीपीठं विद्यते । यच्च ज्ञानप्रदात्रा भगवता शिवेन विनिर्मिता सकलेन्द्रियसम्बन्धविरहिताऽपि निगद्यते । केवलं योगिन एवास्या आध्यात्मिक्याः काशीपुर्य्या दर्शनं सेवनञ्च विधाय स्वस्वरूपोपलब्धिं कुर्वन्ति । इयमेव नित्यकाशीति कथ्यते । एतदेव वाराणस्या अध्यात्मस्वरू-परहस्यम् । वाराणस्याञ्च सर्वेषामेव देवानां पीठस्थानं विद्यते । इह भारते वर्षे एतादृङ् नान्यत् किमपि तीर्थस्थानं विद्यते, यत्र सर्वेषां देवानां सर्वेषाञ्च तीर्थानां प्रतिकृतिस्वरूपतः स्वतन्त्रा स्वतन्त्रा सत्ता देदीप्यमाना तिष्ठेदिति ।

अत्र वाराणस्यां भगवतो भूतनाथस्य विश्वनाथस्य कृपया यदा धरातल-स्थानां सर्वश्रेणीगानामपि तीर्थानां देवपीठानाञ्चाधिदैवकेन्द्रं प्रतिष्ठितं विद्यते

तदा वाराणस्याश्चिदाकाशः सर्वविधानामपि पीठाभिमानिदेवानां साक्षात् सम्बन्धविशिष्ट इति निर्विवादसिद्धम् । इत्यत एव वाराणस्या दिव्यपुरीत्वे इन्द्रियासक्तिजनितभोगानुपयुक्ततायाञ्च नास्ति सन्देहलेशः । एतद्धि वाराणस्या आधिदैवस्वरूपम् ।

वाराणस्याः तृतीयस्वरूपपर्य्यालोचनवेलायां वेदपुराणादिसर्वशास्त्रेभ्यो लौकिकेतिहासेभ्यश्च सर्वथेदं प्रमाणितं भवति, यद् वाराणसी हि सर्वदा सर्वतः विद्यापीठं सर्वप्रधानं धर्म्मपीठं मुक्तिपुरी च निगद्यते इति गुणातीतभूमिरियं सर्वैः सम्मता । इत्यत एव शास्त्रादिषु समुल्लेखोऽयमुपलभ्यते यद् वाराणसी भगवतः शिवस्य त्रिगुणात्मकस्य त्रिशूलस्योपरि प्रतिष्ठिता विद्यते । यतश्च प्राक्तने काले सर्वथापि नगरीयं राजकीयाक्रमणस्यापि अगोचरा स्वतन्त्रैवासीत् । अतश्च काश्याः सर्वतन्त्रस्वातन्त्र्यतः स्थितिरेवाधिभौतिकस्वरूपपरिचायिका । काश्या इदं सर्वमपि महत्त्वमधुनापि विचारशीला महापुरुषा अनुभवितुं शक्नुवन्ति इति । १—४ ॥

विश्वामित्रहरिश्चन्द्रोपाख्यान-रहस्य—वर्णनप्रसङ्गतः ब्रह्मक्षत्रयोः परस्परोपकार्य्योपकारकभावप्रख्यापनम् ।

हरिश्चन्द्रोपाख्यानपर्य्यालोचनया साधारणतो महर्षेर्विश्वामित्रस्य कठोरत्वं महाराजाधिराजस्य हरिश्चन्द्रस्य च दौर्बल्यमेव प्रकाशते । अतश्चायं विषयः त्रिविधात्मकभाषानुसारेण धर्म्माधर्म्मरहस्यानुसारेण च विमर्शनीय इति ।

वेदपुराणादिषु च ये समाधिगम्यानां स्वानुभवानां द्योतकाः सन्दर्भराशयो विद्यन्ते ते सर्वेऽपि समाधिभाषानिबद्धा ज्ञेयाः । ये च वाक्यसङ्घास्तेषां दृढतायै लौकिकपद्धत्या रूप्यरूपकभावमाश्रित्य विवृताः सन्ति, ते हि लौकिकभाषामया उच्यन्ते । या चाख्यायिका धर्माधर्मयोरथवा तदीयस्य कस्यचनापि अङ्गस्य निर्णयार्थमुपनिबध्यते सा हि परकीयभाषावती कथ्यते । इत्थञ्च पूर्वमेव विवृतं मनाक् ।

इयञ्च महाराजस्य हरिश्चन्द्रस्याख्यायिका परकीयभाषानिबद्धैव वि॰या । क्षत्रियधर्म्मस्य पूर्णस्वरूपमङ्कयित्वा जगति तस्य प्रकाशनमेवास्या गाथायाः सदुद्देशः । तत्र शूद्रधर्मः कामप्रधानो वैश्यधर्मश्चार्थप्रधानः, क्षत्रियधर्मो हि धर्मप्रधानः, ब्राह्मणधर्मो मोक्षप्रधान इति कथितमेवास्ति । इत्यतश्च विश्वामित्रो महर्षि र्बाह्यस्थूलरूपेणातिकठोराचारत्र ।नपि हरिश्चन्द्रस्य महाराजस्य

परमोपकारी कृतज्ञ एवासीत्। एतस्मादेव हेतोः स हरिश्चन्द्रं राजानं धर्मस्य परां काष्ठां प्रापयितुं व्रतमिदं कठोरतरमङ्गीकृत्य नृपतिं तद्धर्म्मभार्य्यां तदात्मजञ्च राजकुमारं त्रीनपि महतीं दुर्दशां प्रापितवान्। विश्वामित्रो हि महर्षिः सिद्धिलोभग्रस्तः पतनोन्मुख एवासीदत एव स तिसृणां महाविद्यानां साधनपरायणो बभूव। महाराजश्च हरिश्चन्द्रस्तं महर्षिं विश्वामित्रं सिद्धिप्राप्त्या तत्सङ्गाभिनिवेशात्मकयोगमार्गान्तरायाद् गोपयित्वा तस्य मुक्तिमार्गं विशदं चकारेति सर्वात्मना स्वीकर्त्तव्यमेव। विश्वामित्रोऽपि महर्षिः श्रीमतो महाराजाधिराजस्य हरिश्चन्द्रस्यामुना साहाय्येन सन्तुष्टः प्रत्युपकारधिया प्रेरितः श्रीमन्तं महाराजं हरिश्चन्द्रमपि स्वधर्म्मपालनस्य चरमां काष्ठामारोप्य कृतकृत्यं विधातुमेवेदृशीमद्भुतामसाधारणीमलौकिकीं घटनां घटयामास।

श्रीमतो महाराजहरिश्चन्द्रस्य चरित्ररहस्यपर्य्यालोचनया भारतीय-क्षत्रिय-नृपाणां स्वधर्म-प्रतिपालने दृढप्रतिज्ञत्वप्रख्यापनम्।

अन्यतश्च महाराजो हरिश्चन्द्रोऽपि भारतीयः सम्राट् क्षत्रियधर्म्मतोऽणुमात्रमपि न चस्खाल, सर्वत्रैव गहनधर्म्मसन्धौ स्वधर्म्मलक्ष्यमक्षुण्णं विदधदीदृश्यामपि दुर्गतौ स्वक्षत्रियधर्म्मपथाद्रेखामात्रमपि न व्यतीयाय। प्रायः कामार्थधर्म्ममोक्षेषु चतुर्वर्गेषु कामार्थावेव सामान्यजीवानां पातित्यहेतू भवतः। यतश्च कामार्थपरवशा जीवाः स्वकामनापूर्त्यै स्वार्थार्जनलिप्सासम्पादनाय च गर्हिताद्गर्हिततरमपि जघन्यं कुकृत्यं कर्तुं नावशेषयन्ति। इत्यस्य शतश उदाहरणं प्रतिक्षणमस्मिन्मृत्युलोके दृष्टिपथमायात्येव। परन्तु तत्रैव स्वधर्म्म-प्रतिपालनाय महापुरुषाः सर्वस्वत्यागपूर्विकां घोरतरां दुर्गतिं सोढुं कीदृग् बद्धपरिकरा भवन्तीत्येतदपि महाराजस्य हरिश्चन्द्रस्य जीवनचरिते प्रत्यक्षमेवासाद्यते।

कामार्थजन्या तृप्तिस्तु इन्द्रियाधीनेति मोहान्धानाम् इन्द्रियलोलुपानां सामान्यजनानां कृते तत्पक्षपातित्यम् आधिक्येन च तदासक्त्या तद्गर्तपातः स्वभावसिद्धो धर्मः। धर्म्मसंग्रहे तु प्रत्यक्षतो धर्मप्रसादातिरिक्तमन्यन्न किमपि जीवानां पुरत आकर्षणं भवति, प्रत्युत क्लेशाधिक्यमेव तैर्भोक्तुं बद्धपरिकरैः सदा भूयते। इत्येवं कष्टतरसाध्ये धर्मसंग्रहे तत्परीक्षापराकाष्ठायामुपस्थानं राज्ञान्तु कथैव का योगिराजानामपि दुर्लभतरं भवति। अन्यच्च त्रिविद्याभ्योऽभयं दत्त्वा तपस्विनो ब्राह्मणस्य कोपपात्रताभवनं तज्जन्यकष्टपरम्परायाः शिरसा वहनं राजधर्म्मान्तर्गताभयदानस्य चरमदृष्टान्तत्वेनावसेयम्।

धनैश्वर्य्यसंग्रहश्च भोगार्थमकृत्वा दानार्थमेव तत्संग्रहकरणं राज्ञां प्रधानं

कर्त्तव्यम् । तच्च राज्ञा हरिश्चन्द्रेण विश्वामित्रस्य दानग्रहणेच्छाप्रकाशे तदिच्छानुकूलद्रव्यदानस्वीकृत्या राज्ञः क्षत्रियस्य स्वभावसिद्धं धर्म्मं प्रतिपालयता प्रत्यक्षत एव प्रकटितम्, तदुपरि च स्वीयं सर्वस्वं दानरूपेण दत्वा दानवीरस्यादर्शः स्फुटमेव निदर्शितः । साम्राज्यस्य सकलैश्वर्य्यस्य च त्यागं महर्षिकृते कृत्वा स दानशीलताया उदारतायाश्च पराकाष्ठां परिदर्शितवान् ।

अन्ततश्च स्वात्मानं महाराज्ञीं राजकुमारञ्च विक्रीय सत्यधर्मपालनस्य परां काष्ठां स्वीयपुण्यचरिते उपस्थापितवान् । क्षत्रियनरपतीनां धर्मस्य कृते कीदृक् स्वसर्वस्वसमर्पणं समुचितमिति तस्यान्तिमचरिते समुद्घोषितं दृश्यते । यत्र धर्मस्य पूर्णता विद्यते तत्रावश्यं दैवी पूर्णा सहायता समुपसर्पति इति निश्चितम् । यतो हि असुरा अधर्मपरिपोषका देवाश्च स्वभावत एव धर्मसहायका इति विज्ञेयम् । सात्विकसुखप्राप्तौ च प्रथमं दुःखानुभूतिः पश्चाच्च सुखानुभव इति प्राकृतिकः पन्थाः । उक्तञ्च गीतोपनिषदि—

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।
तत्सुखं सात्विकं ज्ञेयमात्मबुद्धिप्रसादजम् ।

इत्थञ्च श्रीमतो महाराजस्य हरिश्चन्द्रस्य पुण्यमये जीवने नानाविधानामसाधारणानां दुःखानां समुद्गमेऽपि अवसाने त्वलौकिकस्यासाधारणस्य तद्दुःखपरिणामरूपस्याभ्युदयस्याप्युद्गमोऽभूदिति लोकत्रयविदितो वृत्तान्तः । अपरञ्चेदृशस्यालौकिकस्य दानयज्ञस्य तपोयज्ञस्य च फलोपलब्धिरपि तादृशी एवालौकिकी लोकत्रयासाधारणी स्वर्गारोहणरूपतः परिणममाना भुवनत्रयविदिता प्रसिद्धैव ॥ ११८–१२० ॥

श्री-हरिश्चन्द्रस्य महाराजस्य स्वप्नरहस्यम् ।

यद्यपि स्वप्नानां बहवो भेदाः सन्ति सात्त्विकाश्च स्वप्ना भविष्यत्घटनाद्योतका अपि भवन्ति, एवञ्च पारलौकिकभोगस्वरूपा अपि स्वप्नाः कदाचन दृष्टिगोचरीक्रियन्ते, स्वप्नविज्ञानमपि अलौकिकरहस्यपरिपूर्णं विद्यते । तथापि अत्र परकीयभाषात्मिकायामस्यां गाथायां महाराजाधिराजस्य हरिश्चन्द्रस्य परमधार्मिकस्य धार्मिक्या धृतेः पराकाष्ठा निरूपिता दृश्यते । स हि धार्मिकीं सात्त्विकधृतिं स्वप्नेऽपि न त्यक्तवान् । तादृशे निरुपमेऽसह्ये क्लेशसमूहे पौनःपुन्येन भुज्यमानेऽपि तस्य स्वधर्मावनस्वरूपा सात्त्विकी धृति र्न परिचस्खले एवं कष्टपरम्परामनुभवन्नपि स महर्षिं विश्वामित्रं दोषित्वेन न गणयामास । सत्यपथारूढः स त्यागतपस्ययोः परां काष्ठामुपेत्य स्वीयां सात्त्विकीं धृतिं गोपायन् धर्मसाधनद्वाराऽभ्युदयनिःश्रेयसयोः पूर्णमधिकार मधिशिश्रायेति ।

महाराजहरिश्चन्द्रस्योपाख्यानस्यालौकिकत्वरहस्यम् ।

महाराजाधिराजस्य हरिश्चन्द्रस्योपाख्यानं कीदृगलौकिकाधिदैवरहस्य-परिपूर्णम् कीदृक् च धार्मिकालौकिकप्रभावविशिष्टं तितिक्षा-दमसत्यसात्त्विकधृतेश्च जाज्वल्यमान-दृष्टान्त-स्वरूपम्, तस्य राज्ञोऽलौकिकस्य चरित्रस्यातुलनीयया मनोहारितयाच सम्पृक्तम् । त्रिलोकीमित्रस्य विश्वामित्रस्य मनुष्यलोकहितानुसन्धानपराया मैत्र्या उदाहरणेन, तथा राजमहिष्या अपि सत्याः साध्व्यास्तद्धर्मपत्न्या एवं लोकातीतस्य त्रिलोकीपवित्रकरस्य तच्चरित्रस्य च एतदुपाख्यानं प्रत्यक्षतो दृष्टान्तीभूतमासाद्यते ।

एकस्मिन्नेवाधारे ईदृशस्य सर्वरहस्यपूर्णस्य सर्वातिगस्याश्चर्य्यकरस्य चरितचित्रणस्योपलब्धिः दृष्टान्तरूपतो वेदेभ्य आरभ्य सर्वेषु शास्त्रेषु नैवान्यत्र क्वाप्युपलभ्यते ।

अन्यतश्च सनातनधर्मणो राज्ञ आदर्शः कीदृगपेक्ष्यते प्रजावात्सल्यञ्च तदीयं कीदृक् स्यात्, स्वप्रजोपरि स्नेहदृष्टिसंस्थापनमुखेन कीदृशेन च नरपतिना कृतज्ञेन भाव्यमित्यादीनां पवित्रभावानां जागरूकमुदाहरणमस्मिन्नेव मङ्गलमये राजचरिते चित्रितमासाद्यते ।

पुराणभाषायास्तदीयेतिवृत्तस्य च लौकिकत्वोपलब्धिरहस्यम् ।

अपरतश्चातिरहस्य-मयस्याधिदैवचरित्रस्याऽपि दिग्दर्शनमस्यां पुण्यमय्यां गाथायां विहितं विद्यते । धर्म्माधर्मनियामको हि भगवान् यमो धर्मराजो यत्राग्रेसरो भवति तत्र तस्यानुसरणकर्त्तारो सर्वेऽपि देवाः सहायका भवन्ति । विशुद्धधर्म्माचरणतश्च देवानान्तु कथैव का, असुरगुरवोऽपि विशुद्धधर्मानुष्ठातु र्महिमानं कीर्तयन्ति । अनया परकीयया भाषया अस्यैवाध्यात्मरहस्यस्य दिग्दर्शनं विहितम् । अत्रापराण्यपि बहूनि ज्ञातव्यवस्तूनि जिज्ञासूनां कृते विद्यन्ते । तानि यथा—परकीयभाषानिबद्धा गाथा उपश्रुत्य प्रायः चिन्ताशीलाः पुरुषा विमोहिता भवन्त एतादृशी गाथा लौकिकेतिहासत्वेन कल्पयित्वा भ्रमत ऐतिहासिक-तत्त्वानुसन्धाने व्यापृता भवन्ति । परन्तु पुराणपाठकानां सर्वथैवेदं स्मर्त्तव्यम् यद् वेदैः पुराणैश्च सह नास्ति कोऽपि लौकिकेतिहासानां सम्बन्ध इति ।

वेदेषु पुराणेषु वा या ईदृश्यः कथा उपलभ्यन्ते, या श्च तासां परकीयभाषारूपेण अतिमनोहारिण्यो रोचकभयानकादिवर्णनपद्धतयः समासाद्यन्ते, ताः सर्वा अपि कल्पकल्पान्तघटनावलीभित्तौ प्रतिष्ठिता भवन्ति ।

इमाः कथा अधीयानः कश्चिचद्यदेवमधिगच्छति यदिमाः सर्वा अपि कथा

एतद्युगीना एव सन्ति, आहोस्विदनयैव चतुर्युग्या सम्बन्धभागिन्यः सन्तीति तर्हि स न तत्त्ववित्। यतो हि—वेदेषु ईदृशानां विचाराणामवसर एव नोदेति। यतश्च सर्गादौ वेदमन्त्रा ऋषीणां पवित्रान्तःकरणे प्रतिफलिताः स्वस्वरूपेणैव यथायथमाविर्भवन्ति। ते हि मन्त्राः पुराणकर्तुः स्मृतिपथे भावरूपतः सविकल्पकसमाधिद्वितीयावस्थारूपेण विचारसमाधिना शब्दान्तररूपेण आविर्भवन्ति न तु यथावेदं तत्र प्रकाशन्ते। ततश्च ते पुराणप्रवर्तका महापुरुषा महात्मानः ता गाथाः स्वकाव्यप्रतिभानुसारं पुराणनियमानुकूलञ्च तत्र पुराणादिषु उपनिबध्नन्ति। इत्यतश्च सर्वतन्त्रसिद्धमिदं यद् इमाः परकीयभाषानिबद्धा गाथा लौकिकेतिहासदृष्ट्या नैवं कदापि पर्य्यालोचयितव्या इति।

प्रतिकल्पमवतारलीलाचरितानां पार्थक्योपलब्धिरहस्यम्।

द्वितीयोऽयं विचारणीयो विषयः, यत् प्रतिब्रह्माण्डं समष्टिप्रारब्धसम्बन्धभाजो या आधिदैव्यो लीला इह मृत्युलोके जायन्ते, ताः सर्वा अपि प्रतिविशेषावस्थं नित्यभावेन गुम्फिता भवन्ति। उदाहरणतो यथा त्रेतायुगे जायमानोऽपि रामावतारोऽनेकस्मिन्नपि चतुर्युगीप्रवाहे भवितुमर्हति। एवमेव विविधा भगवदवतारलीला आहो देवतावतारलीला उत नित्यर्षिवृन्दावतारलीला अपि एकेनैव नाम्ना अभिधीयमानाः सृष्टेर्विभिन्नकल्पेषु चतुर्युग्यां वा सततं दृश्यमाना आयान्त्येव, अग्रेऽपि च निर्बाधं भविष्यन्ति।

एतादृशीनां दैवीनां घटनावलीनां प्रादुर्भावे प्रतिब्रह्माण्डं समष्टिसंस्कारा एव निदानत्वेनोच्यन्ते। फलतो यादृश्यामवस्थायां मत्स्यावतारो यस्याञ्च कृष्णावतार इह जगति समुदभवत् तादृशी अवस्था यदैव घटनाचक्रतः समुपस्थिता स्यात्तदैव ताववतारौ पुनरपि प्राकाश्यमासादयेतामिति निर्णीतः पन्थाः। तत्र शरीरवैचित्र्ये व्यक्तिवैचित्र्ये अंशतो लीलावैचित्र्ये विद्यमानेऽपि तत्कृताः सर्वा अपि घटना नित्या एव गण्येरन्। इत्यत एव हेतोः पुराणान्तरेषु आसामवतारविभूतीनामन्यासामपि कथाघटनानां स्मृतयो विभिन्ना दृश्यन्ते। इत्थञ्च कल्पभेदेन घटनाचक्रभेदतो गाथानां वर्णनप्रकारवैचित्र्यसिद्धौ न केषामपि सन्देहलेशावसरः।

पुराणादिशास्त्रेषु समाध्यादिभाषात्रितयोपन्यासरहस्यम्।

पुराणादिशास्त्रेषु के विषयाः सन्ति, कुत्र च कियन्तस्तेषाम् अंशा लौकिक्या भाषया निबद्धाः, कियन्तश्च परकीयभाषासम्वलिता इत्यादिनिर्णयस्तु दार्शनिकबुद्धिगम्य एव। अष्टाङ्गयोगस्य समाधिरूपं चरमं साधनमपि द्विधा विभक्त,

विद्यते । एकं सविकल्पकसमाधिरूपेण द्वितीयं च निर्विकल्पकसमाधिरूपेण । तत्र निर्विकल्पकसमाधिस्तु एक एव, किन्तु सविकल्पकस्य सन्ति चत्वारो भेदाः । वितर्कानुगतः प्रथमो विचारानुगतश्च द्वितीयः, आनन्दानुगतस्तृतीयोऽस्मितानुगतश्चतुर्थ इति । एषां सर्वेषामपि विस्तृतं विवेचनं स्वयोगदर्शनभाष्ये यथावद्विहितमस्माभिः ।

तत्र वितर्कानुगत-समाधिसाहाय्येन लौकिक्या भाषया विचारानुगतसमाधिसाहाय्येन च परकीयाया रचना सम्पाद्यते । अस्या गाथायाः प्रथमः परिशिष्टांशस्तु परकीयभाषयैव निबद्धोऽस्ति । अयन्तु निबन्धो लौकिक्या भाषया सम्वलितः ।

इयं हि लौकिकी भाषा, शिष्यवात्सल्यादर्शपूर्णस्य सूर्य्यवंशोद्भवानां क्षत्रियाणां कुलगुरोर्ब्रह्मवर्चस्विनो महर्षेः वशिष्ठस्य करुणोऽज्ञमोहेन, अपरतश्च तपस्याया आदर्शमूर्त्तेः क्षात्रतेजोविशिष्टतयोग्रतरकठोरस्वभावशालिनो जगत्त्रयस्यापि सुहृदो महर्षेर्विश्वामित्रस्य स्वाभाविकेन क्रोधेन च यदज्ञानमूलकं जन्यमजनि, तेन च जन्येन तयोर्महात्मनोर्यत्पतनं क्षणिकं सर्वजनदृष्टिगोचरतामनीयत, तस्य पतनस्य द्वन्द्वयुद्धस्य चाध्यात्मिकं रहस्यं लौकिक्या भाषया सुमधुरमञ्जुलमसृणकवितानिवद्धया विचरय्य अस्या आख्यायिकायाः सौन्दर्य्यवृद्धिं विदधता, निबद्धेति विभावनीयम् । इत्थञ्च पुराणपाठकैरिदं सततं स्मरणीयं यदस्या गाथायाः पूर्वार्द्धभागस्तु परकीयभाषया उत्तरार्द्धांशस्तु लौकिक्या भाषया समुद्भासित इति ।

दशमाध्याये समागत-परकीया-लौकिकी-समाधि-रूप-भाषात्रय-निर्णयरहस्यम् ।

अध्यायोऽयं परकीय-समाधिभाषाभ्यां परिपूर्णः । उपरितने वर्णन-प्रस्तावे यः कथावर्णनप्रसङ्गः, स तु परकीयभाषाविशिष्टः । आत्मज्ञान-विषयकश्च वर्णन-प्रस्तावः समाधिभाषामयो विहित इति । परकीया भाषा यथा विचारानुगत-समाधिना लौकिकी च वितर्कानुगतसमाधिना विरचिते स्यातां, तथैव समाधि-भाषाऽपि योगशास्त्रीयसंयमक्रियासाहाय्यमाश्रित्य विरचिता भवतीति ध्रुवमूहनीयम् । एकस्मिन्नेवाधारे धारणाध्यानसमाधीनां त्रयाणामपि समनुष्ठानेन संयमसिद्धिर्भवति । तेनैव संयमबलेन सर्वाऽपि सिद्धिर्हस्तगता भवति । सिद्धिवर्णनञ्च विस्तरशो स्वकीये योगदर्शनभाष्ये तृतीयाध्याये विहितमस्माभिः । तत्रैव द्रष्टव्यं दिदृक्षुभिः ।

योगसाधनोक्तसंयमक्रिययैव पिण्डत आरभ्य ब्रह्माण्डान्तानां लोकलोका-

न्तराणां देवासुरलोकानां कर्म्मराशेः सर्वरहस्यानां कर्म-विपाकानां तथात्मानात्मनामित्यादीनां सर्वेषामेव समाधिगम्यानां विषयाणां भावानाञ्चावगतिः समीचीना भवितुमर्हति । समाधिस्थयोगिभिरेवानुष्ठेयानां संयमक्रियाणां साहाय्येन समाधिभाषाया निर्माणं भवति । पुराणादिषु यत्रैवैवंविधं वर्णनं समायाति तत्र सर्वत्रैव समाधि-भाषा विज्ञेया सर्वमपीदं संयम-क्रिययैवोपलभ्यते ।

दशमाध्याये, ऊनत्रिंशत्तमे पद्ये समागतानां षण्णां क्रियाणां नामनिर्देशः ।

उपरि पद्ये प्रसङ्गतः समायाताः षट् क्रिया इत्थमूहनीयाः "अस्ति, जायते, वर्द्धते, विपरिणमते, अपक्षीयते, नश्यति, इमाः षडपि विकृतिरूपाः क्रियाः प्रकृतावेव जायन्ते नासामात्मना सह कोऽपि सम्पर्कः ।

वेदानां त्रैगुण्यविषयतारहस्यम् ।

वेदानामभिधानं जीवानां हिताधायकम् । तत्र सृष्टितत्त्वस्य त्रिगुणात्मकत्वात् तत्प्रतिपादकस्य वेदराशेरपि त्रिगुणात्मकत्वं सुतरामुपस्थितमेव भवति । आत्मतत्त्वञ्च प्रकृतेः परत्वेन तद्भिन्नत्वात् त्रिगुणभिन्नमिति सुस्थिरतरमेव । इत्थञ्च वेदेषु प्रवृत्त्यर्थं धर्मतत्त्वनिरूपणं निवृत्त्यर्थञ्चाऽधर्मतत्त्वस्यापि निषेधमुखेन वर्णनमुपलभ्यते । अतश्च धर्म्माधर्म्मरहितस्य त्रिगुणातीतस्यात्मपदस्य जिज्ञापयिषया "त्रयीधर्ममधर्माढ्यम्"...इति, इह समाधिभाषायां प्रयुक्तम् ॥ २६—३१ ॥

परलोकवर्णनप्रसङ्गेन कर्मविपाक-कथनरहस्यम् ।

इह परलोकवर्णन-परेष्वध्यायेषु यत्र कर्मविपाकवर्णनं प्रेतलोकनरकलोकादिवर्णनम्, अथवा सदसदात्मकं कर्मफलनिरूपणमित्यादिसर्वमपि समाधिभाषानिबद्धम्, एतत्सन्धेनैव भयानकरोचकादिवर्णनपद्धतयोऽपि यत्र तत्र स्थलान्तरेषु समुपलभ्यन्ते। यतश्च जीवानां धर्म्मानुष्ठाने प्रवृत्तिरधर्मानुष्ठाने च वैमुख्यं सम्पद्येतेति । तद्वर्णनमपि काल्पनिकतां नासादयति । किन्तु कर्मविपाकसिद्धान्तानुसार्य्येवेति विशेषतो विमर्शनीयम् । तत्रैव अष्टासप्ततितमात् पद्यादारभ्याशीतितमपद्यं यावद्वर्णितं यमस्य भगवतो धर्म्मराजस्य भयदायकरौद्रमूर्त्ति-स्वरूपम् कर्मविपाकविज्ञानबलाधिष्ठितम् विज्ञेयम् ।

तथा हि भगवान् धर्मराजो यमो धर्म्माधर्म-फलदाता भूर्लोकस्य शास्ता निगद्यते । अत्र भूर्लोकशब्देन मृत्युलोकः प्रेतलोकः पुत्रकलत्रादिधनैश्वर्य्यादिषूत्कटवासनावतां कृते इतरलोकत्वेन ख्यातः पितृलोको नरकलोकश्चेत्येते चत्वारोऽपि तद्भेदा गृह्यन्ते । इत्थञ्च चतुर्णामपि लोकानां शास्तुरस्य भगवतः

मूर्तिः कथमीदृशी घोरा रौद्रस्वरूपेति विकल्पनायां तद्रहस्यं ब्रूते । यतो हि स तु भगवान् सर्वस्वरूपमयः, किन्तु पापिनो मानवाः स्वकर्मपरिणामवशात्तादृशीमेव तस्य भगवतो मूर्त्तिं द्रष्टुमर्हन्ति न सुन्दरात्मिकां धार्मिकदृष्टिगोचरीभूतां सर्वाह्लादकरीं दिव्यमूर्तिम् ।

अत्र सन्दर्भप्रसङ्गे वर्णिता जीवाः पापिनः सन्ति। पापिनश्च जीवा नरकलोके वा प्रेतलोके वेत्युभयत्रैव गतागतं लभन्ते । इमौ च द्वावपि लोकौ पृथक्-प्रस्थानौ परस्परं भिन्नौ ।

पुण्यात्मानो हि जीवा यमराजधान्यां समुपेता धर्मराजस्यातिमनोहरं सुन्दरं पवित्रं मङ्गलमयं रूपं निभालयन्ति । यच्च रूपं कठोपनिषदि वैदिको महात्मा नचिकेता द्रष्टुं समर्थो बभूव । इममेव धर्मराजं यमं बहवः सांसारिका अल्पज्ञा अन्य-मतावलम्बिनो जगदीश्वरत्वेनाङ्गीकुर्वन्ति स्तुवन्ति च । तेषां व्यक्तिगतो महेश्वरः यमराज एवास्ति यो हि जीवानां सर्वेषामेव धर्माधर्मफलप्रदः परलोकशासकश्चोच्यते ।

इहानेनोपर्युक्तवर्णनप्रसङ्गेनेदं विस्मृत्यापि नावगन्तव्यम् यत् सर्वेषामेव पञ्चत्वमीयुषां समानैव परलोकगति र्भवतीति । इह हि संसरणशीले प्राणिवर्गे ये जीवाः सांसारिकमोहासक्ताः स्त्रीपुत्रादिविषयवासनापाशबद्धा भवन्ति ते हि प्रायशोऽल्पस्य वा अधिकस्य वा कालस्य अवधिं व्याप्य प्रेतलोके निवसन्ति ततश्च नरकलोकातिथयो भवन्ति । ये च नरकलोका असंख्याताः सन्ति ।

परलोकगमागमनविषये व्यवस्थेयमवगन्तव्या । तथा हि—यस्य जीवस्य अल्पं पुण्यं भवति स हि प्रथमं पितृलोकमुपैति । पश्चात् स्वपापार्जितं नरकादि लोकभेदान्, यस्य च पापमेवाल्पं भवति स प्रथमं नरकलोकमेव सर्पति । ततश्च स्वपुण्योपार्जितान् पितृलोकादूर्ध्वमुन्नतलोकान् । उन्नतोन्नताः पुण्यात्मनो जीवा उत्तरोत्तरम् उन्नतेषु स्वर्गादिलोकेषु प्रहीयन्ते । किं बहुना पापपुण्यानुसारतः प्रेत-नरक-पितृलोकादि-परलोकेषु जीवानां प्रेषणम्, उन्नतानां स्वर्गादिलोकानाञ्च पथः परिस्कृत्य सारल्यविधानम्, सर्वमपीदं यमस्य धर्मराजस्यैव शासनाधीनमिति ॥ ७६–८० ॥

सप्ताशीतितम-पद्यादारभ्यैकनवतितमपद्यावधि वर्णितानां परलोकादिगतीनां रहस्यम् ।

अत्र साधारणानां कारणानां गतिरहस्यं विवृतमस्ति । तत्र जायमानानां सर्वासामपि शङ्कानां समाधानमाह—

प्रबलाः पापिनः प्रथमं प्रेतलोके गत्वा पश्चान्नरकादिलोकेषु पतन्ति। तत्रापि असिपत्र–रौरव-कुम्भीपाकादिनरकलोकान् भुक्त्वा अवशिष्टं स्वकर्मविपाकम् उद्भिज्ज-स्वेदजाण्डज-जरायुजादियोनिपिण्डेषु दण्डभोगार्थं पातिता भवन्ति। ततश्चावसाने दुःखबहुलम् ज्ञानपूर्णमानवपिण्डमासादयन्ति। अयमेव गुरुतराणां पापकर्मणां भोगक्रमो ज्ञेयः। तत्र प्रथममेव नरकभोगस्येदं निदानं यन्नरके पापच्यमानानां जीवानां स्वपापपरिणामज्ञानं तिष्ठति यद् अमुष्य पापस्य परिपाकोऽयं मयोपभुज्यत इति। पश्वादियोनिषु तु तद्भानमेव न तिष्ठतीतीयान् विशेषः। अत एव पापिनां प्रथमं नरकपातो भवति, येन तत्स्मृतिः सततं तिष्ठेदिति ॥ ८७–९१ ॥

एकादशेऽध्याये प्रथमं गर्भविज्ञानरहस्यम् ।

स्त्रीपुरुषसंयोगात्स्वत एव पीठोत्पत्तिर्जायते। प्राणाकर्षणविकर्षणसमन्वयेन पीठप्रतिष्ठा भवति। उपासना-पीठानि विविधानि भवन्ति। यत्र देवपूजा विधीयते दम्पतीसम्बन्धेन यत्पीठमुत्पद्यते तद्धि सहजपीठमुच्यते। पीठेषु च यथासम्भवं देवर्षिपितृगणादारभ्य स्वर्गनरकस्थजीवगणं यावत् सर्वेऽपि यथाकर्म आकृष्यन्ते। पराजितायाञ्च सत्यां पुंशक्तौ पीठं नश्यति। तदनन्तरञ्च वीर्य्यरजोमिश्रणेन स्त्रीगर्भे जनिष्यमाणस्य जीवस्य स्थूलशरीरात्मकगृहनिर्माणकर्मारम्भो जायते। यस्य जीवस्य कृते गृहरूपं तत्स्थूलशरीरं निर्मातुमारभ्यते तस्य तेन शरीरेण सह दृढसम्बन्धोऽपि सुदृढायते। इत्यत एव जीवस्तेन स्थूलशरीरेण परितप्यते इत्यभिहितं महर्षिणा वर्णनप्रसङ्गतः।

अत्र प्रकरणे जीवः पापी वा स्यात् पुण्यात्मा वा स्यात् आसुरीसम्पत्तिशाली वा स्याद् दैवीसम्पद्विशिष्टो वा भवेत्, देवांशजन्यो वा स्याद् ऋष्यंशोत्पन्नो वा स्यात्, स्त्री वा स्यात्पुमान् वा स्याद्, अस्मादेव कालादारभ्य तस्मिन् गृहमूले दृष्टिर्निबद्धा जायते। अर्य्यमप्रभृतयो नित्यपितृगणाश्च तत्र निर्माणे सहायका भवन्ति। यदा च गृहं निवासयोग्यं भवति तदा देवाः तं जीवं तत्र गर्भगृहे प्रवेशयन्ति। एतदेव मातृगर्भे मृत्युलोके जन्मग्रहणतो जीवस्य दार्शनिकं रहस्यं विद्यते।

वेदेषु शास्त्रेषु वा जीवानां जन्मग्रहणस्य विविधं यद्वर्णनमुपलभ्यते तदपि भावत्रयात्मकमेव विज्ञेयम्। कुत्रचित् स्थूलशरीरोपलब्धये तदुच्यते, क्वचन मातापितृसम्बन्धतः संस्कारजन्यं तत्, कुहचिद् लोकलोकान्तरतः समागतानां जीवानां सूक्ष्मशरीरैः सह सम्बन्धभाग् भवतीत्यादिकारणभेदाद्वर्णने वैचित्र्यपूर्णता युक्तैवेति ॥ १०२ ॥

त्रिविधाया रौद्रीब्राह्मी-वैष्णवीरूपाया महामायाशक्तेः स्वरूपकथन-पुरःसरं वैष्णव्यास्तस्याः प्रभावातिशयख्यापनम् ।

परमात्मनि महामायायाश्च 'अहं ममेतिवद्' अभिन्नः सम्बन्धः । यथा च गायक-तदायगानशक्त्यो र्मध्येऽभेदसम्बन्धस्तथैव ब्रह्मतच्छक्त्योरभेदः । इयं हि महामायारूपा ब्रह्मशक्तिः गुणत्रयभेदेन त्रिधा कार्य्यकारिणी भवति । तथा हि सृष्टिसम्बन्धतो ब्राह्मी शक्तिः, स्थितिसम्बन्धेन वैष्णवी शक्तिः, प्रलयसम्बन्धेन च रौद्री शक्तिरित्यादिनामभिः प्रख्याप्यते ।

सृष्टि-रक्षा-सम्बन्धतो हि वैष्णवी माया गर्भवासदुःखान्निःसरतामेव मानवानां स्मृतिं विलोपयति । सोऽयं सततं जायमानः स्मृतिविलोपव्यापारो वैष्णव्याः शक्तेरेव प्रभावाद् भवतीति विभावनीयम् । एकतश्च संकुचितगर्भयन्त्रतोनिर्गमनवेलायां गर्भमार्गनिष्पेषणक्लेशविमूर्च्छया सविलुप्तस्मृतिको भवति अपरतश्च यदि स जीवः स्वीयप्राक्तनजन्मराशिं न विस्मरेच्चेत्तदा स स्मृत-स्वकीय-यावज्जन्मसंस्कारो विक्षिप्तो भूत्वा वातुल एव भवेत् । इयं हि वैष्णव्या मायायाः कृपैवावसेया यथा जीवो विस्मृतनिजपूर्वकर्त्तव्यः पुनर्नूतनजीवनयात्रां नवीनेनोत्साहेन प्रारभत इति । नोचेदनन्तवारभ्रमणचक्रप्रसङ्गतो बहुशोऽधिगतनरकवासभयं तथाऽगणितवारश्चानासादितस्वर्गवासजन्यदुःखोद्वेगश्च तं सर्वदा विक्षिप्तमेव कुर्वंस्तिष्ठेदिति ।

अपरतश्च स्वमातुः, पितुः, पुत्रस्य, कलत्रस्य कन्यायाश्च पूर्वजन्म-सम्बन्धिनी स्मृतिरुपरूढा स्यात् । तथा माता स्त्रीत्वेन स्त्री च मातृत्वेन पिता पुत्रत्वेन पुत्रश्च पितृत्वेन यदि ज्ञाता भवेयुरेवमात्मीयश्च शत्रुत्वेन परिचिता भवेयुश्चेन्नरकवासादपि दुःखतरमिदं जीवनं स्यात् । तदीया वृत्तयश्च विक्षिप्ततराः स्युरिति निःसन्देहम् । अतश्च भगवत्या वैष्णव्या मायायाः प्रभावेणैव एकतः पूर्वस्मृतिं विस्मृत्य, अपरतश्च असति सद्भावं, दुःखदेषु पदार्थेषु च सुखानुभवं कृत्वा जीवः स्वजीवनमार्गेऽग्रसरो भवति ॥ १३-२१ ॥

चतुर्दशाऽध्याये शारीरिक-मानसिक-वाचनिकादिकर्म्मभेदेन धर्माऽधर्म्म-रहस्यप्रतिपादनम् ।

पूज्यपादा महर्षयोऽत्र शारीरिकवाचनिकमानसिककर्म्मानुसारेण धर्म्माऽधर्म्मनिर्णयं विदधति । तथा हि—सत्त्वगुणवर्द्धकात्कर्मणो धर्म्मोत्पत्तिस्तमोगुणवर्द्धकाच्चाधर्मोत्पत्तिरिति । चतुर्दशाध्यायस्य चरमभागे यत्पापराशेर्वर्णनमुक्तम् तत्सर्वमपि स्मृत्यनुसारतोऽधर्म्म एव, तेषां सर्वेषामपि पापानां परिणामरूपः

कर्मविपाको वर्णितः। स चोक्त-पापानां पूर्णमात्राया दण्डो ज्ञेयः। तत्र भाव-तारतम्यानुसारेण दण्डेऽपि न्यूनाधिक्यम्भवतीति सर्वथाऽवसेयम् ॥६१—६६॥

पञ्चदशाध्याये विविधनरकपर्य्यवेक्षणमिषेण वैदेहस्य राज्ञस्तत्रोपस्थित्या सहमहेन्द्रयमयोरपि तत्रोपस्थितिरहस्यम्।

नरकलोको हि भूर्लोकस्य चतुर्थांशो निगद्यते। तत्रत्या राज्यशृङ्खला तत्रत्यश्चानुशासनं श्रीमतो भगवतो धर्म्मराजस्याधीने तिष्ठतः। तस्य राजधानी पितृलोके विद्यते। स च लोको भूर्लोकस्योत्तमाङ्गमुच्यते।

भगवत इन्द्रस्य अमरावती नाम राजधानी तृतीय ऊर्ध्वलोके स्वर्गलोकेऽस्ति। उन्नत-स्वर्ग-सुख-भोक्तारो जीवा अमरावत्यां प्रेत्य गच्छन्ति। तत्रोपस्थितस्य हि वैदेहस्य राज्ञोऽतिपुण्यशालित्वात्तद्द्वारा च तत्र नरकेऽसाधारणघटनाया भाव्यमानत्वादुभयोरेव प्रधानयोस्तयोरिन्द्रयमयोः स्वर्ग-नरकपदाधिकारिणोस्तत्रोपस्थितिरावश्यकीति विभावनीयम्।

पापकर्मपरिणामरहस्यम्।

पूर्वोक्तेषु सर्वेष्वपि अध्यायेषु यावतां नरकलोकानां तदन्यपरलोकानामपि यद्वर्णनं समुपलभ्यते तत्र सर्वत्र मध्ये मध्ये यत्र तत्र गौणरूपतः परकीय-भाषासत्वेऽपि प्रधानतया समाधिभाषैवोहनीया। तथा हि—यावतां तत्र पाप-कर्मणां वर्णनमुपलभ्यते तद्धि धर्माऽधर्मनिर्णायकं समाधिबुद्धिप्रसूत-स्मृतिशास्त्रमेव विज्ञेयम्। तेषां सर्वेषामेव कर्मणां परिणामः पाप एव भविष्यतीति ध्रुवमवसेयम्।

सम्प्रति देशकालपात्रानुसारं तेषां पापानां शक्तिषु तारतम्यमवश्यं भवितुमर्हति। संसारेऽपि ईदृगवलोक्यते यदेकस्यैव पापस्य देशकालपात्रभेदेन भावभेदेन च राजदण्डसमाजदण्डयोर्न्यूनाधिक्यं जायते। अतोऽत्र नास्ति शङ्कावसरः।

नारकीयाणां दण्डय-शरीरपरिवर्तनरहस्यम्।

नरकलोकस्य वैचित्र्य-विषये समुत्पन्नानां जिज्ञासुजन-शङ्कानां समाधान-माह—अद्यत्वे प्रेततत्त्वविज्ञानविद्भिरिदं प्रत्यक्षत एव प्रमाणितम् यद् प्रेत-शासका वेताला यदा दुष्टान् प्रेतान् दण्डैःशस्त्रैर्वाताडयन्ति तदा तेषां विशीर्णानि शरीराङ्गानि पुनस्तथैव द्रुतमेवापूरितानि भवन्ति। तत्रेदं रहस्यं विज्ञेयम् यदस्माकं शरीरं पार्थिवमिति कृत्वा तत्रोत्पन्नं व्रणं विलम्बेनापूर्य्यते तेषामपार्थिव-मिति त्वरयैवापूर्य्यते तदीयं तद्। इत्यत एव नरकवर्णने काककृतं नारकीयाणामक्षिनिःष्काशनं, तदनन्तरं तत्र द्रुतमेवेतराक्षिसंयोगादिकं समुप-निबद्धं दृश्यते।

प्रेतानां पुण्यात्म-सम्पर्कजन्यानन्दरहस्यम् ।

अद्यत्वे नवीनया प्रेताह्वानविद्यया पीठस्थापनपूर्वकं यत् प्रेताह्वानं कुर्वन्ति। तत्र यदि पुण्यात्मानः पुरुषाः पीठस्पर्शं कुर्वन्ति तदा प्रेतगणाः शान्तिं सुखञ्चा-नुभवन्ति । तद्वदेव यदि पुण्यात्मानो नरके केनाऽपि निमित्तेनोपसर्पन्ति तदा नारकीयाणां जीवानां यन्त्रणा ह्रासमुपैति शान्तिसुखोपलब्धिरपि जायत इति नास्त्यत्राणीयानपि सन्देहः । इत्थञ्च पुराणशास्त्रेषु प्रेतलोक-नरकलोक-स्वर्गादि-लोकानां कर्मविपाकानाञ्च यद्वर्णनमुपलभ्यते तत्सर्वमपि निश्चयेनैव समाधि भाषासम्वलितं ज्ञेयम् ॥ ७५-८१ ॥

पञ्चदशाध्याये निदर्शित-नरकविषये सर्वेषामपि ज्ञातव्यविषयाणां समाधानरहस्यम् ।

भीषणानां नरकाणां वर्णनमुपलभ्य जिज्ञासूनां हृदि विविधानां शङ्काना-मुद्गमो भवति । तथा हि—को हि प्रेतलोक-नरकलोकयोः सम्बन्धः ? नरकेषु च सिंहव्याघ्रादिपशूनां काकगृध्रादि-पक्षिणाञ्चोपलब्धिः श्रूयते । तत्र कुतस्तेषां समागमो भवति ? तत्रात्यानां देवानां कीदृग् नरकलोकेन सम्बन्धः ? दैवस्य जगतः सत्ता वस्तुतो विद्यते न वा ? अस्ति चेत् कथं तस्या अनुमानम्, विधा-तव्यम् अनुभवो वा ? इमे च सर्वेऽपि लोकाः कुत्र सन्ति ? इत्यादिसर्वा-सामपि शङ्कानां समाधानं समुचितमवश्यं समाधातव्यम् ? इतिपूर्वपक्षे संक्षे-पतः समुत्तरयति—कर्मविपाकानां पूर्वोक्तवर्णनप्रस्तावे साधु समर्थितमिदं यत् पुरुषयोनौ समुपेत्य जीवा यथा यथा पापविशेषं समुपार्जयन्ति तथा तथा तद-नुसारतो नरकलोकं वा गच्छन्ति विकलाङ्गा वा भवन्ति जङ्गमेषु पशवः पक्षिणो ऽथवा स्थावरेषु क्षुपलता-पादपादयो वा दण्डभोगाय भवन्तीति ।

इत्थञ्च विशेष-पापबलाद् यदा जीवा उद्भिज्ज-स्वेदजाण्डजजरायुजे योनौ पातयितुं शक्यन्ते तदा तासां योनीनां मृत्युलोके नरकलोके स्वर्गलोके वा स्थितिः सम्भाव्यत एव, पापवैचित्र्यादीदृशानां त्रिविधानां भोगवैचित्र्याणामपि सम्भवो-ऽवश्यं भावीति सुनीर्णितः पन्थाः । एवं हि पापवैचित्र्यवशात् प्रेतलोकेषु नाना-त्मकेषु नरकलोकेषु च जीवानां गतिः सुनिश्चितैव ।

प्रेतलोकगतो हि भोगो न तादृश उत्कटोऽस्ति यथा नारकीयो भोगः । यतो हि प्रेतलोकगतानां जीवानामाकृतिः स्वरूपं वा पूर्ववन्मनुष्यलोकस्थाकारस्व-रूपतुल्यमेव भवति येन स परिचेतुमपि शक्यते । यतश्च मानवलोकस्यातिगुरु-तराकर्षणवशादेव जीवाः प्रेतत्वमाश्रयन्ति तल्लोकीयसंस्कारानुरूपमेव तत्र

प्रेतलोके दुःखभोगो भवति । इत्यतश्च तेषां तत्र दुःखभोगो नाति वैचित्र्यपूर्णः प्रत्युत परिमित एव भवति ।

नरकलोकानाञ्च नानात्वमाश्रितानां दुःखानि कठोरतराण्यतिभयङ्कराणि विविधवैचित्र्यपूर्णानि च भवन्तीति तेषामाभासमात्रेणैव पूर्वमुपन्यासः कृतः। नरकलोकरक्षकाणां देवानां विविधा योनयो भवन्ति । ते हि सर्वेऽपि यमदूतशब्द-वाच्या भवन्ति । यथा हि इह मर्त्यलोके कारागाररक्षकाः कियन्तो रक्षिणो बहिःस्थानादायान्ति कियन्तश्च तेष्वेव दण्डितपुरुषेषु यथानियमं यथायोग्यं प्रतिविधीयन्ते, तथैव नरकरक्षकेषु देवेष्वपि ते देवास्तत्र विनियुज्यन्ते येषां पूर्वप्रारब्धसंस्कारा नरकदर्शनोदर्का भवन्ति । अपरे च तेष्वेव नारकेषु यथा-नियमं यथायोग्यमुपादायन्ते ।

तत्र दैवजगत्सत्ताविवेचनम् ।

दैवस्य जगतः स्थितिविचारस्त्वतीव दुष्करो विद्यते । तथापि तस्य स्थितौ नाणुरपि सन्देहलेशः । अतश्चैतादृशानां गुरुतराणां विषयाणां विवेचनतः पूर्वं प्रमाणानुभवयोः स्वरूप-परिचय एव प्रथमतः कर्तव्यकोटावारोहति । तत्र 'आप्तप्रमाणतः प्रत्यक्षप्रमाणस्याधिकं सामर्थ्यम्, ततोऽपि अनुमानस्या-धिक्येनोपयोगः। इमानि त्रीण्यपि बुद्धितत्त्वस्यैव विषयीभूतानि सन्ति इत्येतेषामुपरि अनुभवस्याऽस्ति स्थानम्, यश्चानुभवो भावतत्त्वस्य विषयः । प्रमाणानां मूलभूतस्य बुद्धितत्त्वस्यापेक्षया भावतत्त्वं हि सूक्ष्ममिति सर्वसम्मतः सिद्धान्तः । यतो हि अन्तःकरणात्मकं बुद्धितत्त्वं क्रियाविशेषेणैव सम्बध्नाति भावतत्त्वन्तु अन्तःकरणस्य अवस्थाविशेषेणेति । सुतरां बुद्धितत्त्वापेक्षया तस्य सूक्ष्मताप्रतीतिः । इत्यस्मादेव हेतोर्मानवो बुद्ध्या विविधानि कर्माणि सम्पा-दयति । परन्तु भावानुसारेणैव तदीयो भोगः समुपतिष्ठते ।

तत्राप्तप्रमाणतस्तु दैवस्य जगतः स्थितौ विचिकित्सैव नास्ति । यतो हि आप्तप्रमाणमुख्यानि सनातनधर्मान्तर्गतानि वेदप्रभृतीनि सर्वाण्यपि शास्त्राणि तत्स्थितिं प्रमाणयन्ति । इह जगति अन्यानि अवैदिकान्यपि मतमतान्तराणि दैवजगत्स्थितिं प्रमाणयन्ति । अद्यत्वे तु सभ्यजगतः प्रमाणीभूतेयं पदार्थविज्ञान-विद्या यदा प्रेतलोकस्थितिं प्रत्यक्षत एव प्रमाणयति तदा दैवस्य जगतः प्रत्यक्षप्रमाणविषयत्वेऽपि नाणीयान् सन्देहः । एवञ्च जन्मान्तरवाद-संस्कार-वाद-कर्मवादादिभिर्भिन्नैः साधनैः परिशीलितैस्तथा कर्ममीमांसा-दैवीमीमांसा-

प्रभृतिशास्त्रपर्य्यालोचनया च अनुमानतोऽपि दैवस्य जगतः स्थितिरसन्दिग्धैव सिध्यति ।

द्वितीयतश्च दैवस्य जगतो यथासम्भवमनुभवाय तु साम्प्रतिकतडिद्विज्ञानस्यैव कियन्ति उदाहरणानि समुपस्थापनीयानि । तद्यथा एकस्य तडित्सूत्रस्य साहाय्यमाश्रित्यालक्षितैव तद्गतिः स्थानान्तरं समुपेत्य तत्र ज्योतिः विविधाँश्च शब्दान् बहुशः क्रियाप्रकारान् उद्भावयति तद्वच्च एकस्थानस्थितं रूपं स्थानान्तरमुपनीय प्रकाशयति । तडित्सूत्रं विनापि केवलं दूरस्थप्रेरकयन्त्रेण दूरस्थ-ग्राहकयन्त्रेण च केवलं सर्वव्यापकाकाशावलम्बनेन एकदेशस्थिताः शब्दाः रूपाणि वा सुदूरेऽपि देशान्तरे प्रकाशीभवन्तीति सम्प्रति प्रतिक्षणं प्रत्यक्षत एवाकल्पते ।

इत्थमाकाशस्य शून्यत्वाभावे इन्द्रियातीतविविधसूक्ष्मशक्तिभिः पदार्थैरवस्थाभेदैश्च समन्वितत्वे च सिद्धे इदमपि स्फुटमेव सिद्ध्यति यद् विद्यमानेष्वपि सर्वेषु पदार्थेषु सूक्ष्मतया तान् वयमनेन स्थूलचक्षुषा प्रत्यक्षीकर्तुमसमर्था यथास्मः तथैव दैवस्यापि, सूक्ष्मातिसूक्ष्मस्य स्वसन्निधानमेव विद्यमानस्यापि साधारण्येन प्रत्यक्षतया संकलयितुमसमर्था एवेति ।

विषयोऽयमतिदुरूहतयाऽन्यथापि दार्शनिकयुक्तिभिर्विवरीतुं शक्यते । तथा हि—अस्माकं शरीराणि तत्स्थानीन्द्रियाणि च पृथिवीतत्त्वप्रधानान्येव । यतो हि तत्प्रधानतयैव मृत्युसमनन्तरमेव तेषां शरीराणामत्रैव विनियोगः पार्थिवत्वे भवति । न हि तदीया गतिः प्रेत-देव स्वर्गनरकादिलोके सम्भवति । यतो हि ते लोकाः तत्त्वान्तरप्रधानाः । इत्यत एव च हेतोर्वयं पार्थिवप्रधानदेहस्थेन्द्रियादिसाधनैः एतांल्लोकांस्तत्र स्थितान् जीवान् वा न प्रत्यक्षीकर्तुं समर्थाः । इति निःसन्दिग्धा सरणिः ।

दैवस्य जगतः स्थाननिर्णयप्रकारे योगशक्तिशालिनां महर्षिप्रवराणामीदृगनुभव उपलभ्यते यद् अनन्तकोटि-ब्रह्माण्डभाण्डोदर्य्या महामायाया ब्रह्मशक्ते लीलाया मनोवाग्बुद्धिगोचरत्वाभावेऽपि तस्याः सृष्टिविलासक्रमस्यानुमानं कर्तुं शक्यते ध्रुवमिति । प्रतिब्रह्माण्डस्यानुमानञ्च प्रतिसूर्य्यलोकानुमानत उह्यम् । यतो हि यावन्तः सूर्य्यगोलकाः सन्ति तावतां सर्वेषामपि आकर्षण-विकर्षणशक्तिप्रवाहस्यावर्त एव तु ब्रह्माण्डशब्दवाच्यो भवति । यथा हि एकस्य पिण्डस्य धारणाय नानास्थीनि भवन्ति, तथैवैकस्य ब्रह्माण्डस्य धारणाय विविधजीववासोपयोगिनः पृथिवीप्रभृतयो गोलकसमुदाया भवन्ति ।

प्रसङ्गतः प्रेतादिलोकसन्निवेशप्रकारं ब्रूते—

प्रेतलोकश्च स्थूलात्मकमृत्यु-लोकेन सहैवोत-प्रोतस्तिष्ठति । यतो हि प्रेत-लोकस्य मृत्युलोकेन सह साक्षात् सम्बन्धः । इत्थञ्च भूर्भुवःस्वरिति स-नरक-पितृलोको भुवर्लोकः, इन्द्रपुरीसहितः स्वर्गलोकश्च, यथाक्रमं मृत्युलोकस्यैकस्यां दिशि सन्निविष्टाः । अपरस्याञ्च दिशि सप्तपातालरूपा असुरलोका यथाक्रमं विनिविष्टाः । अपरे च चत्वारोऽप्यूर्ध्वलोका उत्तरोत्तरमुन्नताः सन्तः सूर्य्यलोकस्य सान्निध्यभाजः सन्ति । तत्र चरमौ द्वौ ऊर्ध्वलोकौ उपासना-ज्ञानयोःक्रमेण दिव्यलोकौ कथ्येते । सूर्य्यलोकश्च तयोरन्तिमः सीमेत्युच्यते । सविकल्पस-माधिकोटिमाश्रितस्य विचारसमाधेर्विषयीभूता एवेमे दैवजगत्सम्बन्धिनो विषया विज्ञेयाः ।

षोडशाध्यायगतसर्वविषयविवरणमुखेन सतीधर्ममहिम्नः सर्वमुखीनत्वप्रख्यापनम् ।

अस्याध्यायस्य विषयवर्णनपद्धतिः साधारणतया गाथारूपेण सत्वाद् आपा-ततः परकीयभाषानिबद्धैवास्तीति प्रतीयमानाऽपि न तादृशी । यतो हि अत्र पूर्वार्द्धे समाधिभाषाविस्तारः, तथा हि—एकत आश्रमधर्मस्योत्तरोत्तर-मधिकारनिरूपणम् योगक्रियायाश्चरममुद्देश्यम्, धर्म्माणां वैज्ञानिकं स्वरूपम्, धर्मयज्ञेन सह दैवजगत्सम्बन्धिशृंखलाया रक्षणसम्बन्धः, इत्यादिविषयास्तु समाधिभाषानिबद्धा एवोहनीयाः ।

अपरतश्च सतीत्वमाहात्म्यम्, सतीत्वव्रतजन्यतपोधर्मस्य पराकाष्ठाधि-गमः, सतीत्वधर्मस्य गूढसिद्धान्तः, दैवे जगति सतीधर्मस्य प्रभावातिशयः, तत्र च तस्य आदरोत्कर्षः, तपोधर्मस्य सृष्टिसामञ्जस्यरक्षणविधिप्रभृतिषु प्रभावा-तिरेकः, सतीधर्म्मेण त्रिलोकीपावनस्य निःस्वार्थभावस्य रक्षणम्, सतीधर्मे च पत्यौ सर्वथा सर्वपरित्यागेनानन्यभावतयैकतत्त्वाधिकारमयस्वात्मसमर्पणभावस्य स्फुटतयैव प्रतीतिः, सतीधर्म्मस्य अत्युन्नतकोटिमाश्रितायां अपि सत्या मातृ-भावाधिगमसम्भावना,इत्यादिधर्मरहस्य-सिद्धान्तास्तु लौकिकभाषयैवोपनिबद्धाः सन्ति । इत्यतश्चैवं गूढमये वर्णनक्रमे विभ्रमवशान्न केनापि पथप्रस्खलनं कार्य्यम् ॥ ८८—९० ॥

सप्तदशाध्याये दत्तात्रेयावताररहस्यप्रख्यापनप्रसङ्गतः तदध्यायस्थभाषास्वरूपविवेचनम् ।

भगवान् दत्तात्रेयो हि ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकायाः त्रिमूर्तेरेवावतारो निग-

द्यते। यथा मनुष्यपिण्डे बहूनां देवानामृषीणाञ्चावताराः समुद्भवन्ति, यथा च 'राम-बुद्धादिस्वरूपेण श्रीमतो भगवतोऽप्यवतारा मनुष्यपिण्डे, वाराह-नृसिंहादिरूपेण च देवपिण्डे यथानियमं यथाधिकारं यथाकार्य्यमाविर्भवन्ति। तेषु च केचन कलाभेदतो दशकलात्मकाः, केऽपि द्वादशकलास्वरूपाः केचित् चतुर्दशकलावन्तः, केऽपि षोडशकला एवोच्यन्ते। यथा—एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्" इति भगवान् कृष्णस्तु षोडशकलासम्पन्नः पूर्णावतारोऽभिधीयते। तथैव भगवान् दत्तात्रेयो हि त्रिमूर्तिशाली भगवदवतारः प्रख्याप्यते। यतो हि तस्मिन् ब्रह्म-विष्णु-महेशानां त्रयाणामपि कला विद्यमानाः सन्तीति पुराणान्तरे गीयते।

परन्तु दत्तात्रेयलीला-विग्रहस्य भोगयोगोभयसम्पर्कशालित्वात् तत्र विष्णोरंशस्यैव प्राधान्यम्। इत्यतश्च तेनावतारेण सह विष्णोरेवात्र सम्बन्धं समुद्गिरन्ति। तदीय-विग्रहो देवपिण्डसम्बन्धभागिति सम्प्रत्यपि विद्यते एव। रुद्रावतारः श्रीभगवान् हनुमानिवाधुनापि स स्वभक्तेभ्यस्तेनैव शरीरेणात्मानं दर्शयति। अत्रोपरितने वर्णने श्रीभगवतो दत्तात्रेयस्योत्पत्तिप्रकारवर्णनमात्रं परकीयभाषामयमूहनीयम्। दैव्याः सृष्टेस्तु वर्णनं समाधिगम्यभावसम्बन्धिन्या लौकिक्या भाषया सम्बलितमिति विज्ञेयम्। भगवतस्त्रिमूर्त्यात्मकस्य तेजो यादृगन्यत्रापि पिण्डेषु यथासमयमाविर्भवति तस्यैव रहस्यमिह लौकिकभाषायामुपनिबद्धमिति समाधेयम्। यथा हि भगवतः श्रीकृष्णस्य लीलायां योगभोगयोरलौकिकत्वमेकीभूतम् तथैवेहापि दत्तात्रेयावतारे योगभोगयोरलौकिकत्वमेकस्मिन्नेवाधारे प्रदर्शितम्। अध्यायेऽस्मिन् सर्वं दैव्याः सृष्टेरेव वर्णनं न तु वैज्याः सृष्टेरिति विभावनीयम्॥ १-२५॥

अष्टादशाध्याये प्रसङ्गप्राप्ताया भारतीयराजनीतेः स्वरूपनिरूपणमुखेन सर्वाभ्यर्हितत्वोपदर्शनम् राज्य-प्रणालीभेदनिरूपणञ्च—

सम्प्रति जगति यावन्त्यो राजशासनपद्धतयः सन्ति तासु सर्वास्वपि वेदशास्त्रानुसारिणी प्राक्तनी भारतीयार्य्यशासनपद्धतिरेव सर्वाऽभ्यर्हिताऽग्रगण्येति निःसन्दिग्धम्। अत्र हि विवेकिनो दार्शनिकविज्ञानशालिनो धर्म्मात्मनो नृपतेरुपर्य्युक्त-वाक्यात्प्रत्यक्षत एव प्रमाणोपलब्धिर्दृश्यते।

यथा हि आकर्षण-विकर्षणशक्तिसमन्वयेनैव सूर्य्यादिग्रहोपग्रहशालिनो ब्रह्माण्डस्य स्थितिर्विद्यते। न क्वापि परस्परं विभिद्यमाना संसक्तमाना वा सा विनश्यति, तथैव प्रजाशक्ति-राजशक्ति-समन्वयेन सर्वतो रमणीया सर्वाङ्गसौन्दर्य्यशालिनी राज्यशासनप्रणाली प्रतिष्ठिता भवतीति विज्ञेयम्।

यदि केवलमेकान्तिकतया प्राधान्यमधिगता अत्युच्छृङ्खला प्रजातन्त्रपद्धति र्भवति, तर्हि सा तु मानवानसभ्यशिरोमणीन् बर्बरान् विदधाति। द्वितीयतः केवलं स्वतन्त्रा निरङ्कुशत्वमुपेता प्रजानिग्रहशून्या राजतन्त्रशासनसरणिरपि पापबहुला स्वेच्छाचारिणी भवन्ती राजानं प्रजाश्च सर्वथा गर्ते एव पातयति। अनयोरेवोभययोः पक्षयोर्निरङ्कुशत्वनिरोधार्थं वर्तमाने सभ्यजगति विविधा राज्य-शासन-पद्धतयः प्रचलिताः सन्ति।

तथा हि—एका प्रजानां बाहुमत्येन निर्वाचितानां प्रतिनिधीनां पर्य्याप्त-संख्यया राजसभाद्वयप्रकल्पनम्, तेन च सभाद्वयसहयोगादानप्रदानेन राज्ञः स्वेच्छाचारिताया निरङ्कुशतायाश्च नियमनम्, द्वितीया च प्रजानामिच्छानुसारतो राज्ञोऽधिकारस्य नियमबद्धकरणम्। अथवा कियतः समयस्य कृते प्रजानामेव बाहुमत्येन प्रतिनिधिरूपतया राज्ञो निर्वाचनम्, इत्यादिप्रकारेण कियत्यो राजशासनपद्धतयो वर्तमाने सभ्यसंसारे राजप्रजाशक्तिसामञ्जस्यविधानेनोभयो निरङ्कुशत्वनियमनाय निर्मिताः सन्ति।

तत्र सर्वासु सामयिकसाफल्यलाभेऽपि नियमितपरिवर्तनस्य, नियमिताशान्तिदोषस्य, धर्माध्यात्मभावशून्यताप्रभृतीनां च दोषाणां सद्भावो विमर्शिनां विदुषां दृष्टिगोचरीभवत्येव। तथैव तासां राजशासन-प्रणालीनां कोऽपि चिर-स्थायी शुभोदर्को नैव सम्भवति।

प्राचीनवैदिकार्य्यशास्त्रोक्तराजशासनप्रणाल्यान्तु प्रजानां बाहुमत्येन नियमविधिविधानं सर्वथा विरुद्धमेवोद्घोषितम्। यतो हि प्रजानां साधुशिक्षितत्वेऽपि विषयवासितबुद्धिसद्भावेन तत्रैकमत्यस्य सर्वथैवाभावो भवतीति सुनिश्चितम्। इत्थञ्च प्राक्तने काले नियमविधिविधानम् न प्रजापक्षमवलम्बतेस्म नापि राजपक्षम्। अतश्च तत्र पक्षपातदोषसम्भावनाऽपि नैवोदेति स्म। तदानीं हि तपःस्वाध्यायनिरता विषयवासनाविरहिताः समाधिप्रज्ञापरिमार्जितान्तःकरणाः परोपकारपरायणाः परमकारुणिका विद्वांसस्तपस्विनो महर्षयो नियमविधिविधानं विदधतिस्म। येन तासु राजशासनसरणिषु न कोऽपि दोषः समुदेतिस्म। प्रत्युत तेषु नियमविधानेषु ऐहलौकिकपारलौकिकोभयलोककल्याणकारिणी दूरदर्शिता विराजते स्म। उक्तमपि राजतन्त्रनिपुणेनाऽर्य्यचाणक्येन।

"व्यवस्थितार्य्यमर्य्यादः कृतवर्णाश्रमस्थितिः।
त्रय्या हि रक्षितो देशः प्रसीदति न सीदति" इति।

तस्याश्च राजशासनसरणेः सञ्चालकाः क्षत्रिया राजनोऽपि कीदृशा विषय-

रागरहिता धर्मभीरवः कर्तव्यपरायणाः प्रजावत्सला योगयुक्तान्तःकरणाः पक्षपातशून्या यतात्मानो भवन्ति स्मेति तेषामादर्शः क्रियानुपरिनिर्दिष्टवर्णनप्रस्तावे मार्कण्डेयपुराणीयाष्टादशाध्यायमध्यगते परकीयभाषया समुपलभ्यते ॥१—६॥

अष्टादशाध्याये जम्भेन्द्रयुद्धप्रसङ्गतः समागतासुरशब्दरहस्य-प्रतिपादनम् ।

यथर्षिदेवतापितृकिन्नरगन्धर्वादयो देवानां बहवो भेदाः सन्ति । तथैव दैत्य-दानवराक्षसादयोऽसुराणामपि विविधा भेदाः सन्ति । राजसिक-तामसिक-भेदेनेयम् असुराणां कल्पना वेदितव्या ॥ १५-२१ ॥

अष्टादशाऽध्याये दैत्यसङ्कृत-स्वपत्नीहरणापरि दत्तात्रेयस्य स्मितकरणरहस्यम्—

पूर्वमेवाभिहितम् यद् भगवतो दत्तात्रेयस्योत्पत्तिर्दैव्याः सृष्टेर्विषयः । तदीया लीला तु समाधिभाषाविषयः । इत्यत एव तस्य भगवतः पूर्णसत्त्वमय्याः शक्तेः पुर आगतवतां राजसतामसशक्तिशालिनामसुराणां बुद्धिर्व्याहता समजनि । यतश्च परस्त्रीहरणदोषदुष्टानां तेषां तपःक्षीणतया विनाश आवश्यक इति हेतोरेव भगवान् दत्तात्रेयस्तत्र स्मितमकरोत् ॥ ४५—४७ ॥

अष्टादशाध्याये लक्ष्मीशब्दार्थरहस्यम् ।

ब्रह्मशक्त्या महामायाया 'अहं ममेतिवत्' ब्रह्माभिन्नत्वेऽपि यथा विद्याऽविद्यारूपेण भेदद्वयमभिहितम्, तथैव सर्वशक्तिशालिन्यास्तस्या महामायाया अध्यात्माधिदैवाधिभौतिकशक्तिभेदेन महासरस्वती-महाकाली-महालक्ष्मीरूपास्तिस्रो मूर्तयः स्वतन्त्रतया शास्त्रेषु कल्पिताः । पुनश्च सृष्टिस्थितिलयक्रियाविचारतो ब्राह्मी-वैष्णवी-रौद्रीरूपाः त्रिविधाः शक्तिलीला वेदशास्त्रादिषु वर्णिताः समुपलभ्यन्ते । आसां तिसृणामपि प्रत्येकं पुनस्त्रिविधा वैभवसम्पन्ना मूर्तयस्तत्रैव वेदशास्त्रेषु वर्णिताः सन्ति । अस्मिन्नध्याये वर्णिता लक्ष्मी देवी, वैष्णव्याः शक्तेस्तेषु भेदत्रितयेष्वेका विज्ञेया, सा हि आध्यात्मरूपतःस्थितिं कर्तुं भगवतो विष्णोरर्धाङ्गिनी निगद्यते । आधिदैवरूपेण चावताराणां सङ्गिनी गीयते । आधिभूतभावेन च भाग्यशालिनां पुंसां कर्मविपाकानुसारेण शुभफलदा श्रीरुच्यत इति विवेकः ॥ ५५—५८ ॥

ऊनविंशाध्याये कार्तवीर्य्यार्जुननृपतिचरितवर्णनप्रसङ्गतो राज्याभिषेकशब्दार्थरहस्यम् ।

सनातनधर्म्मानुसारेण राज्ञः शरीरं हि राज्याभिषेकयज्ञेन देवपीठरूपे परिणम्यते । तदानीं हि आवाहनादिक्रियया विशेषदेवानामुपस्थित्या वृत्तविशेषा-

णाश्च पल्लवैः समुद्रनदीसङ्गमस्थानीयजलादिद्रव्यसाहाय्येन तच्छरीराधिष्ठिताधिदैवदेवानामधिवासः प्रकल्प्यते। एतद्रहस्यं राज्याभिषेकपद्धति-परिशीलेन स्फुटीभवति॥ २५–२८॥

दत्तात्रेयस्य पूर्णावतारत्व-प्रतिपादनम्—

यथा मृत्युलोके भगवतः श्रीकृष्णस्य पूर्णोऽवतारः निगद्यते। तथैवायं दत्तात्रेयावतारोऽपि देवलोके पूर्णोऽवसेयः। यत्र हि प्रवृत्ति-निवृत्त्योरुभयोरप्यैश्वर्य्यमेकस्मिन्नेवाधारे तिष्ठति। यत्र च कर्मयोगज्ञानयोगयोरेकत्रैव समावेशः। यस्मिंश्च क्रियाशक्तिज्ञानशक्त्योरेकस्मिन्नेवाधारे सन्निवेशः। तथा चाध्यात्मसिद्धिस्वरूपा ज्ञानसिद्धिरधिदैवसिद्धिस्वरूपा च दैवक्रियानिष्पादिका अष्टमहासिद्धयोऽधिभूतसिद्धिरूपाश्च लौकिकैश्वर्य्यसमूहा यत्रावतारे पूर्णतया सन्निविष्टा भवन्ति स पूर्णावतारः कथ्यते। ईदृशी पूर्णता यथा श्रीमति भगवति श्रीकृष्णे विद्यते तथैव तत्र दत्तात्रेयेऽपि वर्तते। भेदस्तु तत्रैतावानेवास्ति यद्भगवतः श्रीकृष्णस्य मानवो विग्रहो भगवतः श्रीदत्तात्रेयस्य तु दैवो विग्रह इति॥ ३२–४२॥

एकोनविंशतितमाध्यायान्तर्गतमदालसाचरितरहस्यम्—

ऋतुध्वज-मदालसासंवादो हि विविधेषु पुराणेषु विविधरूपेणासाद्यते। तत्र वैचित्र्यमपि बहुशः समुपलभ्यते इत्यतस्तस्य समालोचना पुराणपाठकानां कौतुकोपनोदनैकफला समुचितैवेति तस्याः पवित्रगाथाया अवगतिसौलभ्यार्थं तत्रोद्भूतशङ्कापसारणाय च तद्रहस्यं विव्रियते।

वेद-पुराणादिषु समाधिभाषा-लौकिकभाषा-परकीयभाषाणां पृथक्पृथक् प्रयोग उपलभ्यते। तासां लक्षणान्यपि विभिन्नान्येव सन्तीति पूर्वमेवाभिहितम्। परन्तु क्वचिद्विशेषलक्षणशालिन्यां गाथायामासां तिसृणां सम्मिश्रणमप्युपलभ्यते। यथोदाहरणतः—श्राद्धे पिण्डभक्षणम् तत्फलेन च मदालसादेव्याः पुनर्जन्मेति विषयोऽयं लौकिकभाषामय एव। धर्मशास्त्रीया आध्यात्माश्चोपदेशराशयः समाधिभाषामया एवोपनिबद्धाः। अयञ्च ऋतुध्वज-मदालसासंवादात्मको गाथाभागः परकीयभाषामयो नानाकल्पकल्पान्तरेषु विभिन्नतयैव संघटित इति कल्पभेदव्यवस्थया तत्र तत्र पुराणेषु भिन्नभिन्नस्वरूपेणोपनिबद्ध इति।

इदञ्च पूर्वमेवोक्तं यत् पुराणादिषु नामरूपसम्बन्धवतो विषयजातस्य भावत्रयात्मकं विज्ञानमावश्यकम्। इदमपि च पूर्वमेवोपात्तम् यत् समष्टिस्थितिः सम्बन्धजुषो जीवनचरितप्रभृतिविषयस्य विभिन्नकल्पेषु प्रादुर्भावस्य विद्यमानत्वात् तत्र तत्र कल्पेषु देशकालपात्रानुसारेण भेदप्रतीतेरावश्यकत्वम्।

मदालसाचरितप्रसङ्गतः शुकदेवचरितरहस्यम्—

यथा च—यद् शुकदेवचरित्रं विष्णुभागवते विद्यते यच्च देवीभागवते विद्यते तयोः पर्य्यवेक्षणेनास्य विज्ञानस्य सत्यताप्रतीतिः सम्भाविनी। शुकदेवाविर्भावस्य सृष्टिनियमानुसारेणैक्येऽपि विभिन्न-कल्पानां देश-काल-पात्र-भेदेन तच्चरित-भेदस्यापि स्वाभाविकत्वम्, तथैवेदं मदालसाचरितमपि नानाकल्पेषु प्रादुर्भवत्तत्कल्पेषु नानात्वमाश्रयति, देशकालपात्रशक्तिभेदतश्चरित-भेदस्यावश्यम्भावात्।

अन्यच्चास्मिंश्चरितेऽलौकिके बहूनां विचित्राणां घटनावलीनामुल्लेखो दृश्यते। यथा—गन्धर्वलोक-पाताललोक-मृत्युलोकानां परस्परं यादृक् सम्बन्धः कथायां वर्णितो लभ्यते न तादृगिदानीं क्वापि भासते। अश्वादिषु च तथा शक्तिप्रभावोऽवलोक्यतेस्म तदानीं यथेदानीं न क्वापि तेषु तादृग्वेगादिप्रभावो दृश्यत इति। एवं मानवपिण्डदेवपिण्डजीवेषु च परस्परं विवाहसम्बन्धः, तेन च मानवसृष्टि-समुत्पत्तिश्च तत्रावलोक्यते, या चेदानीमसम्भवकोटिमारोहति। पाताललोकस्यासुरलोकत्वेऽपि तत्र परोपकारिणां दैवसम्पच्छालिनां जीवानां समुत्पत्तिः, तथाऽसुरदैवप्रजास्वपि मनुष्यवत्तपस्यादिसमनुष्ठानप्रवृत्तिः, इत्यादि वर्णनमुपदिदृक्षूणां साधारणबुद्धिशालिनां पुराणपाठकानां हृदि पुराणानामसङ्गतिः प्रतीयते। परन्तु नहि तत्र काप्यसङ्गतिः। किन्तु आध्यात्मिकज्ञानाभाव एव तेषामसङ्गतत्वे हेतुः। यथा हि—लौकिकेतिहास-पाठकानामियं स्फुटमेव प्रतीतिरस्ति यत् सहस्रद्वयवर्षाभ्यन्तरमेव जीवसृष्टिषु, मानवसृष्टिषु, आधिभौतिकसृष्टिषु च कीदृग् बृहदान्तर्य्यं सञ्जायते इति। यथा सप्तसुण्डवन्त त्रिसुण्डधारिणो वा हस्तिनः पूर्वतने काले भवन्ति स्म। ये च वर्तमानहस्तिनामपेक्षया बले काये च बहुगुणिता महान्त आसन्निति। एवम्भूता महान्तः पक्षिणो भवन्तिस्म ये च व्याघ्रानपि स्वचञ्चुभिर्गृहीत्वोड्डीयन्ते स्म। एवम्भूता अद्भुता महान्तो जीवाः पूर्वमासन् येषामवशिष्टानि कङ्कालान्यधुनापि यत्र कुत्रचन भूगर्तेषूपलभ्यन्ते। इदानीं तादृशास्तु दूरे तिष्ठन्तु तत्कल्पा अपि पक्षिणो हस्तिनो वा नोपश्रूयन्ते। अधुना तु ह्रस्वकाया अल्पायुषोऽल्पप्राणाः प्राणिनः सर्व एव जायन्ते।

इत्थं हि प्राचीने काले भारतवर्षेऽत्र मृत्तिकावत्सुवर्णस्योपलब्धिर्भवति स्म यच्च पुरुषाः खनित्वा राशिं कुर्वन्ति स्म। एतद्वर्णनञ्च ग्रीसदेशीयेतिहासपुस्तकेषु समुपलभ्यते। सा हि भारतीयभूमिगा शक्तिरिदानीं नष्टप्राया दृश्यते। मानवानामपि यत्र कुत्रचन भूमिगर्तेषु कङ्कालानीदृशान्यासाद्यन्ते, यानि च पुराणादिषु वर्णितसत्ययुगीनमानवाकारसाम्यं बिभ्रति।

कियतैव कालेनेदृशी सृष्टिदशा विपरिवर्तमाना दृश्यते । तर्हि कल्पकल्पान्तरान्तर्य्यमासाद्यालौकिकानां परिवर्तनानामद्भुतानां विलक्षणभेदानाञ्चोद्भवत्वे कः सन्देहः ।

मानवानां विंशतिसहस्रोत्तर-त्रयश्चत्वारिंशल्लक्षात्मकवर्षैः सत्यादि-युग-चतुष्टयस्यैका चतुष्टयी भवति । ईदृशीनामेव एकसप्तति-युगचतुष्टयीनां (महायुगानामिति यावत्) मन्वन्तरं भवति । मन्वन्तरन्नाम यत्र कालप्रमापको देवो मनुः परिवर्तनमासादयति । (तस्य स्थानेऽन्यो मनुस्तदीयं पदमध्यारोहतीति यावत् ।) ईदृशानां चतुर्दशमन्वन्तराणाम् एकः कल्पः कथ्यते । ईदृशे कल्पव्यतिकरे, प्रतिकल्पं नवीनसृष्टौ जायमानायां विविधाऽलौकिकविचित्रतोदेतीति नात्र सन्देहलेशोऽवसेयः ।

अत्र च कस्मिंश्चित्कल्पविशेषे सृष्टिशक्तिस्तत्रोत्पन्नजीवशक्तिश्चालौकिकी नवीनभावशालिनी पूर्वविलक्षणैव जायते; इत्थञ्च कस्मिंश्चन कल्पे पाताललोकसुरलोकमानवलोकानां परस्परं सम्बन्धोऽपि भवितुमर्हत्येवेति नात्र सन्देहलेशः । इदानीमपि क्वचन प्रेतयोनिभिर्मनुष्ययोनीनां सम्बन्धः सम्भाव्यमानः प्रमाणगोचरमायात्येव । इत्थम्भूतमैथुनक्रियया सृष्टिचक्रन्न समेधत इति । देवयोनिषु असुरयोनिषु च दैव्याः सिद्धेः सत्त्वेन तद्द्वारा सृष्टिचक्रस्य प्रवर्द्धमानतायां वर्तमानोदाहरणादितो नासम्भवो विभाति । प्रत्युत पाण्डवादीनां सृष्टिरीदृशीनामेव दैवशक्तीनां फलमिति सुगमतयैवोहनीयम् । कल्पान्तरीय-दैवशक्त्याविर्भाव इव कल्पान्तरीय-हस्त्यश्वगोपशुप्रभृतिषु अलौकिक-दैवशक्तिविकाशस्य नासम्भवत्वम् ।

नागलोक-प्रभृतयः पाताललोकान्तर्गताः सन्ति । गन्धर्वलोकश्च सप्तस्वर्गेषु भुवर्लोकान्तर्भूतो विज्ञेयः । यद्यपि सप्तसु पाताललोकेषु असुराणान्निवासः सप्तसु स्वर्लोकेषु च देवानामिति देवासुरयोर्निवासभेदो विद्यते, तथापि द्वाविमौ देवासुरौ दैव्याः सृष्टेरेवान्तर्गतौ स्त इति असुरा अपि देवयोनिविशेषा एव सन्ति । यतो हि—उभयोरपि पिण्डं देवपिण्डमित्येवोच्यते ।

एवं सत्यपि मनुष्यपिण्डेषु देवासुरराक्षसात्मिका त्रिविधाः सृष्टयो दृष्टिगोचरी भवन्तीति पूर्वप्रस्तावे यथोक्तं तथैवासुरदेवेष्वपि त्रिविधाः सृष्टयो भवन्ति । भेदस्तु तत्रैतावानेव विद्यते यद् आसुरलोकेषु आसुरसृष्टेराधिक्यम् देवलोके च दैवप्रकृत्यात्मकानि पिण्डानि बाहुल्येन भवन्ति । तथा मृत्युलोके त्रिविधपिण्डोपलब्धावपि तत्तत्कालीनसमष्टिकर्मानुसारेण कदाचिद् दैव्याः कदाचनासुर्य्याः कस्मिंश्चन काले राक्षस्याश्च प्रजाया आधिक्यं जायते ।

अतश्चासुरलोकेषु देवसम्पद्विशिष्टानां जीवानां सम्भवे नानुपपत्तिः । तपोधर्मश्च जीवेषु अलौकिकीं शक्तिं सञ्चारयति । तपोधर्मैश्च साधकोऽसम्भवमपि सम्भवं सम्पादयितुमर्हति । स्वर्ग-पाताल-मृत्युलोकेषु च याऽलौकिकी-शक्तिरैश्वर्य्यञ्चासाद्यते तत्र सर्वं तपसैव संसाध्यते । अतश्च देवेष्वसुरेषु च तपःप्रवृत्तिप्रसक्ति र्नास्वाभाविकी । तत्तपोऽनुष्ठानाय चास्याः कर्मभूमेर्मर्त्यलोकस्य योग्यतया देवा असुरा अपि स्वतपःसंसिद्ध्यै इमामेव कर्मभूमिमाश्रयन्ति । तपोमहिमा च शास्त्रेषु भूरिशस्तुतो विद्यते ।—

यद्दुष्करं यद्दुरापं यद्दुर्गं यच्च दुस्तरम्,
सर्वं तु तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् । (मनु० अ० ११ श्लो०)

एक-पञ्चाशत्तमपद्यात् षट्पञ्चाशत्तमपद्यावधि वर्णित-सङ्गीत-विज्ञान-रहस्यम् ।

एतद्धि सङ्गीतविज्ञान-रहस्यं विज्ञेयम्, यद् ये हि निषादर्षभगान्धार-षड्जमध्यमधैवतभेदेन सप्तसङ्गीतस्वराः समष्टिरूपोङ्कारतो व्यष्टिस्वरूपेण विनिर्गताः सन्ति । एषामेव तीव्र-मन्द कोमलमध्यादिभेदा भवन्ति । ग्रामशब्दो हि श्रेणिवाचकोऽप्यस्ति रागरागिणीनां जातेः श्रेण्या वा मेल इत्यभिधानं विद्यते । अस्यैव मेलस्य सप्त भेदाः सप्त ग्रामरागा उच्यन्ते । सप्तगीतात्मिकाया देशीयविद्यायां अनुसारेण प्रतिभेदात्मको रागरागिणीनामुत्पादको मेल इत्यभिधीयते ।

यथा हि धर्म्माङ्गानां सप्तति भेदा अभिधीयन्ते तथैव रागरागिणीनामपि सप्तति-मेलात्मका भेदाः सन्ति। येषाञ्च भिन्नानि नामानि सन्ति । सप्तस्वरानुसारेण प्रतिमेलं भिन्ना ग्रामा भवन्ति । इत्यत एवेह सप्त ग्रामरागा उच्यन्ते । इमे हि सप्तविधानां गान-पद्धतीनां सप्त भेदाः सन्ति । इमे सप्तापि भेदा मार्ग्यां विद्यायां तथा देशीयविद्यायां प्रधानतो विद्यन्ते । लौकिक्यामपि विद्यायामेषां छाया समुपलभ्यते ।

यत्र हि स्वराणां स्थैर्यं भवति तत्रैव मूर्च्छनायाः प्रादुर्भावः । मूर्च्छना एव हृदयान्यासञ्जयन्ति । यद्यपि तासामेकविंशति भेदा विद्यन्ते तथापि प्राधान्येन सप्तैव गृह्यन्ते । रागरागिणीनां निर्माणे यदाकर्षणं भवति । तदेव 'तान' शब्देनोच्यते । तस्य तानस्य सत्स्वपि बहुषु भेदेषु ऊनपञ्चाशदेव 'कूटतान' शब्दवाच्याः प्रधानतो भेदाः शास्त्रेषु गीयन्ते । एभिरेव वस्त्रालङ्कारस्वरूपै रागा विभूष्यन्ते । उदार-मुदार-तारशब्दतत्रयः सङ्गीतग्रामाः सन्ति । चतुर्भिश्च पदैः गीत-

विस्तारस्य पूर्णता भवति। यथा हि ध्रुवपदेऽस्थाय्यन्तरासश्चाय्यभोगा मन्यन्ते इति।

यद्यपि देशीयविद्यायां शतशस्तालानि वाद्यन्ते किन्तु मार्ग्यां विद्यायां त्रीण्येव प्रधानतस्तालानि सन्ति। तालं नियमबद्धं विधातुं यद्धि सूक्ष्म-विज्ञानं विद्यते तदेव लयशब्दवाच्यं भवति। तस्यापि द्रुतमध्यविलम्बितभेदेन त्रयो भेदा उच्यन्ते। यतिर्हि विरामस्य नाम। अस्या अपि प्रधानतः त्रयः प्रकाराः, तत्र प्रथमा स्वरयतिर्यत्र मूर्च्छना प्रादुर्भवति, द्वितीया लययतिर्यत्र लयस्य ह्रासो वृद्धिर्वा क्रियते, याभ्याञ्च ह्रासवृद्धिभ्यां लयस्य शुद्धिः सम्पाद्यते। तृतीया च रागयतिः यत्र रागविरामं कृत्वा सङ्गीतरूपान्तर मारभ्यते।

तोद्यापरपर्य्यायं वाद्ययन्त्रमपि चतुर्धा भवति। प्रथमं—मिजरावनामकानि-अङ्गुलिवाद्यानि यन्त्राणि द्वितीयं—दण्डताड्यानि सारङ्गीत्यादीनि यन्त्राणि। तृतीयं—फूत्कारवाद्ययन्त्राणि। चतुर्थम्—आघातजन्यशब्दविशिष्टान्याघातेनैव वाद्यन्ते। उदाहरणञ्च क्रमशो वीणा, सारङ्गी, वंशी मृदङ्गमिति ज्ञेयम्।

स्वरायत्तो नादोऽस्ति स्वरमयी सृष्टिरपि तदधीनैव। इदं स्वरात्मकं हि ब्रह्मणः स्वरूपम्। व्यञ्जनतो हि वेदानां शास्त्रादीनाञ्चोत्पत्तिः, यद्धि मन्त्रस्वरूप-मुच्यते। इदमेव वाच्यवाचकयोरभेदतत्वमभिधीयते ॥ ५१-५६ ॥

त्रयोविंशतितमेऽध्याये समुपनिबद्धगाथारहस्यम्—

तत्र गाथायां मुख्यतः पर्य्यालोचनीया इमे विषया विज्ञेयाः। तथा हि—मातापित्रोरादर्शः प्रेममयस्य पत्युः सत्याश्च पत्न्या आदर्शः। दैवसम्पत्सम्प-न्नानां मानवानां स्वाभाविकपरोपकारव्रतादर्श इत्यादयः। ईदृशानामाद-र्शजीवनानां प्रतिकल्पमाविर्भावः प्रकृतेः पूर्णता-परिचायक इत्यसन्दिग्धम्।

अन्यच्चात्र गाथायां श्रीसरस्वत्या देव्या जगद्धात्रीस्वरूपायाः स्वरूप-विज्ञानं विमर्शनीयं विद्यते। जगन्मातु र्ब्रह्मशक्तेः स्वरूप-विज्ञानञ्च यद्यपि पुराणेऽस्मिन्नन्येऽन्यत्रापि विस्तृतं वर्णितं समुपलप्स्यते। तत्र च तदीय-विज्ञान रहस्यमप्यस्माभिर्यथासमयं विवेचयिष्यत एव। तथापीहाध्यायेऽवश्यमिदं वक्तव्यं विद्यते, यद् अत्र जगन्मातुरध्यात्मभावसम्वलितं श्रीसरस्वत्या देव्याः स्तोत्र मुपनिबद्धम्। यतो हि महालक्ष्मी-महाकाली-महासरस्वतीरूपतः प्रति-पादितस्य भावत्रयस्य मध्ये महासरस्वतीभावस्यैव द्योतिकेयं स्तुतिः प्रतीयते।

अन्यच्चेहाध्याये संक्षिप्तं संगीतशास्त्ररहस्यं मार्गीरूप-सङ्गीत-विद्यया सम्बध्नाति-न तु देशीय-लौकिकसङ्गीतविद्याभ्यामिति विभावनीयम्। अपर-

श्चात्रनागराजफणातो मदालसाया लौकिक्या भाषयोपनिबद्धं समुत्पत्तिवर्णनं यद्विद्यते तस्येदं रहस्यमूह्यम् । यद् देवलोकासुरलोकेषु न मृत्युलोकवन्मातृगर्भतो जीवानां समुत्पत्तिर्भवति । तत्र त्वकस्मादेव पूर्णावयवा सृष्टिः स्वभावत एव सम्पद्यते ॥ १११, ११५ ॥

चतुर्विंशतितमेऽध्याये समागतनागराजचरितरहस्यम्—

नागलोको हि सप्तानां पाताललोकानामेवान्तर्गतो गीयते । पाताललोकवासिनोऽपि देवयोनिगा एव जीवाः कथ्यन्ते । यद्यपि सप्तस्वपि पाताललोकेषु असुराणामेव वसतिर्विद्यते, तथापि असुराणाम् देवयोनिविशेषत्वेन सृष्टेश्च भावत्रयात्मकतया असुरलोकेष्वपि तेषु दैव-सम्पच्छालिनां जीवानां स्थितौ न काप्यनुपपत्तिः । यतो हि नागराजस्य तत्पुत्राणाञ्च प्रकृतिर्दैवदुर्लभैवासीदिति सुनिश्चितमेव । अस्या घटनायाः प्रादुर्भाव-कल्पेऽसुरदेवमृत्युलोकेषु वर्तमानकल्पापेक्षया परस्परं महान् घनिष्ठः सम्बन्ध आसीदित्यपि निर्विवादसिद्धम् ।

मदालसाचरित—रहस्योपवर्णनमुखेनात्मज्ञानिनामवस्थानिदर्शनम् ।

अस्मिन्नध्याये महाराज्ञ्या मदालसाया अद्भुतं विस्मयकरं जीवनचरितमुपनिबद्धं दृश्यते । तथा हि—विषयभोगरताया महाराज्ञ्या अपि सत्याः तस्या इत्थं स्वपुत्राय वैराग्यशिक्षादानं कथं सम्भवति ? कथञ्च पत्युरुत्तरदानावसरे अद्वैतात्मभावस्य व्याख्यानं स्त्रिया सत्यापि तथा विहितमित्यादिवर्तमानयुगीयजनसम्भाव्यमानशङ्कासमुत्तरणधियैव मूले महर्षिणा वेदव्यासेन "पुण्यत्तयाकाङ्क्षिणी" इत्यादि तस्या विशेषणं दत्तम् ।

यतो हि आत्मज्ञानिनः स्वरूपस्थितस्य पुंसो नार्य्या वा जीवन्मुक्तदशायाः चतस्रः खलु अवस्था भवन्ति । तत्र प्रथमाऽवस्था तावत् ब्रह्मणस्तच्छक्तिरूपाया मूलप्रकृतेर्नामान्तरतो मायाया वा उभयोरेव सत्तायाः पार्थक्येन दर्शनं, प्रकृतेश्च लीलाविलासे स्वासक्तिं विहाय एवं स्वस्वरूपोपलब्धि-धृतेः पौनःपुन्येनासादनम् इति ।

उदाहरणतो यथा—श्येनो नाम शकुन्तो रश्मिनिबद्धो लक्ष्योपरि धावितो लक्ष्यं निपात्य पुनः स्व-पोषकस्य व्याधस्य करतलाश्रितो भवति नान्यत्र कुह चनोड्डीय पलायते; तथैव प्राथमिको जीवन्मुक्तो नरो विदधदपि सांसारिकं कृत्यं न विस्मरति स्वस्वरूपोपलब्धिम् ।

द्वितीया च जीवन्मुक्तावस्थेयमुच्यते यत् कर्मविपाकानुकूलं प्रारब्ध-

कर्मणो विषयभोगेन विलयं कुर्वाणः स्वस्वरूपसंलग्नतया न विच्युतो भवतीति। यतस्तस्यामवस्थायां न विषयजुगुप्सा भवति, नापि स्वस्वरूपच्युतेरेवावसर आसाद्यते। अनयोरुभयोरप्यवस्थयोः प्रारब्धकर्मवेगवशात्कर्मविपाकः परिपच्यमानो भवति। यतश्च 'जीवन्मुक्तः पुमान् नारी वा भवेत् वा मृत्युलोकस्थो वा स्याद् देवलोकजो वा भवेत्, तत्र कर्मविपाकतीव्रतया विविधोपभोगसम्बन्धभाक् तिष्ठत्येव। किन्तु स्वकर्म-विपाकात्मकोपभोगः पूर्वार्जितपुण्योपक्षयार्थमेव भवतीति नाणुरपि सन्देहो विधेयः। यतो हि मानवपिण्डे वा देवपिण्डे वा विना प्रारब्धपूर्णोपभोगं नैव मुक्तिरुदेतीति।

"प्रारब्धकर्मणां भोगादेवक्षयः"।

तृतीया सा जीवन्मुक्तावस्था कथ्यते यत्र स्वयमेव कर्मविपाको भोगेन क्षीणतनु भूत्वा सत्स्वपि, सन्निहितविषयेषु विरागमेव जनयति नोपरागम्। इत्थञ्चेमां दशामाश्रिता महात्मानो नरा नार्यो वा विषयसान्निध्यभाजोऽपि विषयाणामाधिभौतिकावस्थया न विमुग्धा भवन्ति। किन्तु तेषामाध्यात्मिकस्वरूपे समुन्मज्जमानास्ते ब्रह्मानन्दमनुभवन्तीति प्रशस्तामिमां दशां समश्नुवानाः साधका रागात्मिकां भक्तिसरणिं परित्यज्य परां भक्तिमधिकुर्वते।

चतुर्थी सा जीवन्मुक्तावस्था विज्ञेया यत्रात्मज्ञानसम्पन्नो जीवः सर्वास्वप्यवस्थासु सर्वदैव देशकालपात्रोपस्थितौ सत्यामपि सर्वथाऽद्वैततत्त्वचिन्तनपरोऽद्वैतभावनिमग्नो न किञ्चिदपि विगुणं चेष्टते। यस्य कृते।

"नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता"

इत्यादि श्रीगीतोपनिषदि समुदीरितम्।

महाराज्ञी मदालसा हि देवकन्यास्वरूपे कर्मविपाकवशादवतीर्णः कश्चिदारूढपतितो जीव आसीदिति तु निर्विवादसिद्धम्। यतो हि सा स्वर्गे प्रथमजन्मनि देवकन्यावस्थायां जीवन्मुक्तदशायाः प्राथमिकसन्धिमुपेताऽसीत्। ततश्च कर्मविपाकेनैव नागलोके द्वितीयं जन्मासादयन्ती जीवन्मुक्तावस्थायाः स्वत एव द्वितीयं सन्धिमधिगतवतीति। एवञ्च स्त्रीशरीरेऽपि सा क्रमशस्तृतीयां चतुर्थीञ्च जीवन्मुक्तावस्थामाददाना ब्रह्मपदमाश्रित्य नन्दन्ती कृतकृत्या बभूवेति ॥ १—१८ ॥

षड्विंशतितमेऽध्याये मदालसाया आदर्शगृहिणीत्वोक्त्या नारीधर्ममर्मप्रख्यापनम्।

जगति यत् किञ्चिदपि दृश्य-प्रपञ्चजातमुपलभ्यते तद्धि सर्वं प्रकृतिदेव्या

एव विलसितम् । पुरुषस्तु निर्लिप्त उदासीन एव गीयते । इति स्वाभाविक-नियमानुसारेणैव गृहिण्याः सर्वाङ्गपूर्णतामेव सांसारिकाऽभ्युदयानन्दसमुद्योऽव-लम्बते । बहुशः संस्तुतोऽयमर्थः शास्त्रकारैः—तथा हि—

"भार्य्यात्रिवर्गकरणं शुभशीलयुक्ता"

"अर्धं भार्य्या मनुष्यस्य, भार्य्या श्रेष्ठतमः सखा

भार्य्यामूलं त्रिवर्गस्य, भार्य्या मूलं तरिष्यतः" ।

सर्वमपीदमादर्शगृहिणीस्वरूपं महाराज्ञ्या मदालसाया जीवन-चरिते सर्वाङ्गपूर्णं समुपलभ्यते । अत्र हि देव्या मदालसाया आदर्शजीवने स्त्रीभावस्य पूर्णता, सतीधर्मस्य सम्पूर्णो विकाशः प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकयोरुभयो-र्प्याश्रमधर्मयोः समुचिता समृद्धिः, गृहिणीधर्मस्य मातृधर्मस्य च चरमसीमो-पस्थानम्, ज्ञानस्य च परकाष्ठाश्रयणं समुपलभ्यते । अतश्च सर्वासामप्यार्य्य-महिलानामनुकरणीयोऽयमलौकिको मदालसाजीवनादर्शः ॥ १—३६ ॥

सप्तविंशतितमेऽध्याये—राज्ञः कर्तव्यनिदर्शनप्रसङ्गेन षष्ठपद्यस्थ-सप्तव्यसनवर्णनम् ।

पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।

एतत् कष्टतमं विद्यात् चतुष्कं कामजे गणे ।

दण्डस्य पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे ।

क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत् त्रिकं सदा ।

सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वत्रैवानुषङ्गिणः ।

पूर्वं पूर्वं गुरुतरं विद्याद् व्यसनमात्मवान् ॥

तत्रैव सप्तमपद्यस्थाष्टविधमन्त्रि-रहस्यम् ।

प्राचीने कालेऽष्टौ राजमन्त्रिणो भवन्ति स्म । तेषाञ्चाधस्तना इमे भेदा विज्ञेयाः । १ क्रुद्धः, २ अक्रुद्धः ३ लुब्धः ४ अलुब्धः, ५ भीतः, ६ अभीतः, ७ अपमानितः, ८ अतिमानितः, इति, एभ्यश्च सर्वेभ्योऽपि मन्त्रिभ्यो राज्ञाऽप्रमत्तेन सदा सतर्केणैव भाव्यमिति कौटिल्यस्यार्थशास्त्रे समुपदेशः ।

तत्रैवाध्याये दशमपद्यगतषड्गुणकीर्तनम् ।

सन्धिश्च विग्रहञ्चैव यानमासनमेव च

द्वैधीभावं संश्रयञ्च षड्गुणांश्चिन्तयेत्सदा, इति ।

ऊनत्रिंशदध्याये गार्हस्थ्यधर्मप्रसङ्गतः पञ्चमहायज्ञ-रहस्यम् ।

पञ्च महायज्ञा गृहस्थानामवश्यकर्तव्यत्वे निरूपिताः । अस्मिन्नध्याये समागताः कर्तव्यपद्धतयः पञ्चमहायज्ञसम्बन्धेनैव निरूपिता ज्ञेयाः ।

तत्र ज्ञान-राज्य-सञ्चालकानां नित्यर्षीणां तृप्तिविधानेन ब्रह्म-यज्ञः सम्पाद्यते। तेन ब्रह्मयज्ञेन जगति ज्ञान-राज्यविवृद्धिर्भवति।

यागाद्यनुष्ठानेन दानादिपुण्यकर्मणा अग्निहोमेन च देवयज्ञोऽनुष्ठीयते। अनेन च देवयागेन संवर्द्धमाना देवाः संसारेऽस्मिन् धर्माधर्म्मव्यवस्थां कर्म-शृङ्खलाञ्च यथायथं सुदृढ़ां समुचितां संस्थापयन्ति।

श्राद्धादिकर्मणा च पितृयागोऽनुष्ठीयते। तेन च नित्यपितरो (देवविशेषाः) नैमित्तिकपितरश्च (परलोकगाः पूर्वपुरुषाः) आप्यायन्ते। येषाञ्चाप्यायनेन स्थूलजगतः स्थूलशरीरस्य च व्यवस्थानं सुदृढं भवति, कुलपवित्रता सन्तति-सुरक्षा च सम्पाद्येते।

भूतबलिभिश्च विविधानां भूतसंघसञ्चालकानां देवानां तृप्तिर्भवतीत्यत एव तस्य भूतयज्ञ इति संज्ञा सङ्गच्छते। तेन च भूतयज्ञेन मानवा भूतर्णतो विमुक्ता भवन्ति। तेषामन्तरात्मा च सर्वप्राणिप्रेमास्पदत्वं गच्छन् व्यापको भवति।

अतिथिसत्कारादिना तथास्मिन्नध्याये वर्णितेन चान्यान्यगार्हस्थ्यधर्मेण नृयज्ञः सम्पाद्यते। येन च तदनुष्ठानपरायणो धर्मभावापन्नो गृहस्थः समाजीय-सर्वर्णविमुक्तो भवति। इत्थञ्चात्राध्याये समुद्दिष्टाः सर्वेऽपि धर्माः पञ्चमहायज्ञा-न्तर्गता एव विज्ञेयाः। इमे च पञ्च महायज्ञाः साधारणधर्मकोटिमाश्रिता आर्य्यानार्य्यैः सर्वैरपि मानवैरनुष्ठातुमर्हाः। सर्वजनीनहिताधायकतया साधा-रणधर्मस्येत्थमेव माहात्म्यं यत्तं सर्वेऽप्यनुष्ठातुमधिकारिणो भवन्तीति।

साधारणासाधारणादिधर्म्मस्वरूपप्रतिपादनम्।

दानधर्मस्य त्रयो भेदाः ३, तपोधर्मस्य च त्रयो भेदाः ३, कर्मयज्ञस्य षड् भेदाः ६ उपासनायज्ञस्य नव भेदाः ९, ज्ञानयज्ञस्य च त्रयो भेदाः ३, एषां चतुर्विंशतिभेदवतां धर्म्माङ्गानां सात्त्विक-राजस-तामसभेदेनापि द्वासप्तति र्भेदाः साधारणतया कर्म्ममीमांसाशास्त्रे परिगणिताः। इतोऽप्यन्यानि धर्म्मस्वरूपाणि यज्ञ-महायज्ञात्मना समष्टिव्यष्टिभावेन प्रोक्तानि, सत्य-ब्रह्मचर्य्य-क्षमा प्रभृतीनि च साधारणधर्मस्य यावन्ति उपाङ्गानि अभिहितानि, तानि सर्वाण्यपि पुरुषस्त्री-भेदविचारमन्तरा आर्य्यानार्य्यविवेकव्यतिरेकेणैवानुष्ठानयोग्यानीति शास्त्रकृतां निर्णीतः पन्थाः।

परन्तु ब्राह्मण-क्षत्रियादि-चतुर्वर्णधर्म्माः, ब्रह्मचर्य्यगार्हस्थ्यादि-चतुरा-श्रमधर्म्माः, गृहस्थानां प्रवृत्तिमूलकधर्माः, संन्यासिनां च निवृत्तिमूलकधर्माः, पुरुषधर्माः, स्त्रीधर्माः, आर्य्यधर्माः, अनार्य्यधर्माश्चैतादृशा अन्येऽपि धर्मा विशेष-

धर्म-कोटावन्तर्गताः सन्ति। एषु च धर्मेषु यथाधिकारमेवानुष्ठानम्। यस्य यत्राधिकारस्तेनैव सोऽनुष्ठेयो नान्येनेति विशेष-धर्मस्य विशिष्टो महिमा। अस्मिन्नध्याये साधारणविशेषयोर्धर्मयोः समुच्चयेनाभिधानेऽपि अधिकारता-रतम्यादनुष्ठान-पार्थक्यमस्त्येव। गृहस्थधर्म्मस्य सत्यपि विशेषधर्मत्वे महिमातिशयवर्णनरहस्यन्तु एतदध्यायोक्तालौकिकरूपक वर्णनत एव स्पष्टीभवति। तच्च तत्रैव पुराणे द्रष्टव्यम्।

महाराज्ञ्या मदालसायाश्चरित-रहस्यवर्णमुखेन सतीधर्मरहस्यकथनम्।

इत्थञ्चेदानीं महाराज्ञ्या मदालसाया जीवनचरितविषये तत्कृतस्वपुत्रोपदेशाधिकारविषये चानेकधा शङ्काः समुदेतुमर्हन्ति पुराणाध्यायिनां चेतसि।

तथा हि-महाराज्ञ्या मदालसायाःस्त्रियाः सत्या अपि आचार्यवदुपदेशदाने कथमधिकार इति? सृष्टिचक्रे च पुरुषधारायाः स्त्रीधारायाश्च पार्थक्यात् मीमांसा-शास्त्रानुसारतः स्त्रीधारायाः पुरुषधारायां संमिश्रणेनैव मोक्षोपलब्धेः फलतः स्त्रियाः पुरुषत्वप्राप्तिं विना मुक्तिलाभोपपत्ते रभावात् कथं मदालसायां स्त्रियां सत्यामपि मुक्तात्मलक्षणसम्भवः? एतादृश उच्चाधिकारः स्त्रीषु सम्भवति न वा? इत्यादिसमुचितशङ्कासमुदायाः सम्भवन्त्येवेति तेषामुत्तरण मावश्यकम्।—

शास्त्रेषु यथा सतीनां चत्वारो भेदा निगदिता ब्रह्मशक्तिस्वरूपाया मूलप्रकृतेर्यथा स्थूल-सूक्ष्म-कारण-तुरीयभेदेन चतस्रोऽवस्थाः प्रतिपादिताः याश्चाग्रे स्फुटं विवेचिता भविष्यन्ति। इत्थमेव स्त्रीजातीनामपि चत्वारोऽधिकारास्तत्त्वदर्शिभि र्मुनिभि र्निरूपिताः।

तत्रैकस्तु विकृतिमूलकस्त्रयोऽन्ये प्रकृतिमूलका अधिकारा ऊहनीयाः। जगति इन्द्रियभोगसम्बन्धेनेन्द्रिय-सुखेच्छामूलको यः साधारण स्त्रीणामधिकारो निरूपितः स हि विकृतिमूलक उच्यते, न स प्रकृतिमूलकः। यतो हि अनार्य्यनारीषु तस्यैवाधिकारस्याभ्यर्हितत्वं विद्यते। अद्यत्वे तु आर्य्यनारीष्वपि अस्याधिकारस्य बाहुल्यमुपलभ्यते तत्र कलिकाल एव हेतुः। अयं हि स्त्रीणामधिकारोऽधमश्चतुर्थश्चस्मोऽतः पुरुषस्यैहलौकिकसुखेच्छां लक्ष्यीकृत्य या हि नारी प्रवृत्तिमार्गेऽग्रे सरति सा हि स्त्रीजातेरुत्तमं तृतीयाधिकारमधिकरोति। एवमेव या हि नारी पत्यु-रैहलौकिक-पारलौकिकाभ्युदयमीहमाना नैजं तपोमूलकं धर्मं पालयति सा हि द्वितीयाधिकारं ततोऽप्युन्नततरमधिकरोति।

नारीजातीनां प्रथमः सर्वोत्तमोऽधिकारस्तु महान् विलक्षणो विद्यते। या हि अलौकिकशक्तिसम्पन्नाऽसाधारणधर्माधिकारवती सती नारी पत्युः स्वस्य च

निःश्रेयसार्थं स्वमनःशरीरे नियोजयति सा हि अलौकिक-धर्मिणी सर्वोत्तमा सती स्त्री सर्वैरपि सम्पूज्यते । अयञ्च नारीजातीनां सर्वप्रथमोऽभ्यर्हितचरोऽधिकार उच्चदेवीष्वेव विराजते, तथा स्वर्गेऽप्यस्यासम्भवो दौर्लभ्यञ्चोपलभ्यते ।

स्त्रीपुरुषसाधारणतया मोक्षोपलब्धिकथनम् ।

सांख्यशास्त्रस्याऽयं सिद्धान्तो विद्यते यत् ज्ञानारूढावस्थया कार्य्यप्रवाहेष्वात्मसमर्पणेन चोभयथाऽपि मुक्तावुत्तिष्ठते जनः । सा चेयं मुक्तिः स्त्रिया वा पुरुषेण वोभाभ्यामपि लब्धुमुपार्य्यते । तथा च दम्पत्योरुच्चतमावस्थायां यदा नार्य्याम् उन्नतकर्मविपाकोदयो भवति, अपरतश्च तस्या अलौकिकतपस्याया आत्मज्ञानस्य चोदयो भवति, अस्यामेवावस्थायां नारी मदालसातुल्याध्यात्मस्थितिं विन्दते ।

कर्मगतिर्हि विचित्रा दुर्ज्ञेया च विद्यते । कर्मभिश्च सम्भाव्यासम्भाव्यमाने उभे अपि कर्मणी साधिते सम्भवतः । इत्यतश्च कर्मणां लोकातीताऽचिन्त्यशक्तिप्रभावेण एकस्मिन्नेव जन्मनि स्त्रीपुरुषधारायां भेदप्रतीतिर्विनष्टा भवति । ततश्च प्रकृति-पुरुषयोर्यथार्थपार्थक्यं पिण्डब्रह्माण्डयोरुभयोरप्यनुभूयमानं सत् नारी लोकातीतामिमावस्थां प्राथमिकीं प्रापयत्येवेति निःसन्दिग्धः पन्थाः । यतो हि अस्यां दशायां लौकिकदृष्ट्या नारीशरीरं स्थूलात्मकं सदपि आत्मज्ञानप्रभावेण सूक्ष्मशरीरं विपरिवर्तते कारणशरीरमपि निर्बीजं भूत्वैव तिष्ठतीत्यतो नास्ति नारीणामात्मज्ञानोपलब्धौ तत्कर्तृकोपदेशदानादीनामनधिकारत्वप्रतिपादनादिशङ्कावसरः । दशेयमसाधारणीत्यप्यवश्यमवगन्तव्यम् ।

अतोऽत्र नारी-पुरुषाणां समानधर्मसमानाधिकार-प्रतिपादकानां जल्पवितण्डापरायणानामाधुनिकानां वावदूकानां चञ्चुप्रवेशावसरोऽपि नास्ति । नारीणां कृते साधारणतया सतीधर्म एव निरापदध्वाऽवसेयः । यतो हि सतीधर्मस्यैकान्तानुष्ठानेन नारी स्वप्राकृतिकसंस्कारशक्तिमासादयन्ती स्वत एव स्वाऽभ्युदयनिःश्रेयसाधिकाराभिमुखी भवति इति सोऽयं निष्कण्टको मार्गः । अनेनाध्वनाग्रेऽग्रे व्रजन्ती नारी स्वपुण्यपरिपाकवशात् क्रमश ऐहलौकिकपारलौकिकोभयाभ्युदयमुपभुञ्जानाऽन्ततः स्त्रीधारां विहाय पुरुषधारामुपेता निर्वाणपदमृच्छतीति सुविदितमेव विदुषाम् ।

किन्त्वसाधारणधर्माधिकारिणी उन्नततमाधिकारमधिगता नारी त्रिविधशुद्ध्यधिकारमेकदैवासाद्य एकस्मिन्नेव जन्मनि सर्वदुर्लभपदमुपलभत इति निर्विवादसिद्धम् । यदा हि नारी वा पुमान् वा प्रकृति पुरुषयोर्भेदज्ञानमनुभूय

स्वरूपस्थितिं लभते तदा तौ मुक्तौ भूत्वा धर्मोपदेश-ज्ञानोपदेशादौ सर्वत्रैवाधिकारमासादयतः। नास्ति तत्र विचारावसरः। उक्तश्च शास्त्रकृद्भिः।

"पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र कुत्राश्रमे वसन्।
जटी मुण्डी शिखी वापि मुच्यते नात्र संशयः" इति।
"निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतां को विधिः को निषेधः" इति

मदालसायाः पुत्रोपदेशस्तु मातृत्वपदादपि सर्वाभ्यर्हितात् सिद्ध एवेत्यत्र तु शङ्कावसर एव नास्ति। १—४६।

कर्मविपाकवर्णनप्रसङ्गेन चतुर्विंशतिकर्मगतीनां श्राद्धतत्त्वस्य च रहस्यविवरणम्।

कर्मणो हि प्राधान्येन शारीरिक,—मानसिक-बौद्धिकभेदेन त्रयो भेदा निरुक्ताः। तत्र बौद्धं कर्माऽध्यात्मिकमुच्यते मानसिकञ्चाधिदैविकं कथ्यते शारीरं कर्माधिभौतं रूपं धारयति। एभिरेव त्रिभिःकर्मभिः संस्कारस्य त्रिधा गतयो विभिद्यन्ते। तैरेव संस्कारैः कर्म-विपाकशृङ्खला निर्मीयते। तेषाञ्च कर्मविपाकानां दिव्यदृष्टिशालिभि महर्षिभि श्चतुर्विंशति भेदा अङ्गीकृताः। ते चेत्थमूहनीयाः। तथा हि—त्रिविधा देवयोनिप्राप्ति र्भवति तत्रोर्ध्वं देवयोनिरधोऽसुरयोनिर्मध्ये च पितृयोनिस्तिष्ठति। ऋषिदेवपितृभेदतः त्रिविधदेवश्रेण्यः सन्ति तासां श्रेणीनां पूर्वं विस्तृतं वर्णनकृतमास्ते। नरक-प्रेतलोक-मूढयोनिगजीवभेदेन त्रिविधा दुःखदा योनयः सन्ति। चतुर्णां भूतानामपि त्रयो भेदाःसन्ति। स्वर्गीयाः पशुपक्षि वृत्तादयश्चेत्येको नरकस्थाश्चत्वारो भूतसंघा, इति द्वितीयः मनुष्यलोकस्थाश्चारूढपतितभूतसङ्घा इतितृतीयः। सुखिजीवा मध्यश्रेणिगा दुःखिनश्चेति तिस्रो मानवश्रेणीनामवस्थाः। स्वास्थ्यविचारणया शरीरसम्बन्धेनापि मनुष्यपिण्डानां तिस्रोऽवस्था भवन्ति। ज्ञानवान्, विषयी, ज्ञानहीनश्चेति ज्ञानप्रसङ्गेन च मनुष्याणां तिस्रः श्रेण्यः सन्ति। मोक्षपद्धत्या लोकान्तरोपस्थितौ सालोक्य-सामीप्य-सारूप्यात्मक भेत्रयात्मिका तिस्रः समुन्नतावस्थाश्च सन्ति। इत्थञ्च कर्मविपाकफलाऽनुसारेण पापपुण्ययोश्चतुर्विंशतिप्रकाराः परिणतयोऽभिहिताः। एतद्विपाकवैचित्र्यानुसारमेव परलोकगतयोऽनिवार्य्याः। तस्यामेव कर्मविपाकदशायां सुखिनां जीवानां प्रसन्नतायै दुःखिनाञ्च सर्वथा साहाय्यसम्पादनाय सनातनधर्मशास्त्रादिषु श्राद्धकर्मोपदेशः पुरुषार्थत्वेन समुदीरितः। अत्र श्रद्धाया एव प्राधान्यम्। यतो हि योग्यौ मनोमयप्राणमयकोशौ द्वारीकृत्य योग्यब्राह्मणसाहाय्यञ्च पुरस्कृत्य श्रद्धैव

श्राद्धकर्मणि परमोपयोगिनी निगद्यते। ब्राह्मणानामात्मबलं यजमानं श्राद्धकर्तारं दत्तावलम्बं करोति, एकत्रिंशत्तमेऽस्मिन्नध्याये नचिकेतस उपाख्यानं यदुपवर्णितं विद्यते तस्याप्यलौकिकं रहस्यं कठोपनिषद्भाष्ये समुपनिबद्धमस्माभिरतस्तद्दिदृक्षुभिस्तत्रैव कर्णेहत्य द्रष्टव्यम् ॥ १९-२९ ॥

श्राद्धतत्त्वे ब्रह्मचर्य्यभङ्गदोषरहस्यम्।

एकत्रिंशत्तमेऽध्याये श्राद्धभोजिनां श्राद्धकर्तॄणाञ्च संयमनियमादिविधाने बहु विस्तृतं विवेचनं कृतं विद्यते। तस्येदं रहस्यमवगन्तव्यम्—तथाहि—श्राद्धे सर्वस्यापि कर्तुर्भोक्तुर्वा प्राणमयकोषस्य मनोमयकोषस्य च साहाय्यं नितान्तमपेक्षितं भवतीत्यत एव वीर्य्यधारणादि-संयममहिमाख्यानं प्राधान्येनोपात्तम् ॥ ३०-३५ ॥

द्वात्रिंशत्तमाध्याये समुपात्त--वार्ध्रीनसशब्दव्याख्यानम्।

वार्ध्रीनसो नाम छागविशेषः जलपानावसरेऽयं कर्णनासिके अपि जले पातयित्वा जलं पिबति। लक्षणमस्येदं शास्त्रे समुपलभ्यते—

त्रिपिबन्तं कृतक्लीवं श्वेतं वृद्धमजापतिम्।
वार्ध्रीनसं तु तं प्राहुर्मुनयो यज्ञकर्मणि ॥

श्राद्धीयद्रव्यादिविज्ञानम्।

द्वात्रिंशत्तमेऽध्याये श्राद्धोपयोगिपदार्थविज्ञानवर्णनप्रस्तावे प्रसङ्गतः प्रासावश्यकीयविषयाणां शङ्कासमाधाने प्रतिपादयति। वेदाः शास्त्राणि चान्तर्दृष्टिपरिपूर्णानीत्यतो द्रव्यविशेषे मांसविशेषे च गुप्तरूपतो निहितान् गुणविशेषान् लक्षयित्वैव श्राद्धीयपदार्थानां विशिष्टमहिमानं लक्षयन्ति। यतश्च लोकान्तरे विशिष्टगुणशालिनः पदार्था विशिष्टान्येव फलानि सञ्जनयन्तीति विज्ञानाभिप्रायकमेव श्राद्धे पदार्थविशेषोपादानम् भवति, इत्यभिप्रायेणैव ब्राह्मणानां योग्यायोग्यत्वविचारो विद्यते। यतो हि योग्यब्राह्मणसत्त्वे तदीयप्राणमयमनोमयकोषशक्तिसाहाय्योपलब्ध्या मृतस्य परलोकान्तरितस्य जीवस्योपकारातिशयः सम्पाद्यते। योग्यब्राह्मणाभावे निवृत्तिपरस्य सन्यासिनोऽनधिकारिणोऽपि सतः श्राद्धे पूजनं विहितम्। यतो हि प्रवृत्तिकर्मणि श्राद्धे निवृत्तिप्रधानस्य संन्यासिनो निषेधो विज्ञानसिद्ध एव। तथापि तत्र तस्य पूजनस्येदमेव तात्पर्यम् यदन्तर्दृष्टिसम्पन्नानां ब्राह्मणानामभावे सन्यासिनामेवान्तर्दृष्ट्या संयमितमनोमयप्राणमयकोशाभ्यां तत्र कर्मणि लाभः स्यादिति

तथैवास्मादेव विज्ञानात् योगिनामपि तत्र श्राद्धे पूजनं प्रशस्तं गण्यते। यतो हि योगिनां समाहितं योगक्रियासम्पन्नमन्तःकरणं स्वभावत एव शक्तिशालि व्यापकञ्च भवतीति तदुपादानं सर्वाभ्यर्हितम् ।

योगिनामन्तःकरणं योगवलोपेतं सत् 'प्राणसंयमान्मनसश्चैकतत्त्वानुसन्धानादतिदृढं भवति । यद्बलेन योगी लोक-लोकान्तरेष्वपि स्वमनोगतिं प्रेरयितुं समर्थो भवति। आहोस्वित् योगप्रभावोपहितं समाहितं तदीयं चित्तं धारणाबलात्स्वत एव लोकान्तरमृच्छति । इत्थञ्चेद्दृशप्रभावोपपन्नस्य योगिनः परलोकान्तरितजीवकल्याणकामनोदयो भवतु वा न भवतु तस्य तत्र श्राद्धे तृप्तिलाभेनैव यजमानस्य श्राद्धसम्बन्धिन उद्देश्यस्य पूर्तिरवश्यम्भाविनीति विज्ञानमूलकमेव श्राद्धे परलोकान्तरितजीवपरमकल्याणकामनया' योगिनः पूजनतर्पणमाहात्म्याभिधानम् ।

पितृगणकृपया मोक्षाधिगमरहस्यम् ।

इह द्वात्रिंशत्तमेऽध्याये पितॄणां स्वस्यामुक्तत्वेऽपि स्वयजमानाय मुक्तिप्रदत्वम् यदुपनिवद्धम् तत्कथं सम्भवतीति शङ्कायाः समाधानमाह ।

यथा काशीमधिवसन् कोऽपि दुराचार आत्मज्ञानविरहितोऽपि पुमान् दैववशात् कदाचित्तत्र पञ्चत्वमापद्येत चेत्सोऽवश्यं मुक्तो भवति। तद्वदेव अमुक्तेभ्योऽपि पितृगणेभ्यो यजमानस्य मुक्तौ न कोऽपि सन्देहो विधेयः । काश्यां मरणकाले काशीपति-सदाशिवानुग्रहेण तथा काश्या आकाशस्य वायुमण्डलस्य च शक्तिविशेषेण काशीमृतस्य प्राणिन आत्मा मरणान्तकाले ज्ञानालोकमृच्छति । ततश्च सजीवो ज्ञानाधिकारी भूत्वा मोक्षमधिगच्छति, तथैव परम्परारूपेण साहाय्यमाश्रित्य यजमानः स्वसेवया प्रसन्नेभ्यः पितृगणेभ्यः समुपलब्धप्रसादेन निजाज्ञानमलं दूरीकृत्य श्रद्धया च पितृलोकाधिपतिं यमं धर्मराजं प्रसन्नं विधाय तदीयानुग्रहेण स्वविक्षेपात्मकञ्चाज्ञानं विनाश्य जन्मान्तरे तत्त्वज्ञानी भवन् स्वावरणं सर्वथा विलीनं विदधत् ध्रुवं मोक्षपदमधिगच्छतीति नाणुरपि सन्देह इहानुसन्धेय इति ॥ ३१—३८ ॥

तृतीयाध्यायटीकायामिदं प्रमाणितमस्माभि र्यत् पितृयज्ञात्मकश्राद्धकर्मानुष्ठानेन लोकान्तरवासिनः पितृपितामहादयः कथमाप्यायन्ते कथञ्च तैः श्राद्धयज्ञफलमासाद्यते, कथञ्च तेन तेषां तृप्तिरिति । तदतिरिक्तानामन्यासामपि कतिपयानां श्राद्धकर्मसम्बन्धिनीनां शङ्कानां समाधानमपि तत्रैव विहितम् । इदानीन्तु तदतिरिक्तानामन्यासामपि सम्भाव्यमानानां

शङ्कानां समाधानं जिज्ञासुचित्तपरितोषाय विधातव्यमिति परमावश्यकं मत्वा संक्षेपेणोपक्रम्यते—

श्राद्धं हि अर्य्यमादि-नित्यपितृगणानां नानुष्ठीयते यतो हि पञ्चमहायागान्तर्गतपितृयागेनैवार्य्यमादिनित्यपितृगणानां साक्षात्सम्बन्धसत्वात् तत एव ते तृप्तिमनुभवन्ति । पूर्वाध्याये यच्छ्राद्धवर्णनं विद्यते तद्धि परलोकगामिभिर्नैमित्तिकपितृभिरेव सम्बध्नाति । यावद्धि जीवो गतागतचक्रेण परिभ्राम्यंल्लोकाल्लोकान्तरमृच्छति, तावत्सोऽवश्यं पौनःपुन्येन मर्त्यलोकेऽस्मिन्मातृगर्भवासमनुभवति । अतश्चेह मृत्युलोके स्थूलशरीरप्रदयोर्मातापित्रोरेव प्राधान्येन तत्सम्बन्धिनाञ्चान्येषां गौणतया श्राद्धकर्मणा सम्बन्धः प्रतीयते । एवञ्च नैमित्तिकपितृगणानां प्रसन्नतया जीवश्चतुर्वर्गप्राप्तौ साहाय्यमधिगच्छतीति सुनिश्चितम् । विशेषतिथिनक्षत्रादिविशिष्टकालेषु श्राद्धानुष्ठानस्य वर्णितं विशेषफलं यद्यपि रोचनार्थकवद्विभाति; तथापि कर्मविपाककर्म्मशक्त्योरलौकिकतया तस्य तथ्यफलावाप्तौ नाणुरपि सन्देहः ।

इत्थञ्च श्राद्धकर्मणो वैशिष्ट्यविधाने पुराणपाठकानां बहुशः शङ्काः समुदेतुमर्हन्ति । तथा हि—श्राद्धकर्मणि मांसदानस्य विधानं किंमूलकमिति? विविधपशूनां मांसार्पणस्य पृथक्विभिन्नफलविधानं किन्निदानकमिति? कथञ्च विशिष्टपर्वतिथिवारादिषु श्राद्धानुष्ठानस्य विशेषफलकीर्तनम्? कथं वा श्राद्धसमये दैवकर्मसमूहस्याननुष्ठाननियमः? कथञ्च श्राद्धकर्मणा द्वैविध्यविधानम्? कथञ्च श्राद्धकर्तुर्देहस्रुतजलेन ब्राह्मणानामाचमनोदकचरणोदकाभ्याञ्च पितृगणानां तृप्तिरिति? इत्यादिसमुद्भूतानां समुचितानां शङ्कानां समाहितिरावश्यकी । यतो हि विनैतादृशीनां शङ्कानां समाधानं श्राद्धप्रकरणस्य विस्पष्टार्थकत्वं नैव प्रकाशत इति ।

सूक्ष्मदृष्ट्या जीवजगतः पर्य्यालोचनयेदं स्फुटं प्रतीयते यज्जीवैर्जीवान्तराणां रक्षा पुष्टिश्च भवत इति । उक्तञ्च श्रीमद्भागवते—

"जीवो जीवस्य जीवनम्" इति ।

जीवबलिमन्तरा जीवजगतो रक्षा नैव सम्भवतीति सर्वतन्त्रसिद्धान्तः । जीवो हि जीवान्तरस्य रक्षको भक्षकः पोषकश्चोच्यते । जीवेषु परस्परं रक्ष्य-रक्षकभावो भक्ष्य-भक्षकभावः पोष्य-पोषकभावः सर्व एवास्ति सम्बन्धः । एको हि जीवो जीवान्तरस्यान्नमुच्यते । यतो हि प्राणस्थापकस्यैव वस्तुनोऽन्नमिति संज्ञानम् । एवञ्च येनावस्करादिनोद्भिज्जजगतः पुष्टिर्भवति, तद्धि द्रव्यजातं जीवजगतः

एव परिणाम उच्यते। स्वेदजजीवेषु यदा रोगप्रदकीटाणूनां वली रोगघ्न-कीटाणुभिरनुष्ठीयते तदैव सृष्टिसामञ्जस्यं समेधते।

नारीरजःकीटाणवो यदा पुंवीर्य्यकीटाणूनात्मसात्कुर्वन्ति तदा सृष्टि-समुद्गमो भवति। जलवायुव्यवहारेणानन्तानां स्वेदजकृमीणां प्रतिक्षणं क्षय-करणमन्तरा न केऽप्यण्डज-जरायुज-मनुष्ययोनिजाः जीवाः प्राणितुमर्हन्ति। यतो हि एकस्मिन्नपि क्षणे श्वासप्रश्वासाभ्यां यावत् बहिस्थो वायुः प्राणमाप्याययति तावदेवागणिताः स्वेदजाः कृमयो विनाशमायन्ति। इत्थञ्च यो हि जल-विन्दुरुदरे गच्छन्प्राणक्रियायां सामञ्जस्यमादधाति तस्मिन्नेकस्मिन्नेव सहस्रशः स्वेदजाणवो विनाशमनुभवन्ति।

उक्तञ्च—"सूक्ष्मयोनीनि भूतानि तर्कगम्यानि भारत,
पक्ष्मणोऽपि निपातेन येषां स्यात्स्कन्धपर्य्ययः" इति

वर्तमान-विज्ञान-यन्त्रेण विषयोऽयं प्रत्यक्षीकृत एव विद्यते। नास्त्यत्राणुरपि सन्देहावसरः। एवं सति हि सात्त्विकशिरोमणिः संयमप्रधानोऽहिंसका-ग्रणीरपि पुमान् येन केनापि दध्ना, दुग्धेन, गोधूमेन, चणकेन, तण्डुलेन, फलेन, मूलेन, शाकेन, वनस्पतिपत्रादिना वा स्वप्राणरक्षां विदधाति तत्र सर्वत्रैव जीव-सत्ता नैव व्यभिचरति। ते सर्वेऽपि पदार्थाः प्राणभृतः तेषामभ्यवहरणेनावश्यं जीव-हिंसा भवत्येवेति निर्विवादसिद्धम्। इत्यादिविमर्शजातेनेदमेव सिध्यति यद्विना जीवबलिदानेन कस्यापि जीवस्य जीवनयात्रा क्षणमपि न प्रचलितुमर्हतीति। अपरतश्च जीवबलिमन्तरा सृष्टि-सामञ्जस्यमपि न रक्षितुं पार्य्यते। तथा हि व्याघ्रसिंहादयो जन्तवो यथा मृगादिक्षुद्रजन्तूनां हिंसकास्तथा मृगादयोऽपि वनस्थोद्भिज्जजन्तूनां विनाशकाः। वनेषु व्याघ्राणां रक्षा व्याघ्रैश्चारण्यरक्षा भवति। इत्थञ्चोद्भिज्जयोनिगजीवैर्मृगैः व्याघ्रादिभिश्च परस्परं खाद्यखाद-कभावसम्बन्धोपन्नमेवारण्यसृष्टिसामञ्जस्यं समेधते।

एवं सति कथमहिंसासार्थक्यमित्यवान्तरप्रश्नोऽत्रोपतिष्ठते। तस्य समाधानमपीदमवधानीयम् यद्—मनोवाक्कायकर्मभिः कस्यापि प्राणिनः क्लेशोपलम्भाभाव एवाहिंसा निगद्यते। तथा चानेन विज्ञानेन निम्नजीव-जगतोऽहिंसाऽपेक्षिकतारतम्येनैव विज्ञातुं शक्यते। यत्र हि जीवबलिरनिवार्य्य एव प्रतीयते। तत्रोच्चश्रेणिगजीवान् विहाय निम्नश्रेणिगजीवविहिंसया स्वकार्य्य-निर्वाह एवापेक्षयाऽहिंसा भवति। इत्थञ्च यद्यपि तण्डुलाद्यन्नग्रहणेऽपि हिंसा विद्यते परन्तु तत्र मृगादिमांसापेक्षया हिंसाया न्यूनत्वमित्यसन्दिग्धम्। प्रस-ङ्गतोऽत्रेदमप्यभिधातुं शक्यते यदितरमानवश्रेणिभिः सहापरमनुष्यश्रेणीनां

युद्धनिर्घोषेणापि सुषिसामञ्जस्यमेव सुरक्ष्यते। तत्र युद्धस्य हिंसाप्रधानतया युद्धान्तरापेक्षया धर्मयुद्धे शस्त्रात्मकेऽशस्त्रात्मके वा आपेक्षिकी अहिंसा विद्यत एव। तद्वद्धि पूर्वोक्तविज्ञानानुसारं यदि मांसप्रयोगः संस्कारपूर्वकः स्यात्तर्हि न स धर्मविरुद्धो भवति। जीवानां स्वाभाविकोऽस्वाभाविकश्चो-भयोऽपि संस्कारो जीवहिंसामूलक एवेति। मनुष्ययोनावपि भोग-सम्बन्धतो-ऽन्नरूपेण सर्वत्रैव मांसग्रहणं दृश्यते। अनादिकालतश्चैतद्व्यवहारप्रवृत्या मांस-ग्रहणं भोगस्यैकं प्रधानमङ्गं गण्यते इत्यत्र नास्ति सन्देहलेशः।

यद्यपि मनुष्यलोके सात्त्विकाचारवृत्तिधारणादिविशिष्टेषु ब्राह्मणादिषू-न्नतवर्गेषु मांसनिरोधः सर्वथोपलभ्यते। तथापि भोगस्वातन्त्र्यकाले तस्य प्राची-नस्य भोगसंस्कारस्य पुनरुदये नाणुरपि सन्देहः।

मृत्युलोकेऽपि सर्वथैवेदमुपलभ्यते यद् राजसिका जना मांसभक्षण-प्रवृत्तौ स्वतः प्रवृत्तिभाजो भवन्ति। ईदृशमेव सूक्ष्मेषु दैवलोकेष्वपि यत्र भोगपरायणायाः सर्वस्या अपि इच्छाशक्तेः प्राबल्यं समुज्जृम्भते, तत्र पूर्वाभ्य-स्तमांसभक्षणसंस्कारदार्ढ्येन तद्भक्षणार्थं परलोकगतानां तादृशानामात्मनां प्रकृतिप्रवृत्तिसमुद्रेकोऽप्यावश्यक एव। अतश्च तादृशानां स्वर्गतानां नरकलोका-श्रितानां प्रेतयोनिभाजामप्यात्मनां तृप्त्यै मांसवस्तु पर्य्याप्तत्वेन गण्यत इत्यत्र कः शङ्कावसरः? तत्रापि सर्वोच्चलोकेषु ये समुन्नता ऋषिदेवादियोनयो जीवा विराजन्ते, तेषां न भवतीदृशानां राजसिकभोगानामावश्यकत्वम्, किन्तु भोग-परायणानां तत्रैव राजसिकतामसिकजीवानां परलोकवासिनां मांसार्पणमाव-श्यकमेव।

मत्स्य-मांसयोरुभयोरपि मांसान्तर्भावेऽपि प्रतिप्राणि मांसपरमाणुभेदस-त्त्वेन प्राणिनां प्रकृति-तारतम्येन शक्तितारतम्यसत्वात् विविधप्राणिमांसानां पृथक्तया फलभेदः श्रूयते। अतश्च श्राद्धे मांसप्रयोगो मीमांसाशास्त्रानुकूल एव ज्ञेयो न प्रतिकूलः। तस्मिन्नेव श्राद्धविधौ यत्र मांस-विधानं विद्यते, तत्रैव हविष्यान्नदुग्धफलादीनामपि विधिरुपलभ्यत इति श्राद्धे श्राद्धकर्तुः प्रकृति-प्रवृत्त्यानुकूल्यमेव हेतुर्मांसप्रदानाप्रदानयोः।

अन्यतश्च हिंसाविषये समाधानमिदमवधेयं विद्यते यत् जीवहिंसया पापोद्रेकस्त्वावश्यकस्तथापि पितृयज्ञदेवयज्ञयोः बलित्वमुपगतस्य पशोरभ्यु-दय एव भवति। यथा अच्छेद्यस्यापि अश्वत्थवृक्षस्य याज्ञिकाः यज्ञहेतवे छेदनं कुर्वन्त्येव। तेन कर्म्मणा न याज्ञिकानां क्षतिर्भवति प्रत्युताश्वत्थगस्य जीवस्य तेन यज्ञीयेन कर्म्मणाऽभ्युदय एव भवतीति विभावनीयम्। विशेष-

तथैवंविधानां हिंसाजन्यपापानां भूतयज्ञद्वारा परिहारोऽपि भवतीत्यपि शास्त्रीयः सिद्धान्तः।

श्राद्धकर्मणि मृत्युतिथिः पर्वतिथिश्चेति द्वे अपि तिथी शास्त्रसम्मते स्तः। तदीयं विज्ञानमधो विव्रियते। तद्यथा देशेन सह कालस्य कालेन सह प्रकृतेः प्रकृत्या चात्मनः पारस्परिको घनिष्ठः सम्बन्धो वरीवर्ति। तेन च तत्र मृतकस्य जीवस्य मृत्युतिथौ श्राद्धानुष्ठानेन श्राद्धक्रियायामवश्यं सारल्यमुपैति। यतो हि तस्यास्तिथेरधिष्ठातृदेवो यथायथं तत्र श्राद्धक्रियायाः साफल्यविधानार्थं सर्वथा यतते। अपरतश्च पर्वतिथेः पुण्यजनकतया तत्र पुण्यवृद्ध्या तत्तत्पर्वणोऽधिष्ठातृदेवानामनुग्रहेण च तत्र श्राद्धक्रियायां विशिष्टशक्तिसञ्चारो भवतीति सुनिश्चितोऽध्वा।

समाहितचित्तेन पुंसा श्रद्धया भक्त्या च विहितं श्राद्धकर्म सर्वस्मिन्नपि काले देशे वा तन्मानसबलमादाय साफल्यमधिकं समश्नुते। यतो हि पञ्चकोशानां सर्वव्यापकतया योगयुक्ततया समाहितं मनः सर्वदैव एकस्मात्पञ्च कोशकेन्द्रात्पञ्चकोशान्तरकेन्द्रं संसर्पितुं द्रुतमेव प्रभवति। अतश्च श्राद्धक्रिया पर्वतिथिमृतकतिथिव्यतिरिक्ते यस्मिन्कस्मिन्वा दिने सत्यां श्रद्धायामनुष्ठातुं शक्यत एवेति संक्षेपः। अत्र हि मनसो विशिष्टसंयमापेक्षेति निर्विवादसिद्धम्।

बहुशः खलु पितृलोकदेवलोकयोरान्तर्य्यं पूर्वमुक्तमस्माभिः। पितृलोकदेवलोकसम्बन्धिनो राज्ञोः प्रजयोः प्रकृत्योश्च पार्थक्यसत्त्वात् तत्सम्बन्धिनोः कालयोरपि पार्थक्येन एकदैव तयोर्द्वयोरपि संम्बर्द्धनक्रियासमुद्रेकासम्भव एव। अत एव पितृश्राद्धावसरे देवकार्य्यं प्रायो निषिध्यत एव। नित्यपितृसम्बन्धिनां नान्दीमुखादि-श्राद्धानामनुष्ठानन्तु देवकार्य्यैः सह क्रियत एव। यतो हि वरुणादिदेववदर्यमादिपितृगणा अपि देवश्रेणिगा एव गण्यन्ते। केवलं वास एव तेषां विभिन्नो विद्यते। तथा हि नित्यदेवानां वासो देवलोके नित्यपितृणान्तु पितृलोक इति।

ननु पितृकर्मणि पितॄणां कृते देवकर्मणि देवानां च कृते यद् ब्राह्मणवरणं भवति तस्य कोऽभिप्रायः? इति प्रश्ने समुत्तरयति—जीवो मृत्वा प्रेतयोनिगो भूत्वा मृत्युलोके भ्रमति, अथवा पितृलोके नरकलोके वा गत्वा तत्स्थसुखदुःखे अनुभवति। आहोस्वित्तिर्य्यग्योनिगो भवन् कर्मफलमुपभुङ्क्ते। सर्वेऽपीमे धर्मराजस्य भगवतो यमस्यैवाधीना गण्यन्ते। आहोस्विद् बहवस्तु मृत्वा उन्नतेषु स्वर्गलोकादिषु गच्छन्ति। यत्र भगवान् इन्द्रोऽधिकारी कथ्यते। इत्थं च मृतकस्य जीवस्य परलोकनिवासनिश्चयाभावात् श्राद्धकर्मणः

प्रधानयन्त्रस्थानीयानां ब्राह्मणानां वरणे देवपितृभेदेन विधिद्वैविध्यमाश्रीयते । अस्मादेव पार्थक्यभावात् श्राद्धादिषु पितृकर्मसु यथा देवानामावाहनं न भवति तथाग्निष्टोमादिषु दैवकर्मसु पितृणामपि आवाहनं नैव भवतीति ।

इदञ्च प्रागेव प्रमाणितम् यत्पञ्चस्वपि कोशेषु प्राणमयमनोमययोरेव कोशयोः पितृकार्य्येणातिशयः सम्बन्धः । अतश्च श्राद्धकर्त्ता यजमानो यदि स्वसंयमबलेन प्राणमयकोशं सात्त्विक्या श्रद्धया च मनोमयकोशमुभयमपि तत्र नियोजयेच्चेत् तदा शरीरात्मकस्यान्नमयकोशस्य क्रिया तु सुतरां तादृश्येव भविष्यतीति निर्विवादसिद्धम् । तदा हि तदीयशरीरजलेन वस्त्रजलेनापि पितृक्रिया सुसम्पन्ना स्यादित्यत्र कः सन्देहः । इदमपि निरूपितमेव पूर्वं यत् श्राद्धादिकर्मणां स्थूलाः क्रियाः स्थूलाः पदार्था वा तेनैव रूपेण परलोके नोपतिष्ठन्ते, किन्तु प्राणमयमनोमयकोशसाहाय्येन रूपान्तरमाश्रित्यैव तेषां तत्रोपस्थानं भवति ।

द्वितीयतश्च श्राद्धकर्मणि व्रियमाणानां ब्राह्मणानां त्रिविधशुद्धिशालितया सत्यब्राह्मणत्वसत्वे तेषामध्यात्मशुद्धया स्वान्तःकरणस्य सदैव स्वस्वरूपात्मकब्रह्मपदलीनतया तेषां ब्रह्मीभूतस्थूलशरीरसम्बन्धभाजा चरणोदकेन सर्वविधानामपि पितृगणानां तृप्तिर्भवतीत्यत्र कः सन्देहः ॥ ८—१६ ॥

विराड्ब्रह्मणोऽर्चास्वरूपनिरूपणेन सह सदाचारविज्ञानरहस्यप्रख्यापनम् ।

अस्मिन्नध्याये प्रथमतः भगवतो विराड्रूपस्य पूजनाचाराणां स्वरूपदिग्दर्शनं कारयित्वा गृहस्थाश्रमस्य सामान्याचारा निरूपिताः सन्ति । जगतो ब्रह्मात्मकत्वमवधार्य्य परोपकाराय परमोपकाराय च यानि साधनान्यभिहितानि तान्येव विराड्ब्रह्मणः पूजनमभिधीयते । पञ्चमहायज्ञप्रभृतयो यावन्तो हि स्थावरजङ्गमजीवसाहाय्याधायका महायज्ञाः सन्ति ते सर्वे एव विराड्ब्रह्मणोऽर्चनमुच्यते । धर्मानुकूलशारीरिकव्यापाराणामेव आचारः सदाचारो वेति संज्ञानम् । यैश्च शारीरिकव्यापारैस्तमोगुणवृद्धिनिरोधेन सत्त्वगुणानां वृद्धिर्भवति त एव सदाचारशब्दवाच्या अभिधीयन्ते । दार्शनिकदृष्ट्या निरीक्षणेनेदमेव स्फुटं सिध्यति यदुपरि निर्दिष्टा यावन्त आचारा अभिहिताः सन्ति तेषां सर्वेषामेव पालनतः साधकेषु तमोगुणस्य ह्रासः सत्त्वगुणानाञ्च वृद्धिर्भवत्येवेति निश्चप्रचम् । ते च साधकाः स्वत एव धर्मपथपथिका अपि भवन्त्येवेति निःसन्दिग्धम् । एषु च सदाचारेषु केचन आचाराः तमसो ह्रासकारकत्वेन निबद्धाः, केचन सत्त्वगुणानां वृद्धिलक्ष्यतया प्रतिष्ठापिताः । केचन तु उभयदृष्ट्यैव निबद्धाः सन्ति । प्रतिसदाचारं दार्शनिकदृष्ट्या गवेषणायां

कृतायामयमेव सिद्धान्तोऽवसीयेत । अतश्च सदाचारानुष्ठानं सर्वस्यैव मानवसमाजस्याभ्युदयसाधकमित्यवश्यकर्तव्यम् ॥ १-११८ ॥

सनातनधर्मस्य विश्वव्यापकतानिरूपणप्रसङ्गतः तदीयसदाचाराणां धर्माधर्म्मप्रसवकत्वविज्ञानम् ।

सनातनधर्मस्य सर्वव्यापकत्वं सर्वशक्तिशालित्वञ्च प्रसिद्धमित्यस्मादेव हेतोः तत्र धर्मे भक्ष्याभक्ष्यस्पर्शास्पर्श-शुद्धाशुद्धादिविचारव्यवस्थायां पाने वस्त्र-परिधाने आभरणादिधारणे सर्वत्रैव तमोगुणसतोगुणयोः ह्रासवर्द्धनविधया-ऽधर्मधर्म्मव्यवस्थानं शास्त्रप्रतिपन्नं परिदृश्यते । उपरिनिर्दिष्टद्रव्यशुद्धि-विज्ञानमूलभित्तावपि इममेव सिद्धान्तमाश्रित्य शुद्धिक्रियाया विधानवैचित्र्यं विद्यते । इदमेव विज्ञानं लक्ष्यीकृत्य भोजने स्पर्शे च दोषगुणानुकीर्तनं शास्त्रे समुपलभ्यते, दोषाणाञ्च तदनुगुणं प्रायश्चित्तमप्युपलभ्यते । इत्थमेव स्त्री-समुचितानां सदाचाराणां गृहकृत्यानां समाम्नानम् विभूतिमद्वनस्पतिपूजनम् बालाचारादिक्रियाकलापः, इत्यादीनां सर्वेषामपि दैवसम्बन्धतः सत्त्वगुण-वर्द्धकतया तमोगुणह्रासकत्वेनैवानुष्ठानं विहितं विद्यते । सर्वमपीदमन्त-र्दृष्टिसम्पन्नै महर्षिभिर्लोककल्याणबुद्ध्यैवोपनिबद्धम् । एवञ्च मानवानां पातित्याशौचादिविज्ञानमपि अन्तःकरणेषु सम्भाव्यमानतमोगुण-सत्त्वगुण-प्रभाव-तारतम्यविचारेणैव वर्णितम् । सर्वमपीदं विज्ञानं मीमांसाशास्त्रे विस्तरेण विवेचितम् । अन्तःकरणे आवरकत्वेन पापस्य कीदृक्तमःपरिणामः प्रतिफलति, कीदृक् च आशौचशक्तिरन्तःकरणाकाशे विक्षेपावरणे उभे अपि जनयति, इत्यादि सर्वमेव विज्ञानं कर्ममीमांसाशास्त्रे समुद्भावितं विद्यते । सनातनधर्मीयानि स्पर्शास्पर्श-शुद्ध्यशुद्धि-भक्ष्याभक्ष्यविज्ञानानि मृताशौच-जननाशौचादिविज्ञानानि सदाचाररहस्यविज्ञानानि च अधर्मवर्द्धकस्य तमसो धर्मवर्द्धकस्य सत्त्वस्य विवेकेनैव कर्तुः शरीरान्तःकरणयोरुत्पद्यमानं तत्प्रभावपरिणामं विमृश्य त्रिकालदर्शिभिर्धर्माचार्य्यैरुपनिबद्धानि सर्वथा निर्णीतानि च ॥ १—५८ ॥

हिन्दुसंस्कृतेः सार्वभौमस्वरूपपरिदर्शनम् ।

हिन्दुसभ्यता, वैदिकी संस्कृतिः, वैदिकञ्च विज्ञानं कियदौदार्य्यपूर्णं, सर्व-व्यापकं सर्वाङ्गपरिपूर्णमिति मदालसाचरितपर्य्यालोचनेन स्फुटं परिलक्ष्यते । या हि स्त्रीजातिः तपोमूलकधर्मानुष्ठानविधानेन पराधीनतया सर्वथा शास्त्रा-दिषु अस्वतन्त्रैव प्रतिपादिता तस्यामेव स्त्रीजातौ आर्य्यनारीरत्नस्यान्यतमा श्रीमती

मदालसा राज्ञी तेष्वेव शास्त्रेषु जीवन्मुक्ता परमस्वतन्त्रा परिगणिता विद्यते । जीवन्मुक्तानामपि भेदद्वयं दृश्यते । तथा हि—मूक उन्मत्तो निष्क्रियो वेत्यादि-संज्ञाविशिष्टो जीवन्मुक्तो ब्रह्मकोटिगो गण्यते । कर्मठः, कर्मयोगी, सर्वशास्त्रज्ञो जगद्गुरुरूपो वेत्याद्याख्याशाली जीवन्मुक्तो ईशकोटिगो गीयते । तत्र देव्यां मदालसायामीशकोटिगजीवन्मुक्तलक्षणं प्रतिपादितं पुराणेऽत्रोपलभ्यते । इत्य-स्मादेव हेतो स्तस्या महाराज्ञ्याश्चरिते स्थूलसदाचारतः समारभ्य सूक्ष्माति-सूक्ष्मब्रह्मसद्भावलक्षणान्तमप्युपलभ्यत एव । तत्र नारीधर्मस्य पूर्णता तु विद्यत एव, किन्तु मनुष्यधर्म्मस्यापि पूर्णता तत्रोपलभ्यते । अन्यच्च आचारपूर्णतया सह ज्ञानस्यापि पूर्णता देदीप्यमाना सर्वथैवोपलभ्यते । ईदृक् सुदुर्लभं देवमृग्यं चरितरत्नमलौकिकभावपूर्णमसाधारणं न क्वापि दृश्यते इति सर्वथा महाराज्ञी मदालसा हिन्दुसभ्यताया वैदिकसंस्कृतेरादर्शस्थानीयेति न विस्मरणी-यम् ॥ १—१० ॥

कल्पभेदेन मनुष्यशक्तेर्न्यूनाधिक्यविचारः ।

सृष्टे र्यस्य कल्पस्येयं गाथा तस्मिन् कल्पे एतत्कल्पापेक्षया देव-मानवानां परस्परं सम्बन्धोऽतिघनिष्ठो दृश्यते । येन च मानवपिण्ड-धारिणोऽलर्कस्य राज्ञो देवपिण्डशालिनाऽपि भगवता दत्तात्रेयेणाल्पप्रयासेनैव संगमः समजनि । यतश्च स राजा स्वेच्छया तस्य भगवतो दर्शनं कर्तुं समर्थो बभूवेति । कल्पभेदेन जीवानां शक्तौ न्यूनाधिक्ये भवत एवेत्यविचलो नियमः । सनातनधर्मो हि विश्वव्यापी ईश्वरीयो नियमो विद्यते ।

यद्धि शारीरकं वाचनिकं मानसिकं आहोस्विद् बौद्धं च कर्म सत्त्वगुणं वद्र्धयते तद्धि सुकृतमित्युच्यते, प्रकृतेः सत्त्वं रजस्तम इति त्रयो गुणाः स्वाभा-विका ज्ञेयाः । शारीरकं वाचनिकं मानसिकं बौद्धं वा कर्म सत्त्वगुणं वद्र्धयत स्वत एव रजोगुणं तमोगुणं च विनाशयति । यो हि जीवः धर्मभावमाश्रित्य जन्म गृह्णाति यस्य च शरीरोपादानयो रजोवीर्य्ययोः शुद्धिरस्ति स हि सुख-दुःखव्यतिकरे समुपस्थिते धर्ममेवाश्रयति ।

अलर्कस्य राज्ञः सात्त्विकजन्मनिरूपणम् ।

अलर्को हि नरपतिः स्वमातृदेव्याः सकाशात् सत्यधर्मस्य यथार्थस्वरूपमु-पदेशद्वारा गृहीतवान् । तस्य जननमपि धर्मत एवासीदित्यत एव सुखदुःख-सन्धिसमुपस्थितौ स धर्म्मं न विसस्मार । यो हि प्राणी धर्मपथं न जहाति स हि अग्रिमसन्धौ सद्गुरुं प्राप्नोति । परमात्मा जगद्गुरुरेव विष्णुरूपे शिव-रूपे वा स्वात्मानं दर्शयति । देवलोके दत्तात्रेयो भगवान् जगद्गुरुरूपेण

वतीर्णः । इह मृत्युलोके च सत्यसुहृद्रूपेण विराजते । निष्कामव्रतधारी आत्मनिष्ठो महापुरुषो वा केनापि रूपेण त्रयाणां देवानां प्रतिनिधिर्भूत्वा गुरुपदमाश्रयति ॥ २३-२८ ॥

वैदिकमार्गेऽधिकारभेदेन पात्रापात्रविचारः ।

पात्रापात्रविचारेण धर्मस्यात्मज्ञानस्य चोपदेशः कर्तव्य इति वैदिकः पन्थाः । यथा हि मणिकाचप्रभृतिषु सूर्य्यरश्मयो यथायथं प्रतिफलिता भवन्ति न मृत्पिण्डेषु तथैव अयोग्यपात्रे ज्ञानोपदेशो व्यर्थतामेतीत्यत एव हेतो र्योग्यपात्रे ज्ञानोपदेशो विधेय इतिपूज्यानां महर्षीणामुपदेशः । उक्तञ्च—

"विद्या ब्राह्मणमेत्याह शेवधिस्तेऽस्मि रक्ष माम् ।
असूयकाय मां मा दा यथा स्यां वीर्य्यवत्यहम्" इति ॥

इत्यस्मादेव कारणादिह सनातनधर्म्ममर्य्यादायामधिकारभेदस्य यादृग् व्यवस्था विद्यते न तथेतरस्मिन्धर्मे ।

जगद्गुरुर्भगवान् दत्तात्रेयः शिष्यमलर्कं राजानं तदुपयोग्यान् प्रश्नान् पृष्ट्वा तस्य पात्रतामेव परिचस्कार । पात्रम् हि विवेकी, सावधानो, मलिनश्चेति भेदेन त्रिविधं भवति । यद्धि पात्रं प्रायश्चित्तेन परिष्कृतं भवति तन्मलिनं निगद्यते । यद्धि साधनक्रमद्वारा अग्रेसरं क्रियते तत्पात्रं सावधानमुच्यते । यत्तु गुरुवचनश्रवणसमकालमेवान्तर्मुखीनो भवति तदेव विवेकीत्युच्यते । अलर्को हि नृपति भाग्यवान् विवेकी आसीदिति प्रश्नं कुर्वतो भगवतो दत्तात्रेयस्य प्रश्नं श्रुत्वैव तस्य बुद्धिरन्तर्मुखी बभूव ॥ ३९-४२ ॥

ऊनचत्वारिंशत्तमेऽध्याये याग-साधनतो मुक्तिप्राप्तिविचारः ।

पूर्वसंस्कारवशाज्जीवो विषयभोगेच्छायामासक्तो भवति, तया च भोगेच्छया सांसारिकेऽस्मिन् गतागतचक्रे परिभ्रमन् निरन्तरं दुःखभाग् भवति । एतस्माद्दुःखजालान्निःसरणमार्गस्यैव योग इति समाम्नानम् । स च योगोऽनेकधा विभक्तः । तथा हि—मन्त्रयोगः, हठयोगः, लययोगः, राजयोग, कर्मयोगः, भक्तियोगः, ज्ञानयोगश्चेत्यादयो बहवो भेदास्तस्य सन्ति ।

इह भगवता दत्तात्रेयेणोपदिष्टो योगसारोऽवसेयः । राजयोगकोटावेवास्य प्रवेशो भवितुमर्हति । बुद्धियोगसाधनस्यायमेव क्रमो विद्यते यद् अज्ञानवशादुत्पन्नममत्ववशतः प्राणी दुःखभाग् भवति । दुःखकारणज्ञानतो वैराग्य-

मुत्पद्यते । विषयवैराग्यतश्च सम्यग्ज्ञानस्य सदसज्ज्ञानस्वरूपस्योदयो भवति । ज्ञानसूर्य्योदये च स्वत एवाज्ञानान्धकारो दूरीभवति । ततश्च ज्ञानात्मकस्य स्वस्वरूपस्यानुभवकालमेव मुक्तिपदमुपतिष्ठते, इदमेव राजयोगस्य साधनम् । इह हि योगशब्देनेदमेव गृह्यते । सर्वाण्यपि योगसाधनानि इममेव राजयोगमाश्रित्यान्ते मुक्तिपदं प्रापयन्ति । इहाध्यायेऽग्रे अन्येषामपि योगानां संक्षेपतो दिग्दर्शनं कृतं विद्यते । तथा योगिनामरिष्टविमोचनाद्युपायानां परम्परया सहायकत्वात् वर्णनं विहितमुपलभ्यते सर्वेऽपीमे साधनाध्वानो गुरूपदेशगम्या एवेति न विस्मरणीयम् ॥ १-७ ॥

योगसिद्धीनां योगिबन्धकत्वप्रतिपादनम् ।

योगानां सामान्यस्वरूपमुक्तं सर्वयोगानां सारभूतो यो हि योगस्तस्यापि स्वरूपं पूर्वं प्रसङ्गतः प्रतिपादितम् । योगविघ्नानाञ्च दिग्दर्शनं कृतम्, योगिनो योगमार्गेऽग्रेसरतो या विपत्तयः समुद्भवन्ति ता एव योगविघ्नशब्देनोच्यन्ते । जीवो हि स्वभावेनैव दृष्टानुश्रविकविषयाणां सेवां जन्मजन्मान्तरे विदधत् साधनबलेन भगवत्कृपाबलेन च योगमार्गेऽग्रेसरो भवति । तत्रापि तं योगिनं दृष्टानुश्रविकविषया न जहति । तत्र तस्मिन् शुभमार्गे तस्य योगिनः स्वत एव या उच्चविषयभोगोपयोगिनी दैवी शक्तिरुदेति। सा हि योगसिद्धिरित्युच्यते ।

सिद्धीनामनेकविधत्वेऽपि अध्यात्माधिदैवाधिभूतभेदेन त्रैविध्यमेवोह्यम् । तत्र मन्त्रौषधिप्रभृतयो हि आधिभौतिक्यः सिद्धयः । अणिमलघिमाद्य आधिदैविक्यो ज्ञेयाः । वेदाविर्भावशास्त्रप्रकाशनशक्तिभृतयो बौद्धसिद्धय आध्यात्मिक्यः सिद्धयः कथ्यन्ते । एषां शारीरिक-मानसिकबौद्धशक्तिविशेषाणां सर्वविधाभिरपि सिद्धिभिः सम्बन्धो ज्ञेयः । अत्रैव यदि योगी योगमार्गे व्रजन् आसां सिद्धीनां मध्ये कुत्रापि स्खलन्नासक्तो भवेच्चेत्तस्य पतनमवश्यं वेदितव्यम् । यतो हि विषयाः स्वभावत एवात्मानुसन्धानविराधनो भवन्ति ।

यदा योगिषु इमा दैवशक्तिरूपा योगसिद्धयो विराजमाना भवन्ति तदा तेषां योगिनां सिद्धिप्रदर्शनेच्छाविरहेऽपि कुलकामिनीनामङ्गदर्शनवत् कदाचिदन्येषामपि ताः सिद्धयो दृष्टिपथमारोहन्त्येव । यथा हि कुलाङ्गना पुरुषान्तरं स्वाङ्गं नैव दर्शयति या दर्शयति सा तु व्यभिचारिणी कुलटैव निगद्यते । एवं सत्यपि

कुलाङ्गनायाः स्वपितृभ्रातृपुत्रातिथिभ्यो भोजनपरिवेषणादिसेवाऽव्यग्रायाः कदाचन वायुवेगवशात् वस्त्राञ्चले दोधूयमानेऽनिच्छयापि पुरुषान्तरैस्तदङ्गदर्शनं क्रियते, तथैव परवैराग्यशालिनोऽपि योगिनोऽनिच्छयैव योगसिद्धयः कदाचित्प्रसङ्गवशात् पुरुषान्तराणां दृष्टिपथमृच्छन्ति चेन्न तद्विरुद्धम् । यदि तु स योगी तासु सिद्धिषु समासक्तो भूत्वा तत्समाराधनपरायणः स्यात्तर्हि तत्पतनमवश्यं भावीति ध्रुवसिद्धम् । इत्यत एवेहाऽध्याये पूर्वं सिद्धिविषये योगिनं सतर्कं विधाय तदुपकारिणामाचाराणां वर्णनं विहितम् ।

अष्टाङ्गयोगस्वरूपप्रतिपादनम् ।

मन्त्रयोगिनां हठयोगिनां जपयोगिनामेषां त्रयाणामपि कृते उपरि मूले निर्दिष्टा आचारसमूहा उपकारका इति विभावनीयम् । योगभूमिमारोढुमष्टौ सोपानानि सन्ति । येषां वर्णनं परमकारुणिकेन महर्षिणा पतञ्जलिना स्वयोगदर्शने विहितं विद्यते । तत्र बहिरिन्द्रियनिग्रहात्मको यमः, अन्तरिन्द्रियनिग्रहरूपो नियमः, स्थूलशरीराधिपत्यस्थापकमासनं, प्राणक्रियाधिपत्यप्रवर्तकः प्राणायामोऽभिधीयते । इमाश्चतस्रोऽपि क्रिया योगस्य बहिरङ्गान्येवोच्यन्ते । बहिस्तोऽन्तःप्रवेशात्मिका हि क्रिया प्रत्याहारशब्देनोच्यते । अन्तःस्थैर्य्यविधायिका क्रिया धारणा निगद्यते । आत्मानुसन्धानपरा क्रिया ध्यानमुच्यते जीवात्मपरमात्मनो रैक्यकरणं समाधिशब्दवाच्यं भवति । अयमेव समाधिरिह योगशब्देन वर्णितः । अयमेवाष्टमसोपानात्मकः समाधिः राजयोगस्य साध्यो विषयः । आचारवान् योगी खलु क्रमशः कस्मिन्नपि योगमार्गे संसर्पन्नन्तेऽस्मिन्नेवाष्टमेऽभ्यर्हिते समाधिरूपे सोपाने समागत्य विश्राम्यति ॥ २१-२६ ॥

प्रणवमाहात्म्यविज्ञानम् ।

सर्वेष्वपि मन्त्रेषु ॐकारस्य महिमा सर्वाऽभ्यर्हितोऽलौकिकश्चोच्यते । सर्वत्रैव देशेषु सर्वास्वपि मनुष्यजातिषु सर्वेष्वपि शास्त्रेषु यानीश्वरनामानि सन्ति, तेषु सर्वेष्वपि ॐकारस्यैव ईश्वरेण सह सर्वश्रेष्ठो वाच्यवाचकभाव सम्बन्धो गण्यते ।

निर्गुणस्य ब्रह्मणः सगुणस्येश्वरस्य वा वाच्यस्य ॐकारात्मकात् वाचकात् प्रणवात् नान्यः कश्चन शब्दो यथार्थवाचको भवितुमर्हति । यतो हि प्रणव एव स्वाभाविकः शब्द ईश्वरार्थवाचकत्वे गीयते । सृष्टिकर्तुः सृष्टिद्रष्टुश्चेश्वरस्य प्रणवेनैव सह साक्षात्सम्बन्धोऽस्ति । यत्र किञ्चित्कार्य्यं भवति

तत्रैव स्पन्दनं जायते। यत्र स्पन्दनं भवति तत्रावश्यं शब्दोत्पत्ति र्भवतीति स्वाभाविको नियमः। सूक्ष्मातिसूक्ष्मकार्य्येऽपि स्पन्दनं तिष्ठति तत्र शब्दस्थितिरपि ध्रुवैव। सृष्टिरपि कार्य्यञ्चेत्तत्र स्पन्दनमावश्यकम्, ततश्चादिसृष्टिरूपसूक्ष्मातिसूक्ष्मावस्थातो यः शब्दः समुत्पद्यते स एव प्रणव उच्यते। स एव सप्तानामपि स्वराणां निदानम्। परन्तु तत्र प्रथमं गान्धार एव प्रतिफलितो भवति। सृष्टेः प्रागभावावस्थायां ब्रह्मशक्तेरव्यक्तावस्थायां वा कोऽपि शब्दो नासीत्। प्रकृतेर्ब्रह्मशक्ते र्मायाया व्यक्तावस्थया सहैव तस्यास्त्रयो गुणा अपि प्रादुर्भूता आसन्। त्रिगुणात्मिकायां प्रकृतौ यदा प्रथमस्तरङ्गः समजनि तदैव त्रयो गुणा अपि सहैव कम्पेन वैषम्यमापन्ना भवन्ति। तत एव प्रणवस्य सम्बन्धो गण्यते। तत्र प्रणवे त्रयाणामपि गुणानां सत्ता विद्यते। यथा ब्रह्मशक्तिः प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका तथा ब्रह्मवाचकः प्रणवोऽपि त्रिगुणात्मक एव। अस्या अवस्थायाः सकाशादेव गुणेषु विकार आरभ्यते ततश्च सृष्टिसमुद्रेको भवति। अतश्च ब्रह्मणा ब्रह्मशक्तिरूपया प्रकृत्या तद्गुणानां प्रथमावस्थया च सह प्रणवस्य साक्षात्-सम्बन्धोमिश्र-सम्बन्धश्चास्तीति ब्रह्मणो ब्रह्मशक्तेश्च तेन प्रणवेन एकरससम्बन्धोऽभिधीयते। इत्यत एव हेतोः प्रणवान्नास्ति चान्यदीश्वराभिधायकं श्रेष्ठं नाम।

प्रणवाभिध्यानप्रकारकथनम्।

परमकारुणिको महर्षिः पतञ्जलिरपि—

"तस्य वाचकः प्रणवः" "तज्जपस्तदर्थभावनम्"

इति मुक्तकण्ठमभिदधौ। इतः प्रणवान्नास्त्यन्यः कोऽप्युपायो यः स्वात्मानुभवप्राप्तौ साहाय्यमादधीतेति। यदि कश्चन योगी प्रणवरहस्यज्ञानपूर्वकं समीचीनेन विधानेन तज्जपस्तदर्थभावनं कुर्य्याच्चेदवश्यं स आत्मानुभवं कुर्वन् ब्रह्मीभूतो भविष्यतीत्यत्र नाणुरपि सन्देहलेशः। तस्यैव प्रणवस्य गुरुगम्यं साधनोपायमिह द्वाचत्वारिंशत्तमेऽध्याये "प्रणवो धनुः" इत्यादिना आह। तथा हि—

"प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते,
अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत्" इति।

प्रणवं धनुः कुर्य्यात् आत्मानं शरं विदध्यात् तल्लक्ष्यञ्च ब्रह्म कृत्वा अप्रमत्तेन तस्मिन् मिलित्वा ब्रह्माश्रीयेत इति। कश्च प्रणवः? इति प्रश्ने पूर्वोक्त-

विज्ञानेनैव। तदनुभवं विधाय प्रथमावस्थायां वर्णात्मकं प्रणवं द्वितीयस्याञ्च ध्वन्यात्मकं अक्षरविन्यासायोग्यं प्रणवं जपित्वा सिद्धिं विन्देत। ततश्चान्तः करणे वाक्यातीतस्य प्रणवस्य धारणां कृत्वा तमेव धनूरूपेण भावयेत् तस्मिन् धनुषि जीवात्मना यथार्थस्वरूपमवधार्य्य। तद्धारणया तत्शरस्थाने कृत्वा यथा लक्ष्यभेदकः सर्वं विहाय केवलं शराग्रं लक्ष्यस्य भेद्यस्थानमित्युभयमेव पश्यति, तथैव स योगिराजः स्वात्मानं जगज्जीवोपाधिमपि विस्मृत्य जीवब्रह्मणोश्चैतन्यमेकं निर्धारयेत चेदवश्यमीदृक् प्रणवसाधनतोऽवश्यं निर्वाणपदमृच्छतीति सुनिश्चितः पन्था॥ १-१७॥

अथश्चत्वारिंशत्तमेऽध्याये वर्णितारिष्टविज्ञानरहस्यम्।

अस्मिन्नध्याये समुपदिष्टा अरिष्टसमूहा न केवलं योगिनामेवोपकारकाः किन्तु समेषामेव सुधियां ते सहायकाः। अत्राभ्युदयनिःश्रेसाधिगम एव धर्मोद्देश्य इति निर्णये अर्थकामौ विहाय यः कोऽपि अभ्युदयनिःश्रेयसयोरन्यतरस्योभयस्य वा साधने प्रवर्तेत स एव साधकः सामान्यतो योगिशब्दवाच्यो भवितुमर्हति। यतो हि योगसाधनस्य बहवो भेदा गण्यन्ते। यथा हि सामान्यमनुष्याणां कृते संसारवियोगात्मकान्मृत्योर्भयमन्तिमं भयमुच्यते तथैव लोकान्तरगमनसन्धिरेव योगिनां कृते चरमोऽत्यन्तावश्यकोऽवधानीयः समयः समाम्नायते। अतश्च सर्वेषामेव मानवानां मरणकालतः पूर्वमेव स्वपञ्चत्वप्राप्तिचतन्योद्गमाय आध्यात्मिकोन्नतिपथे प्रस्थानजुषां योगिनाञ्च पूर्वंत एवावधानदानार्थमरिष्टसंकीर्तनमुपन्यस्तम्।

विश्वजनीनहिताधानबुद्ध्या महर्षिकृतसर्वशास्त्राविर्भावः।

त्रिकालदर्शिभिः परमकारुणिकै र्महर्षिभिः जगत्कल्याणकामनयैव सर्वाणि लघूनि महान्ति वा शास्त्राणि विस्तरशो वीजरूपतो वा निर्मितानि। आत्मानुसन्धानाय आत्मज्ञानोपलब्धये च ईश्वरानुज्ञया वेदाविर्भावो जातः। तदतिरिक्तानां तदनुगानां विविधानां दर्शनशास्त्राणां तथा पुराणान्तर्गतानां गीताप्रभृति सर्वमान्यग्रन्थानां प्रणयनं यादृक् तैरद्भुतं विहितं विद्यते, अस्मिन् मृत्युलोके तादृग् नान्यै र्भवितुं शक्यम्। भारतवर्षस्य जगद्गुरुत्वेऽयमप्येको महान् हेतुः। इतो व्यतिरिक्तानामायुर्वेद-ज्योतिःशास्त्रार्थशास्त्रस्थापत्यशास्त्र-नीतिशास्त्रोद्भिज्ज-स्वेदजादजीवशास्त्राणां विविधप्रकाराणां जगति प्रसृतानामङ्कशास्त्राणामद्यत्वे सर्वतः प्रसृतानां रसायनशास्त्रीयमूलसिद्धान्तानां प्रणयनं जगच्छिवानुध्यानपरायणैः तैरेव महर्षिभिः ऋतम्भराप्रज्ञाशालिभि रनायासेनाल्पप्रया-

सेनैव संसारशुभसंकल्पतः कृतम्। प्रथमतो ज्यौतिषादिशास्त्राणामाविष्कृति विना योगशक्तिं नैव सम्भवति। पश्चात्तु दूरगुणितादिक्रियया ऽपि तस्योन्नतिर्विधातुं पार्य्यंते। यतो हि प्रथमावस्थायां ग्रहनक्षत्रादीनां तेषां सूक्ष्मक्रियायाश्चाविष्कारो विना योगशक्तिं नैव केनापि कर्तुं पार्य्यते। एवमेवायुर्वेदरसायनादिशास्त्राणामपि विज्ञानाविष्कारे विभावनीयम्। जगद्गुरवस्त्रिकालदर्शिनो महर्षयो योगशक्तिसम्पन्नेनान्तःकरणेन यथा लौकिकानां शास्त्राणामाविष्कारमातन्वन् तथैव ते पारलौकिकानामपि परमाभ्यर्हितानां शास्त्राणामिह जगति प्रकाशमादधन्निति सर्वदा स्मरणीयम्। मन्त्रयोगशास्त्रम्, तदीयमन्त्राणाञ्चानेकशक्तिव्यवस्थानपद्धतयः, हठयोगशास्त्रम् तस्य विभिन्नाः साधनप्रणाल्यश्च या अद्यावध्यपि पाश्चात्यपदार्थविज्ञानविदां दृष्टावारोढुमेव नाशकन्, ता अद्भुतप्रभावाः, अन्याश्च लययोगस्य सूक्ष्माः साधनसरणयः, राजयोगस्य च विचित्रालोकातीताः विचारप्रकाराः, स्वरोदयशास्त्रस्य सौक्ष्म्यम्, अरिष्टशास्त्रस्य चमत्काराश्च अर्वाचीनपदार्थवादिनां बुद्धिं विमोहयन्ति। तत्रारिष्टशास्त्रस्य विज्ञानन्तु सर्वताऽपि रहस्य-वैचित्र्यपूर्णं विज्ञेयम्।

समष्टिव्यष्टिभावेन ब्रह्माण्डपिण्डयोरैक्यनिदर्शनम्।

वैदिकदर्शनशास्त्रैरिदं साधु प्रमाणितं यद् ब्रह्माण्डं मानवपिण्डञ्चेत्युभयमपि समष्टिव्यष्टिसम्बन्धेनैकमेव। या हि शक्ति र्बृहद्रूपेण ब्रह्माण्डे विद्यते सैव वीजरूपेण पिण्डेऽप्यस्तीति नैव विस्मर्तव्यम्। यतो हि ग्रहोपग्रहाणां या क्रिया ब्रह्माण्डे विवर्तते सैव प्रतिक्रियात्मकत्वेन मनुष्यपिण्डेऽपि परिणमते। पौर्णिमायास्तिथेः प्रभावेण चान्द्रमस्याः शक्त्याः समुद्रे यः कल्लोलोद्गमो भवति, तस्य प्रतिक्रिया मनुष्यपिण्डेऽपि समनुभूयत एव। एतच्चाधुनिकाः पदार्थविज्ञानविदोऽपि स्वीकुर्वन्ति, एवमेव सर्वत्रैव विषयेषु विभावनीयम्। सूक्ष्म-राज्येऽपीयमेव प्रक्रिया प्रसर्पति। यथा एकस्य मनसः प्रभावोऽपरस्मिन् मनसि पात्यते। एकस्मिन्मनसि स्थितो विषयोऽन्येनानायासेनैव ज्ञायते। एकः पुमानन्यपुमांसं मूर्च्छितं कृत्वा तद्धृदयगतं सर्वमेवेतिवृत्तं जानाति, इत्यादिक्रियाकलापमिदानीं पदार्थवादिनोऽपि विद्वांसो दर्शयन्ति। परमकारुणिका महर्षयस्तु प्राणमय-मनोमयकोशयोः क्रियाकलापं श्राद्धोपासनाकर्मभ्यां लोकलोकान्तरेऽपि प्रापयितुं दृढतरं नियमं विरचयामासु र्येनाद्यापि यथावदेव सा प्रक्रिया निरवच्छिन्ना प्रचलिता आयाति, इत्यादिदृष्टान्तसमूहेनेदं सिध्यति यत् समष्टिव्यष्टिरूपेण स्थूल-सूक्ष्मे उभे अपि जगती परस्परं सम्बन्धैक्यं जुषमाणे ब्रह्माण्ड-

पिण्डयोः समानतयैव व्याप्ते स्तः, इत्येतादृश्यामवस्थायां कर्मणां क्रियाप्रतिक्रियाप्रभावोऽपि समष्टि-व्यष्टिषु समासज्जतीति स्वभावसिद्धम् । अनेन च समष्टिव्यष्टिप्रारब्धयोः तारतम्यानुसारेण यथा परिणामे फलमुपतिष्ठति तथैव तत्फलोत्पत्तेः पूर्वं तत्पूर्वलक्षणमपि प्रकाशितं भवतीति स्फुटमूहनीयम् ।

अरिष्टानां योगशक्त्यभिव्यञ्जकत्वसमर्थनम् ।

काकशृगालप्रभृतिपशुपक्षिभ्यः छिक्काङ्गविशेषस्फुरणादिभ्यश्च भविष्यच्छुभाशुभशकुनसूचनमपि विज्ञानमिदमेवानुसरति । अनेनैव मौलिकेन कर्मविज्ञानेन स्वप्नदर्शनेन विविधारिष्टदर्शनेन च सम्भाव्यमानभविष्यत्फलाफलनिर्णये साहाय्यमातन्यते । पूर्वोक्तानामरिष्टसमूहानां यानि लक्षणानि निर्दिष्टानि तानि च सर्वाण्येव योगयुक्तैराचार्यैः योगविद्यासाहाय्यबलमाश्रित्यैव निर्णीतानि ॥ १-८३ ॥

आर्य्यसंस्कृतौ नारीणां सर्वोच्चस्थितिसमर्थनम् ।

आर्य्यसभ्यताया वर्णाश्रमसदाचाराणाञ्च महिम्ना विभूषितेयं गाथेति अस्या विज्ञानरहस्यं विवेचनीयं भाति । अनादिकालतः प्रवृत्तायामस्यामार्य्यसभ्यतायां नारी जातिः कीदृशमुच्चपदमधितिष्ठतीति मदालसाया महाराज्ञ्या आदर्शचरितवर्णनप्रस्तावे स्फुटं प्रतिपादितम् । वेदानां शास्त्राणाञ्च रहस्यानभिज्ञैरल्पज्ञैरेव वर्णाश्रमसदाचारेषु दोषाभास आरोप्यते । ते हि उद्गिरन्ति यदार्य्यजातीयसभ्यतायां नारीजातिरस्वातन्त्र्यादिबन्धनविजड़ितेति महदन्याय्यमनुष्ठितं नारीवर्गेण सह तत्सभ्यताप्रवर्तकै र्महापुरुषैरिति, तत्रास्माकमेतद्धि वक्तव्यं विद्यते, यत्ते वृथा विदूषका आर्य्यसभ्यतारहस्यानभिज्ञा भ्रान्ता एव । न ते मनागपि सर्वाभ्यर्हितायाः सर्वजनीनहिताधायिकाया आर्य्यसभ्यताया मर्मस्वरूपं मूलसिद्धान्तमवगच्छन्ति । आर्य्यसभ्यतायां यथा नारी जातिरुन्नतपदासीना विद्यते, न तादृक् कुत्राप्यन्यसभ्यतायामिह जगति पूर्वमासीन्नाप्यधुनैवाऽस्ति, नचाग्रे सम्भावनास्ति तासां तादृक्पदासीनत्वे । यतो हि आर्य्यसभ्यताया मूलस्थितिर्हि नारीणामेव पवित्रतां तासामेव सतीत्वव्रतस्य चरमां काष्ठां तासामेव सदाचारान् तासामेव ज्ञानगौरवमाश्रित्य प्रतिष्ठिता विद्यते । यथा च कियदंशतोऽस्यामेव गाथायां निर्दिष्टमुपलभ्यते ।

आर्य्यसभ्यताया आदर्शविशेषाणां फलश्रुतिः ।

आर्य्यसभ्यतायां कीदृक् कामार्थयोः पुरुषार्थयोः स्वतो गौणत्वम् प्रख्याप्य

धर्ममूलकयोरेव तयोरनुष्ठानमाम्नातम्, कीदृक् च तत्र धर्म्ममोक्षयोः पुरुषार्थयोः प्राधान्यं प्रत्तं विद्यते इति विदुषां विमर्शनीयमितिवृत्तमिह गाथायामुपनिबद्धम् ।

अन्यच्चास्यां सभ्यतायां धर्मस्य प्राधान्येऽपि मोक्षस्य सर्वाभ्यर्हितत्वं सर्वमान्यत्वं च ब्राह्मणक्षत्रियवर्गे तपःप्रधानायामार्य्यमहिलायाञ्च कीदृगङ्गीकृतं विद्यते, तेषां प्रत्याचारं कीदृगध्यात्मलक्ष्यप्राधान्यं वरीवर्त्ति इत्यादि सर्वमपीदमस्यां गाथायां प्रमाणितं विद्यते ।

गृहस्थमात्रस्य पितृपूजनात्मकं प्रधानकर्तव्यं, पितृयज्ञरूपश्राद्धकर्मणा च कथं मानवं कर्तव्यं सुसम्पन्नं भवति, श्राद्ध-कर्म्मणि च कथमुन्नतो विचार आचारश्च रक्षणीय इत्यादयो विषया इह चरिते विशदतयोपनिबद्धाः ।

अन्यच्च अस्मादल्पतरान्मृत्युलोकात् प्रेतलोक-नरकलोक-स्वर्गादिलोकानां कियान् विस्तारः, देवानां कृपासु शक्तिषु च मृत्युलोकस्यास्य कियानवलम्बः, सभ्यानां सर्वासामपि जातीनां दैवे जगति कीदृग् विश्वासः स्थापनीय इत्यादयः सर्वेऽपि ज्ञातव्या असाधारणविषया विस्तरेण विवर्णिताः ।

वर्णाश्रमधर्माचारसमूहप्रतिपालनेन कीदृग् दैवसाहाय्यमासाद्यते अवसाने चात्मज्ञानोपलब्ध्या कीदृक् कृतकृत्यताधिगम्यते, एतदप्यत्रगाथायामुपन्यस्तम् । आत्मज्ञानमुक्त्युपलब्ध्यै कीदृग् विषयवैतृष्ण्यमपेक्ष्यते, विषयेषु प्रवर्त्तमानोऽपि सम्यगुच्चविचारशाली पुमान् नारी वा केन प्रकारेण विषयबन्धदोषतो विमुक्तो भवतीत्यादि विचारजातमप्यस्यां गाथायां साधु समुपनिबद्धम् ।

आध्यात्मिकोन्नत्यर्थं योगक्रियायाः प्राधान्यम् आत्मस्वरूपावगतये च पूर्वं दृश्यप्रपञ्चतः पुरुषस्य स्वातन्त्र्यम् निर्लिप्तत्वं च कथमवगमनीयम्, कथञ्चाविद्याप्रभावोत्पन्नं चिज्जडग्रन्थिरूपं जीवभावं विहायात्मज्ञानी पुरुषो मुक्तो भवति । कथञ्चाविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशग्रन्थित आत्मानं गोपयित्वा सर्वात्मना मायाजालत एवात्मानं मोचयितुमात्मज्ञानी पुरुषः समर्थो भवति । इत्थञ्च प्रकृतिराज्ये वसन्नपि ततः सर्वथा अतीतो भवतीत्यादि चिन्ताबीजमिह गाथायामन्तर्निहितं वरीवर्तीति विद्वद्भिर्विभावनीयम् ॥ १–४० ॥

सृष्टिप्रकरणरहस्यम्—

सृष्टिप्रकरणमतिगहनमभिधीयते । सर्गाविर्भावरहस्याधिगत्यनन्तरमेव दृश्यरहस्यावगतेर्द्वारमुद्घाटितं भवति । सनातनधर्मप्रतिपादकेषु वेदशास्त्रेषु सृष्टेश्चत्वारि मौलिकानि पर्वाणि प्रतिपादितानि । तत्र सर्वप्रथमं ब्रह्मप्रकृतावव्यक्तावस्थातो व्यक्तावस्थामधिगतायां सत्यामनन्तकोटि-ब्रह्माण्डनायकस्य

सगुणब्रह्मणो जगन्नाथस्य ईक्षणतो या सृष्टिः प्रादुरभूत्, सा हि प्राकृतिकी सृष्टिः प्राथमिकी कथ्यते। यतो हि सा सृष्टिः प्रकृतिस्वभावेनैव भवति। तदानीमेव ब्रह्माण्डगोलकस्य जीववासोपयोगिनो लोकस्य पर्वतसमुद्रादीनाञ्च सृष्टि र्जायते। इयं हि परमाणुसंजातसृष्टिरप्युच्यते।

तदनन्तरं ब्रह्मविष्णुमहेशात्मकस्य मूर्तित्रयस्याविर्भावो भवति। इयमेव मूर्तित्रयी प्रतिब्रह्माण्डं सगुणब्रह्मणः प्रतिनिधिरूपेण ईश्वरत्वेन च गीयते। तदानीञ्च श्रीमतो ब्रह्मणः सकाशात् ब्राह्मी सृष्टिरुत्पद्यते या द्वितीया सृष्टिः कथ्यते। ततः परं ब्रह्मणो मानसपुत्रैः प्रजापतिभिः देव-मानवादिवर्गाणां चतुर्विधभूतसङ्घानाञ्च या विस्तीर्णा सृष्टिः समेधते सैव मानसी सृष्टिस्तृतीयोच्यते। तदनन्तरं मानवेषु चतुर्विधभूतसङ्घेषु च दम्पतिसंयोगजन्या सर्वान्तिमा सृष्टिः संसरति सैव वैजी मैथुनीत्यादिशब्दाभिधेया चतुर्थी सृष्टिरुच्यते।

तत्र पदार्थवादिनो विद्वांसः केवलं प्राकृतिकमैथुनसृष्ट्योरेव कियन्तमंशं प्रत्यक्षीकुर्वन्ति। ब्राह्मया मानस्याः सृष्टेर्वा रहस्यन्तु योगिभिरन्तर्दृष्टिशालिभिरेव केवलमनुभूयते। न तयो रहस्य-परिज्ञाने प्राकृतिकाः पदार्थविज्ञानविदोऽन्ये वा समर्थाः। वेदाविर्भावश्च ब्राह्मयां सृष्टौ मानस्यां च तस्यां भवति। अस्मादेव हेतो र्वेदानां पुराणानाञ्च लौकिकं रहस्यं नैव साधारणबुद्धिगम्यं भवति।

पञ्चविधपुस्तकरहस्यविज्ञानम्

शास्त्रेषु पञ्चप्रकारकाणि पुस्तकानि परिगणितानि। तानि च यथा—ब्रह्माण्ड-पिण्ड-नाद-विन्द्वक्षराणीति। तत्र ब्रह्माण्ड-पिण्ड-नाद-विन्दु रूपाणि तु पुस्तकानि चिरस्थास्नूनि भवन्ति। केवलमक्षरमयं पुस्तकं यच्चाक्षरे विन्यस्तं भवति, तद्धि उत्पद्यते विनश्यतीति उत्पादविनाशशीलमुच्यते। तत्र ब्रह्माण्डाधीश्वराणां ब्रह्मविष्णुमहेशानां प्रेरणया॰ पवित्रपिण्डे यत्पुस्तकमुत्पद्यते तदेव ब्रह्माण्डपुस्तकमुच्यते, प्रतिकल्पकल्पान्तरं प्रकाश्यमानो ज्ञानराशि र्यैभ्यो मन्त्रेभ्यः प्रकाश्यते। ये च मन्त्रा ऋषिभि र्याथातथ्येन नादस्वरूपतः श्रूयन्ते तन्मन्त्रमयं पुस्तकं नादमयमुच्यते। तदेव नादमयपुस्तकं वेदनाम्नाऽभिधीयते। श्रुतयो न केनापि निर्मीयन्ते, ता हि सृष्टेरादौ यथायथं श्रूयन्ते। इत्थञ्च ब्रह्माण्डमयं नादमयञ्चेति पुस्तकद्वयमपि मूर्तित्रयसम्बन्धभाग्। प्रथमं भावरूपेण प्रेरणा भवति। ततश्च यथार्थरूपतः ऋषीणामन्तःकरणेषु शब्दरूपेण सैव परिणममाना श्रुतिगोचरा जायत इति।

वेदानां भावार्थमधिगत्य नित्यर्षीणामनुग्रहेण शक्तिशालिनो महामुनयो वेदार्थं स्मृत्वा यत्पुस्तकं विरचयन्ति सैव स्मृतिरित्युच्यते। तदेव विन्दुपुस्तकं

निगद्यते। नित्यर्षीणां प्रेरणया यानि जगति ज्ञानप्रकाश-कर्तॄणि पुस्तकानि समये समये विरचितानि भवन्ति तान्येव पिण्डपुस्तकान्युच्यन्ते। पिण्ड-पुस्तकानि तु दैवासुरभेदेन द्विविधानि भवन्ति। यतो हि नित्यर्षय श्चतुर्दश-स्वपि भुवनेषूपवसन्ति। विन्दुपुस्तकं पिण्डपुस्तकञ्चेत्युभयमपि नित्यर्षिभिः सम्बध्नाति, इतीमानि पूर्वोक्तानि चत्वार्य्यपि पुस्तकानि अलौकिकान्येव, किन्तु पञ्चममक्षरमयं पुस्तकन्तु लौकिकालौकिकोभयभावभृद् नश्वरं गीयते।

वेदपुराणयोः स्वरूपभेदरहस्यम्।

यथा हि—सृष्टेः प्रारम्भावस्थायां तत्कल्पीयो ज्ञानराशिः श्रुतिरूपेण ऋषीणां पवित्रान्तःकरणे प्रकटीभवति तथैव पूर्वकल्पान्तरीया घटनावली पुराणरूपेण भावमयस्वरूपमादाय ऋषीणामन्तःकरणे प्रकाशीभवति। अत एव पुराणानां नित्यत्वं सर्वत्र प्रख्याप्यते। वेदस्तु शब्दरूपेण भावरूपेण चोभयथापि नित्यः। पुराणानां नित्यत्वन्तु केवलं भावद्वारैवाङ्गीक्रियते। इत्यत एवास्मिन्नध्याये वेदेन सह पुराणानामपि आविर्भावप्रकारो वर्णितोऽस्ति॥ २०–२५॥

सृष्टिकर्तुर्ब्रह्मणोऽध्यात्मादिस्वरूपत्रयरहस्यम्।

इह पञ्चचत्वारिंशत्तमेऽध्याये ब्रह्मणोऽध्यात्मस्वरूपवर्णनं विहितम्। ब्राह्मयाः सृष्टेराविर्भावसमये फलत एकस्मिन् ब्रह्माण्डे यदा जीवसृष्टिः प्रसरति तदा सगुणब्रह्मणः परमेश्वरस्य प्रतिनिधिस्वरूपो यो देवः सृष्टिकार्य्ये व्यापृतो भवति, स एव मूर्तित्रयमध्ये ब्रह्मणोऽधिदैवस्वरूभाग् भवति। भगवतो ब्रह्मणोऽध्यात्मरूपं तु ब्रह्माण्डीय—सर्वश्रेणिस्थ-पिण्डान्तःकरणेषु बुद्धिरूपेण व्याप्तं ज्ञेयम्। तस्य भगवतो ब्रह्मणोऽधिदैव-स्वरूपं स्वशक्तितः सृष्टिकार्य्यं चालयति। अधिभूतरूपन्तु ब्रह्मलोके निवासमाश्रयति। इमे ब्रह्मणस्त्रयोऽप्याध्यात्माधिदैवाधिभौतभावाः तस्यावस्थाविशेषा एव॥ ६७—७१॥

षट्चत्वारिंशत्तमेऽध्याये प्रथमं सृष्टिप्रारम्भवर्णनावसरे यद्विज्ञानं वर्णितं विद्यते तद्धि ब्रह्मणः सृष्टिकर्तुरध्यात्मस्वरूपेणैव सम्बध्नाति। अत्र प्रकृति-पुरुषयोर्यद्वर्णनं विहितं विद्यते तच्च चिज्जडग्रन्थिरूपात्मकप्रकृतिपुरुषयोर्वर्णनं ज्ञेयम्। परमपुरुषस्तु सदैव निर्लिप्तो निर्विकारश्चोच्यते। तस्य सृष्टिविषये तु मनागपि सम्बन्धो नास्ति। विषयोऽयं ब्रह्मसृष्ट्यैव सम्बध्नातीति पूर्वोक्तं विज्ञानं साधु॥ ६–१०॥

ब्रह्मादिपदानां स्वरूपप्रतिपादनम् ।

ब्रह्मविष्णुमहेशानां त्रयाणामपि देवानामध्यात्मरूपेणैकसगुणब्रह्मस्वरूपत्वेऽपि अधिदैवाधिभौतभेदेन पार्थक्यं स्पष्टमेव प्रतीयते। इमानि च त्रीणि सर्वोच्चानि देवपदान्यपि गीयन्ते, यथा यमेन्द्रमनुप्रभृतिदेवपदान्युच्यन्ते। इमानि सर्वाण्यपि देवपदानि स्थास्नूनिचिरं तथैव तिष्ठन्ति, किन्तु तत्पदाधिकारिणां परिवर्तनं मध्ये मध्ये भवत्येव। इत्यत एव ब्रह्मविष्णुमहेशानामपि आयुःप्रमाणं तेषां रात्रिदिनानामपि प्रमाणं पृथगेव शास्त्रेषूपलभ्यते। यस्य च विस्तृतं विवेचनमग्रे भविष्यति। इत्थमेव मनुप्रभृतिदेवकोटिमुपगतानामन्येषामपि स्वतन्त्रत वायुर्दिनरात्राणां पृथक् प्रमाणमासाद्यते। तेषां स्थानन्तु शाश्वतिकमेवेति निःसन्दिग्धम्। तत्र भगवतो ब्रह्मणो रात्रौ यः प्रलयो जायते, स एव नैमित्तिक-प्रलयोऽभिधीयते। तथैव श्रीविष्णुशिवरात्रावपि प्रलयो जायते। तयोर्वर्णनमनावश्यकमिति शास्त्रेषु न ते विस्तरशो विवेचितम्। यत्र क्वचन सङ्केतत एव ध्वनितं विद्यते। तथा हि विष्णु-पुराणे विष्णुरात्रस्योल्लेख उपलभ्यते, श्रीमतो भगवतो ब्रह्मणः सम्बन्धेन प्रलयस्याधिगतौ सत्यां ज्ञानार्जनस्य कृते तद्बहु विद्यते ॥ ३१—३७ ॥

जले पृथ्वीनिमज्जनरहस्यम् ।

मृत्युलोकीय-चतुर्विध भूतसङ्घानां सृष्टितोऽपीयं प्राथमिकी सर्गावस्था विज्ञेया। तदानीं मही मानववासोपयोगिनी नैवासीदिति साम्प्रतिकाः पदार्थविज्ञानविदो विद्वांसोऽपि समर्थयन्ति। ते हि तत्र विषये बहु तर्कन्ते गवेषयन्ति च अनुमानतोऽल्पं बहु वा समये समये समुद्गिरन्त्यपि ॥ ६—१० ॥

दैव्याः सृष्टे रहस्यम् ।

भूलोकादिचतुर्णां लोकानां दैवेन जगता सम्बन्धो ज्ञेयः। यतो हि दैव्या एव सृष्टेरयं विषयः। तदनन्तरमियं धरित्री प्राणिनां वासोपयोगिनी जातेति चतुर्विधानां जीवसङ्घानां समुत्पत्तिः समजनि, येषाञ्च वर्णनं प्रसङ्गतोऽग्रे समागमिष्यति ॥ ११—१५ ॥

प्रथमं हि पर्वतादिजडसृष्टिसङ्घे जीवत्वाभावेन तत्राभ्यन्तरम् बाह्यञ्च अन्धकारमयमेवासीद्। ततश्च जीवधारायाः प्रारम्भकाले तत्र चित्सत्तायाः सम्बन्धेन बहिरन्धकारसत्त्वेऽपि आभ्यन्तरं प्रकाशमयमभूद्। गम्भीरतरस्यालौकिकस्य सृष्टिविज्ञानस्य सर्वबोधसौलभ्यार्थमेवेयं सरणिः सरला

परिष्कृता पुराणाचार्य्यैः। पुराणानि वेदभाष्यभूतानीति पूर्वमेवाभिहितमस्माभिः। गहनातिगहनविषयाणां इत्थं स्पष्टसरलविवेचनया विषयोऽयं प्रमाणदाढर्यमेवासादयति। पिण्डानि च सहजदैवमानवभेदेन त्रैविध्यमृच्छन्ति तत्र सहजपिण्डस्य सृष्टिरहस्यमिदमवगमनीयम् ॥ १६—२० ॥

सृष्टिविज्ञान-रहस्यम्।

अस्मिन् सप्तचत्वारिंशत्तमेऽध्याये चरमभागे यत्सृष्टिवर्णनं विद्यते तत् पूर्वोक्तचतुर्विधसृष्टिभिरेव सम्बध्नाति। या हि प्राकृतिकी सृष्टिरुच्यते सा ब्रह्मणोऽपि प्रादुर्भावतः पूर्वमेव जगज्जनन्या लीलामात्रेणैव जायते। तस्याः सृष्टेरन्तिमं विवरणं ब्रह्मणः प्रादुर्भावादनन्तरम् मुख्यसर्गनाम्ना व्यवहृतं विद्यते। तत्राऽपि भगवतो ब्रह्मणः प्रादुर्भावानन्तरं ये नवसृष्टिभेदा निर्दिष्टास्तेषु चतुर्थ एवाऽयं भेदोऽवगन्तव्यः।

भगवतो ब्रह्मणः प्रादुर्भावेन सहैव महतः सृष्टिरारभ्यते तदानीमेव विराड्ब्रह्मणोऽन्तःकरणमुत्पद्यते, यद्धि एकस्य ब्रह्माण्डस्य समष्टिरूपमन्तःकरणमुच्यते। तस्य च महत्तत्त्वमुपादानं भवति। ब्रह्मा च तस्याधिदैवत्वेन प्रख्याप्यते। ततश्च सनकसनन्दनप्रभृतीनां पूर्णावयवानां देवानां सृष्टि र्जायते। ततश्च प्रजापतिनाम्नां देवानां सृष्टिरुद्भवति। तदनन्तरं तैरेव मानस्याः सृष्टे र्विस्तारो विधीयते, ततश्च दम्पतिसंयोगजन्याया मैथुनसृष्टेरुद्गमो भवति, या हि वैजी सृष्टिरित्यपि संज्ञायते। इत्थमेव सृष्टिविस्तारो विजृम्भते। सैव सृष्टिरिह यथाक्रममनिर्दिश्य श्रेणिविभागेन नवधेह प्रपञ्चिता विद्यते। तस्याः संक्षिप्तं समाधानमित्थमूहनीयम्-तथा हि—महत्सृष्टिर्हि चित्सत्ता-सम्बन्धेनालौकिकभावमयीत्युच्यते। इत्थं हि चतुर्थी मुख्यसृष्टिर्जीवभावरहिता निगद्यते। इत्यत एवाभ्यां द्वाभ्यामपि सृष्टिभ्यां त्रिविधानां पिण्डानां सम्बन्धो नैव सुघटते। अवशिष्टासु सप्तसु सृष्टिषु नानात्मकानामपि पिण्डानां सम्बन्धः सुघटः सुगम्यश्च। अपरञ्च महत्सृष्टिः भूतसृष्टिः वैकारिकी च सृष्टिः तिस्रोऽपीमाः सृष्टयः सहजकर्माधीनाः, अवशिष्टास्तु पैशजैवकर्माधीना विज्ञेयाः।

स्थूलब्रह्माण्डोत्पत्तिवेलायाम् अव्यक्तावस्थातो व्यक्तावस्थामासादितवत्याश्च प्रकृतिदेव्यां जीववासोपयोगिनो लोकस्य च भित्तौ प्रतितिष्ठन्त्यां सत्यां परमाणूनां परस्पराकर्षणतो या हि स्थूलजीवपिण्डरहिता सृष्टिरुत्पन्ना सैव जडसृष्टिर्गीयते, सैव च मुख्या सृष्टिरित्यप्याख्यायते इति सर्ववादिसम्मतः सिद्धान्तः। ततश्च प्रकृत्यालिङ्गितस्य सगुणब्रह्मणः पुरुषरूपेण सृष्टिकर्तृतयाऽवतरणं भवति। तदेव भगवतो ब्रह्मणः प्रादुर्भावावस्थया महत्सृष्ट्याः सम्बन्धो

विराट्देहेन दर्शितः। या हि कौमारसृष्टिरुच्यते सा पूर्णावयवानां परमहंसस्वरूपाणां सनकसनन्दनादीनां सृष्टिः। ततश्च भगवतो ब्रह्मणोऽशेन समुत्पन्नानां प्रजापतीनां सकाशात् भूतसृष्टि र्जायते। देवलोकानाञ्च दैवसृष्टिरनुग्रहसृष्टिरित्यादयः सर्वा अपि सृष्टयो देवपिण्डसृष्टय एवोच्यन्ते। चतुर्विधा भूतसङ्घाः तिर्य्यक्सृष्टिप्रभृतयश्च सहजपिण्डसृष्टिमध्यपतिता आख्यायन्ते, मनुष्यसृष्टिश्च मानवपिण्डगोच्यते।

सृष्टेरादिवेलायां सर्वेषां भूतानां त्रयाणां पिण्डानाञ्च या सृष्टिरुत्पन्ना सा सर्वापि मानसिकबलेनैव स्वात्मलाभमलभन्त। ततश्च मिथुनजा वैजी सृष्टिः प्रारब्धेति विशदविचारणया गम्भीरस्य सृष्टिरहस्यस्य विज्ञानं मनोगोचरी भवति। पदार्थविज्ञानविदो विद्वांसस्तु न कदाप्येतासां सर्वासां सृष्टीनां रहस्यमवगन्तुं क्षमाः। यतो हि ते तु केवलं परमाणुसञ्जाताया मुख्यसृष्ट्या एवानुसन्धाने व्यापृता जन्म यापयन्ति तेषां ततोऽग्रे गमनस्यावसर एव नास्ति। ईदृगेव तेषां निरुद्धो जडविज्ञानेन निःश्रेयसोऽध्वेति संक्षेपः॥ २१–३६॥

चतुर्विधसृष्टिरहस्यम्—

अष्टचत्वारिंशत्तमेऽध्याये प्रारम्भ एव वर्णिता चतुर्धा सृष्टि र्न पिण्डविचारणया विहिता नापि चतुर्विधभूतसङ्घाभिप्रायेणैवोक्ता, किन्तु गतागतचक्रसम्बद्धेयं चतुष्प्रकारा सृष्टिर्लक्षिता। तत्र मातृगर्भतो जायमाना मृत्युलोकसम्बन्धिनी मनुष्यसृष्टिः प्रथमा। अन्यास्तिस्रो देवसृष्टयो देवानां साहाय्येनाकस्मादेव जायन्ते। तासां भेदास्त्वेवमूहनीयाः। तथा हि—प्रेतनरक-पितृलोकानामेका दैवी सृष्टिः, ऊर्ध्वस्य स्वर्गलोकस्य च द्वितीया दैवी सृष्टिः, अधःस्थितानां सप्तानां पाताललोकानामसुरयोनिगा दैवी सृष्टिरिति तिस्रो देव-सृष्टयः। गतागतचक्रीयनियमानुसारं जीवाः स्व-स्व-शुभाशुभकर्मफलभुक्त्यै चतुर्ष्वप्येतेषु लोकेषु पौनःपुन्येन आवर्त्तमानास्तिष्ठन्ति। एतदेव जन्मान्तरचक्रावर्तन मावागमनचक्रमित्युच्यते। अत्र वर्णिता स्थावरसृष्टि र्मृत्युलोकान्तर्गतैव विज्ञेया। तथा अत्रत्यं जलीयंवर्णनमपि न साधारणजलविषयकं ज्ञेयमपि तु कारणवारितस्तत्सम्बन्धनाति॥ १–१२॥

विस्तरशः सृष्टिविज्ञानरहस्यविवरणम्।

सृष्टिविज्ञानस्य यथार्थतोऽवगतिस्तु समाधिस्थबुद्धिशालिभिः योगिभिरेव कर्तुं पार्य्यते साधारणबुद्धिशालिभिर्नरैस्तु तदवगतिर्दुर्लभैव। अन्यच्च पुराणादिषु विवेचिता सृष्टिपद्धति र्न दार्शनिकवर्णनपरिपाटीमनुरुन्धे। किन्तु

विविधानां सृष्टिस्तराणां प्रसङ्गेन एकत्रैव पुराणादिषु वर्णनं क्रियते, येन विवेचनशैली सरला न भूत्वा दुरूहतां जटिलतामासाद्य असम्बद्धवत्प्रतीयते साधारणबुद्धीनां नराणाम् । अतश्चेह सृष्टिप्रकरणस्य पौर्वापर्य्यसम्बन्धः स्पष्टयितव्यः प्रतिभाति । तथा हि—प्राकृतिकसृष्टि-मानससृष्टि-वैजसृष्टिभेदेन सृष्टिप्रकरणस्य साधारणतस्त्रयस्तरा विद्यन्ते । तत्र प्राकृतिकी सृष्टिः सगुणब्रह्मणः, मानसी च ब्रह्मणः प्रजापतीनाञ्च सृष्टिरुच्यते । वैजी सृष्टिस्तु जीवानां मिथुनभावतो जायमाना सृष्टिरेव कथ्यते ।

प्रलयपयोधिप्रवाहे सर्वेऽपि ग्रहोपग्रहादिसृष्टिजाः पदार्थाः परस्परमाघातेन विनष्टाः परमाणुतामासादयन्ति । ततश्च कल्पान्तरे यदा पुनः सृष्टिप्रवाहः प्रचलति तदा ब्रह्मप्रकृतिरव्यक्तावस्थाया व्यक्तावस्थामधिगतवती कार्य्याण्यारभते । सैव ब्रह्मप्रकृति जगतः सृष्टिस्थितिलयात्मकं कार्य्यजातमातन्वती संसारचक्रं चालयति । ब्रह्म तु केवलं निर्लिप्तं सदुदासीनं भूत्वा साक्षित्वेनेक्षमाणं तिष्ठति । इयं हि ब्रह्मणः सगुणावस्थोच्यते । अयं हि दर्शनशास्त्राणामीश्वरभावोऽभिधीयते ।

तत्र सृष्टिक्रमविचारः ।

अत्र प्रथमं प्रकृतिस्वाभाव्यात् रजोगुणात्मकेनाऽऽकर्षणेन परमाणुपुञ्जमेवैक्यं जुषाणं राशीभवति । अयं हि न्यायवैशेषिकाणां सृष्टिसम्बन्धी मौलिकः सिद्धान्तः । अत एव ते पदार्थवादिकोटावेव ईश्वरतत्त्वस्वीकारेण सेश्वरपदार्थवेत्तारः कथ्यन्ते । तदानीमीश्वरेच्छावशात् जीवादृष्टनिमित्तमवलम्ब्य परमाणूनां परस्परसम्पर्कतो ग्रहोपग्रहाणां स्थूललोकनिर्माणं भवति । तदानीमपि ब्रह्माण्डं जीवानां वासोपयोगि न सम्पद्यते । केवलं पञ्चभूतानां स्थूलाः परमाणवः ब्रह्माण्डस्य स्थूलमेवाङ्गं सम्पादयन्ति । इमामेव प्राकृतिकीं सृष्टिमाधुनिका जडविज्ञानविदोऽपि कियद्दूरमनुमिन्वन्ति । अयं सृष्टितत्त्वस्य प्रथमः स्थूलः स्तरः समाम्नायते । ततश्च प्रतिब्रह्माण्डमधिदैवात्मकत्रिमूर्तिस्वरूपतः सगुणब्रह्मप्रतिनिधयो ब्रह्मविष्णुमहेशाः प्रादुर्भवन्ति । येषाञ्च वर्णनं पुराणादिषु इत्थमुपलभ्यते । यद् सत्त्वगुणाधिदैवो भगवान् विष्णुर्यदा योगनिद्रानिगूढनयनो भवति तदानीमेव रजोगुणाधिदैवो भगवान् ब्रह्मा तदीयनाभिकमलतो जागृतो भूत्वा प्रादुर्भवति । ततश्च तमोगुणाधिदैवो भगवान् महेशस्तयोरेव देहयोरलक्षितरूपेण निगूढस्तिष्ठतीति ।

इयं हि भगवतो विष्णोर्योगनिद्रा न हि जीवजगतः सामान्यनिद्रास्थानीया विज्ञेया । इयं हि जगतो दृष्टिमपसार्य्य स्वस्वरूपेऽवस्थितस्य भगवतः समा-

धिगम्यैव निद्रोच्यते। अस्यां दशायामेव भगवान् ब्रह्मदेवः सृष्टिचक्रं चालयति। सोऽपि योगयुक्त एवेमां रचनां विस्तारयतीति सृष्टिरहस्यविज्ञाने समाधिजमन्तःकरणमवश्यमपेक्ष्यते ।

ब्रह्मदेवयोगिसमाध्योरान्तर्य्यविचारः ।

यद्यपि भगवतो ब्रह्मणः समाधौ साधारणस्य योगिनश्च समाधौ महान् भेदो विद्यते। यतो हि योगिनोऽन्तःकरणन्तु जीवसम्बन्धिव्यष्टिलक्षणकमन्तःकरणं भवति। ब्रह्मणस्तु अन्तःकरणं ब्रह्माण्डसम्बन्धि समष्टिस्वरूपं विद्यते। तथापि योगयुक्तान्तःकरणानां समाधेः प्रक्रिया तु समानैवेति सर्वमान्यो मार्गः। निष्कर्षतस्त एव महापुरुषाः सृष्टितत्त्वरहस्यं साधु विज्ञातुमर्हन्ति ये हि पातञ्जलशास्त्रोक्तौ सविकल्पकनिर्विकल्पकात्मकसमाधिभेदौ तत्रापि सविकल्पकसमाधेः अस्मितानन्दविचारवितर्कानुगतांश्च चतुरो भेदान् अनुभवात्मना साधु स्फुटमवगच्छन्ति ।

सृष्टिरहस्यस्य दुर्विज्ञेयत्वम् ।

भगवतो ब्रह्मदेवस्य मानसी सृष्टिः, ततश्च परमहंसरूपाणां सनकादीनां सृष्टिकरणेऽनिच्छाप्रकाशः, तदनन्तरञ्च प्रजापतीनां मानससृष्टिरहस्यमित्यादि सर्वमेवातिगूढं रहस्यपूर्णञ्च विद्यते । एतत् सर्वमेव मानससर्गान्तर्गतं ज्ञेयम्। अस्मिन्नध्याये प्रायःसर्वमेव मानससृष्टिब्राह्मसृष्ट्योरेव प्रकरणं विज्ञेयम्। यदा भगवान् ब्रह्मदेवः सृष्टिकार्य्यसम्पादनाय जगन्मातुरिच्छाऽनिच्छात्मकस्वाभाविकेच्छया आहोस्वित् तस्या जगन्मातुर्लीलामय्याः भ्रूकुटेः सञ्चालनमात्रेणैव स्वप्रादुर्भावमासादयति तदा योगयुक्तान्तःकरणो भूत्वा समाधिस्थबुद्धिप्रभावेण "यथापूर्वमकल्पयद्"इति सृष्टिसिद्धान्तानुसारं कारणवारिणि निमज्ज्य सृष्टिचक्रचालने व्यापृतो भवति। पूर्वकल्पे यदा प्रलयो बभूव तदानीं चतुर्दशलोकात्मकं ब्रह्माण्डं यान् समष्टिसंस्कारानासाद्य प्रलयगर्भे निममज्ज त एव समष्टिसंस्कारा अधुना कारणवारिशब्दवाच्या भवन्ति। भगवान् ब्रह्मदेवस्तु अस्मितानन्दानुगतसमाधिद्वयानुसारं स्वस्वभावेनैव प्रजापतिगणाश्च आनन्दविचारानुगतसमाधिद्वयसाहाय्येन भगवतो ब्रह्मदेवस्य प्रेरणया दैव्याः सृष्टेः सञ्चालनं कुर्वन्ति। कस्यां अवस्थायां कया च लैकिक्या शक्त्या जगज्जनन्या महामायायाः प्रभावेण सृष्टिकार्य्यं प्रचलति तत्तु समाधिस्था योगिन एव कियदधिगन्तुमर्हन्ति नान्ये साधारणबुद्धयो मानवाः। पुराणादिशास्त्राणि तु तस्या अवस्थाया कियन्तं सङ्केतमेवकुर्वन्ति ।

ब्रह्मदेवस्य जले निद्रांशप्रक्षेपः, रजोगुणप्रभावेण समष्टिकर्मबीज-

संस्कारैश्च सृष्टेरङ्कुरोद्गम इत्यादयो विषया विवेचनीया विद्यन्ते । आसुरी सृष्टिस्तु तमोगुणप्रधानेति विषये सर्वाण्यपि शास्त्राणि न वैमत्यं भजन्ते । सत्त्वापेक्षया तमस एव कार्य्यं प्रथमं प्रारभ्यते इति सर्वत्रैव संसारे समुपलभ्यते इत्यस्मादेव हेतोर्जगति धर्मक्रियापेक्षया अधर्मक्रियाया एव प्राबल्यं व्यापकत्वञ्च सर्वत्राधिक्येनासाद्यते । तत्र तमोऽधोगच्छति सत्त्वञ्चोर्ध्वं स्फुरति-अतोऽपि पूर्वं तमोऽभिमुखी एव वृत्तिर्भवति यद्बलेन प्रथममसुराणां सृष्टिर्भवति पश्चाच्च सत्त्वमयी देवसृष्टिरात्मलाभं लभते ।

कालप्रादुर्भावप्रकारः ।

सृष्ट्या सहैव कालोत्पत्तिर्जायते स एव कालोऽहोरात्रभेदेन सत्त्वगुण-तमोगुणात्मना द्विधात्मानं विभज्य तिष्ठति । अनेनैव हेतुना असुरा देवाश्च भ्रातरः कथ्यन्ते । तत्रासुरा ज्येष्ठा भ्रातरो देवाश्च कनिष्ठा इति । तदनुसारमेव रात्रेरपि प्राथमिक एवाधिकारः कथ्यते । सृष्टेरारम्भकाले पूर्वं रात्रिरेवासीद् । सृष्टेः कालेन सहायमलौकिकः सम्बन्धो न विस्मरणीयः ।

पितृगणा अपि देवभेदा एव गीयन्ते । तेषामपि सृष्टिसामञ्जस्यरक्षणं कर्तव्यम् । ब्रह्माण्डमध्ये मृत्युलोक-प्रेतलोक-नरकलोक-पितृलोकाश्चेति चत्वारो लोका भूलोकशब्दाभिधेया भवन्ति । तत्रैव तेषां पितृगणानां पूर्णोऽधिकारो विद्यते । भगवान् धर्मराजो यमस्तेषां पितॄणामधिपो निगद्यते । स एव जीवानां सद्-सत्कर्मफलद ईश्वरोऽभिधीयते । अस्मादेव हेतो र्देवलोकसृष्टेरनन्तरं पितृगणानां सृष्टिरुक्ता । पितृगणानां सन्ध्याशब्दवाच्यत्वस्याऽप्ययमेव हेतुरस्ति यत् जीव उपरि देवलोके वा प्रतिष्ठेत, अधोऽसुरलोके वा पतेत्, नरकं गच्छेद्, स्वर्गं वाऽरोहेत्, सर्वत्र गत्वा पुन स्तत्रैवावागमनचक्रबलेन मृत्युलोके समायात्येव यतो हि मृत्युलोक एव कर्मभूमिः कथ्यते । सोऽपि च पितृशृङ्खलया पितृ-राज्येन चाबद्धो विद्यते । अत एव पितृगणाः सन्ध्याशब्दवाच्या भवन्ति ।

सृष्टिरूपकनिदर्शनम् ।

मनुष्यपिण्डमपि सर्वेषां केन्द्रस्थानीयं निगद्यते । अतश्च तद् ज्योत्स्ना-विशिष्टमुषःकालात्मना कथितं विद्यते । अन्तर्दृष्टि-शालिनो योगिराजा हि रहस्यमिदं साधु सञ्जानन्ति । यथा हि पितृगणा देवयोनयो गीयन्ते तथैव राक्षसा यक्षाश्चासुरयोनिसम्बन्धभाजोऽभिधीयन्ते । अन्यतश्च ऋषिगणा अपि पितृगणवद् देवपिण्डधारिण एव भवन्ति । ऋषीणामयं विशेषो विद्यते, यत्तेषां निवासश्च-

तुर्दशस्वपि भुवनेषु विद्यते। येन च शास्त्राणि दैवासुरभेदेन द्विधा विभक्तानि श्रूयन्ते। दैवशास्त्राणि च देवलोकस्थर्षिप्रेरणया, आसुरशास्त्राणि तु असुरलोकस्थर्षिप्रेरणया मानवान्तःकरणे शृङ्खला-बद्धानि प्रतिस्फुरन्ति। नित्यर्षिगणाश्च देवश्रेणिगा एव गीयन्ते, त एव ज्ञानराज्यस्य सञ्चालकाः।

इह या सर्पयोनिरुक्ता दृश्यते नैवेयं प्रसिद्धा मृत्युलोकगता सर्पयोनिरपि तु असुरलोकनिवासिनी दैवयोनिरेका, यस्याश्च वर्णनमस्मिन् पुराणे पूर्वमेवोक्तम्। पाताललोके तस्या निवासोऽपि सूचित एव। इत्थं हि मांस-भक्षकाणामपि यद्वर्णनमिहासाद्यते तदपि असुरयोनिभिरेव सम्बध्नाति।

गन्धर्वाणां सृष्टिरपि दैवी सृष्टिरेवोच्यते। तस्या अपि सम्बन्ध ऊर्ध्वस्थद्वितीयलोकेनैव विद्यते। ततश्च चतुर्विधानां भूतसङ्घानां यद्वर्णनं विद्यते तत्सहजपिण्डैः सह सम्बन्धमाश्रयति। अन्यान्येषु पुराणेषु आसां सर्वासामपि सृष्टीनां प्रजापतिभ्य एवोद्गमो वर्णितो दृश्यते।

पुराणीय–सृष्टिक्रमस्य दुर्विज्ञेयत्वकथनमुखेन तज्ज्ञानप्रकारोक्तिः।

पुराणेषु सृष्टिस्तराणां पौर्वापर्य्य-क्रमस्य याथातथ्येन वर्णनाभावात् तथा पूर्वोक्तानां त्रयाणामपि स्तराणां तेषामवान्तर्विभागानाञ्च यथाक्रमं प्रतिपादनविरहाच्च सृष्टितत्त्वावगतौ काठिन्यं प्रतीयते। वर्णन-पद्धतिरपि सामान्यबुद्धीन् मानवान् असम्बद्धवत् प्रतिभाति। अतः प्राकृतिकसृष्टीनां दैवीनां मानससृष्टीनां लौकिक्याश्च मैथुनसृष्टेस्तिसृणामन्यासां सृष्टिस्तराणां पार्थक्येन ज्ञानं स्यात्, उपरितश्च दैव्याः सृष्टे रहस्यं साधु विदितं भवेत्तदा जिज्ञासूनां कृते सृष्टितत्त्व-विज्ञाने न किञ्चिदपि अवशिष्टं स्यात्।

दैवसृष्टिषु भगवतो ब्रह्मणः सृष्टेः, तत्पुत्राणां प्रजापतीनां सृष्टेश्च, देवपिण्डस्य,सहजपिण्डस्य,मानवपिण्डस्य च पृथगधिकारज्ञानेन सृष्टिप्रकरणं साधु ज्ञातं भवति। अन्यच्च-दैव्या मानससृष्टे रासुरदैव-लौकिकमानवात्मकचतुर्विधभूतसङ्घभेदानाञ्च साधु विज्ञानेन सृष्टिप्रकरणावगतौ सौलभ्यं जायते। वैज्या मैथुनसृष्टेः स्वरूपन्तु मतिमतां दृष्टिगोचरं तिष्ठत्येव। वेदशास्त्राण्यपि तदीयरहस्यं स्फुटमवगमयन्ति, साम्प्रतिकाः पदार्थविज्ञानविदोऽपि तदीयं विज्ञानं बहुत्र विस्तारयन्ति। किन्तु पूर्वकल्पानुसारं नवीन-कल्पे योगयुक्तान्तःकरणेन "यथापूर्वमकल्पयद्" इति वैदिकाज्ञानुसारं या मानसी सृष्टिरुदेति, तस्या एव ज्ञानं कठिनतरम्। तस्याः सृष्टे रहस्यज्ञानेन समाधिप्रकरणावगत्या चेदं ज्ञानं

मनसि ध्रुवमास्पदं करोति यत्सृष्टेरादावेव वेदानामाविर्भावः पुराणानाञ्च प्राकट्यमित्युभयमपि विज्ञानसिद्धम् ।

भगवतो ब्रह्मणोऽन्तःकरणतः ऋषीणामन्तःकरणे वेदानां श्रवणं आनन्दानुगत-समाधिद्वारैव सिध्यति । इत्थञ्च समष्टिरूपात्मकान्तःकरणतो व्यष्टिरूपात्मकान्तःकरणेऽपि विचारानुगत-समाधिद्वारा पूर्वकल्पीयगाथाप्रभृतीनां भावरूपेण पुराणात्मना प्राकट्यमपि विज्ञानसिद्धमेवेति निश्चितम् । तत्र वेदाः यथावच्छब्दद्वारा पुराणानि भावद्वारैवाविर्भावमासादयन्तीति सर्ववादिसिद्धः पन्थाः ॥ १३-४५ ॥

आदिममानवसृष्टिरहस्योद्घाटनम् ।

यथा हि पूर्वाध्यायोक्तचतुर्विधसृष्टिस्तराणां तदवान्तरभेदानाञ्च याथार्थ्यनिरूपणेन सामञ्जस्यकरणमावश्यकमासीदिति तदनुष्ठितम् । तथैवेहोनपञ्चाशत्तमेऽध्यायेऽपि आदिममानवसृष्टीनामपि सामञ्जस्यविधानेन तद्रहस्योद्घाटनमत्यावश्यकमिति तदपीह वितन्यते । यतो हि अत्रत्य-सृष्टिवर्णनमपि साधारणमानवबुद्धिगोचरं नैव भवितुमर्हति । किन्तु तेषां बुद्धावसम्बद्धवदेव भासते । अतश्च मानवपिण्डानां सृष्टेरादिमावस्था मध्यमावस्था तथा चरमावस्थेति तिस्रोऽप्यवस्था विशदं विचारणीयाः । तासां रहस्योद्घाटनमन्तरा साधारणमानवानां सन्तोषः सुदुर्लभ एव ।

अन्यान्यशास्त्रेषु वर्णितं विद्यते, यद्-यदा पृथिवीयं मनुष्यवासोपयोगिनी समजनि, चतुर्दशभुवनानि च यथास्थानं निवेशितानि सुस्थिराणि सञ्जातानि, तदा मानवपिण्डसमुत्पत्तिः । इत्यत एव तेषां मानवानामाकाशतः च्युतिर्भवतीति तत्राभिहितं विद्यते ।

तत्र प्रथमं सनकादिपरमहंसानां पूर्णा सृष्टिः । तेऽपि भगवतो ब्रह्मदेवस्येच्छयैवाकाशात् प्रच्युता अभवन् । सा हि प्राथमिकी सृष्टिरीदृशी पूर्णा समुत्पन्ना यत्ते महापुरुषाः सनकादयः परमहंसा अभवन् । इच्छाविरहाच्च सृष्टिप्रवृत्तिविरहिताः सृष्टिकरणऽयोग्या स्ततोऽतीता एवासन् ।

ततश्च ब्रह्मदेवस्य द्वितीययेच्छया प्रजापतिनामका देवगणाः समुत्पन्नाः । सेयं सृष्टिः प्रथमसृष्टितोऽवरा द्वितीयोच्यते । यतो हि सृष्टिप्रवाहोऽधोमुखो भवतीति सर्वतन्त्रसिद्धान्तसिद्धोऽर्थः । ते च प्रजापतिगणाः मानससृष्टिकरणे प्रवृत्तास्तत्र सफलाः समर्थाश्च जाताः । तत्कालं यावत् सर्वापि देवपिण्ड-

सृष्टिरेवासीत् । तदनन्तरं मानवपिण्डानां सहजपिण्डानाञ्च सृष्टिः प्रारब्धा । तदानीं च सर्वेऽपि मनुष्यपिण्डधारिणो जीवा विभिन्नगुणभूतोऽपि समानाधिकाररूपसौन्दर्य्यशालिनोऽभवन् । ते च मानसमैथुनोभयसृष्टिकरणे दक्षा अभूवन् । ते हि इच्छाचारित्वादिच्छामात्रेणैव तृप्तिजुषः स्वेच्छाविहारिणः प्रकृतिस्वाभाव्यादेव स्वजीवनयात्रानिर्वाहं कुर्वन्तिस्म । सर्वेऽपि आस्तिकाः पूर्णावयवाः पर्य्याप्तभोगा अतएव स्वभावतो धर्मशीला भवन्तिस्म । अस्मादेव कारणात् महाभारते उक्तम्—यद्—

न विशेषोऽस्ति वर्णानां सर्वं ब्राह्ममिदं जगत् ।
ब्रह्मणा पूर्वसृष्टं हि कर्मभिर्वर्णतां गतम् ॥

तदानीन्तनसृष्टिगाः सर्वेऽपि मानवपिण्डधारिणो जीवा ब्राह्मणा एवासन्निति ।

विज्ञानमिदमन्यथाऽपि बोद्धुं शक्यते । तथा हि—प्रथमं भगवतो ब्रह्मदेवस्येच्छया पूर्णज्ञानवतां परमहंसानां प्रथमा पूर्णा सृष्टिरभूत् । तदनन्तरं दैवशक्तिसम्पन्नानां इच्छाशक्तिसम्भृतानां प्रजापतिगणानां सृष्टिर्द्वितीया समजनि । ततश्च तृतीया पूर्णावयवानां मानवपिण्डभृतां ब्राह्मणानां ब्रह्मेच्छामात्रेणैव सृष्टिः प्रादुर्भूता । ते सर्वेऽपि प्रकृतिप्रवाहानुगामिनोऽनुत्पन्नरागद्वेषा धर्मात्मान एवासन् । ततोऽर्वाक्काले मानवेच्छाशक्तेर्निरङ्कुशतया कर्मविप्लवे जायमाने, मनुष्यपिण्डधारिणां जीवानां धार्मिकत्वे सत्यपि रागद्वेषाभिनिवेशवशेन प्राकृतिकं स्वाभाविकं स्रोतःप्रवाहं विहाय स्वातन्त्र्येण बहिर्मुखत्वे प्रसृते प्रकृतिदेव्यपि स्वनियन्त्रणं शिथिलं कृत्वा स्वाङ्कतोऽवतरणं कृतवती । येन च सत्त्वतमोरजसामधिकारभेदेन कर्मसाङ्कर्य्यमाश्रित्य मानवी प्रजाऽधोमुखी भूत्वा पतनोन्मुखी संजाता ।

तदानीञ्च मानसबलह्रासेन एकपदे एव मानससृष्टिशक्तिविलोपोऽभूत् । केवलं मैथुन-सृष्टिरेवैकाऽवशिष्टा प्रवर्द्धते स्म । कामातिरेकतश्चेन्द्रियभोगवासना अतिकाष्ठां समाश्रितवती । सृष्टेः स्वाभाविकः प्रवाहश्चाधोमुखीन इति तु पूर्वोक्तस्तरत्रयविज्ञानेनैव स्पष्टीकृतो विद्यते । इत्थञ्च सृष्टिप्रवर्तको भगवान् ब्रह्मदेवः सर्वथाऽधोमार्गप्रसृतान् कर्मसाङ्कर्य्येण च वर्णसङ्करतां जुषमाणान् मानवान् निभाल्य क्रमशोऽध्यात्मलक्षणत्यागेन धर्मलक्ष्यविरहेण च इन्द्रियभोगपरायणतया असभ्यतां बर्वरतां चासाद्येयं प्राणप्रिया मे मानवी प्रजा सर्वथा कालकवलिता माभूदिति

परमकारुण्यप्रेरितो मनुष्यसृष्टिमनुगृह्य दृढदार्शनिकभित्तिबलेन वर्णाश्रमरूपां सामाजिकशृंखलां धर्मशास्त्रप्रणयनादिसोपानेन बद्धमूलां चकार। नो चेदनादाविह संसारे दुर्वारे मकरध्वजे कियत्यो जातयः कालान्तरेण धर्मलक्ष्यच्युता अध्यात्मभावविरहिता असभ्या बर्बरीभूता विलयं गता इति पुराणेतिहासमर्मविदो बुद्धिमन्तः पुराविदो ध्रुवमवगच्छन्त्येव।

इह तु वर्णाश्रमधर्मीयाकाट्यदार्शनिकयुक्तिबलदत्तावलम्बा अलौकिकधर्ममर्य्यादापरिपोषणनिरता आर्य्यजातिः स्वीयवर्णाश्रमीयदृढ-सोपानपरिरक्षिततयैव तदानीमपि न मार्गात्परिचचाल, नाधुनापि पदमात्रमपि परिस्खलिता दृश्यते, नाप्यग्रे भाविनीति सम्भाव्यते। किं बहुना यावद्धि वर्णाश्रमशृङ्खलाबीजस्थिति-सुरक्षा स्थास्यति तावद्धि धरातलरङ्गालयाद् धर्मप्राणाया आध्यात्मिकलक्ष्योपेताया आर्य्यजाते र्न विलयः सम्भावी। अपि तु सा अविच्छिन्नपरम्परा दृढमूला सती चिरस्थायिनी भविष्यति। तद्द्वारा च देवानामप्यभ्युदयो भूत्वा तल्लोकस्य स्थैर्य्यं सकलमानवानां च कल्याणं सम्पत्स्यते। इति ॥ १–८० ॥

सृष्टिक्रमविज्ञानरहस्यम्।

प्रजावृद्धेरभावहेतुस्तु मया पूर्वमेवाऽभ्यधायि। योऽन्यान्यपुराणेष्वपि स्पष्टतयैवाभिहितो दृश्यते। यतो हि प्रथमजातानां सनकादीनां परमहंसानां वासनाराहित्यादात्मारामत्वाच्च तद्द्वारा सृष्टिचक्रं समेधितमेव नाभवत्। वेदोक्तसृष्टिप्रकरणे प्रथमा सृष्टिः पूर्णोच्यते। ततश्च तस्याः क्रमशो निम्नद्वारेण ह्रास उच्यते। तथा हि सर्वाऽभ्यर्हिता सर्वप्रथमा सनकादि-परमहंसानां सृष्टिः। ततश्च भृग्वादीनां प्रजापतीनां सृष्टिः, तदनन्तरं मानसी सृष्टिः, ततश्च बैजी सृष्टिश्चेति। तत्रैव प्रसृतस्य सृष्टेरत्यन्ताऽधोगतिचक्रस्य निरोधाय वर्णाश्रमसोपानावश्यकतेति क्रमोऽयं सृष्टिप्रकरणस्य विज्ञेयः। अस्यैव क्रमस्य पार्थक्येन वर्णनाभावात् यत्र क्वचन तदवगतौ काठिन्यमनुभूयते। अनया वैज्ञानिकसिद्धान्तसरण्या सर्वमेव वर्णनं यथास्थानमवलोक्यते। ततश्च न कोऽपि विरोधप्रतीतिरुदेति ॥ १–८ ॥

पञ्चाशत्तमेऽध्याये मनुशतरूपातः सृष्टिवर्णनरहस्यम्।

मनुः कालस्याधिदैव-स्वरूपद्योतकं तत्प्रमापकं च देवपदमिह विद्यते। अयमपि दैव्याः सृष्टेरेव विषयः। तथेयमपि प्राथमिकी हि सृष्टव्यवस्था वर्णितेति

विज्ञेया । प्रजापतीनां या प्रथमा दैवी सृष्टिः प्रादुरभूत् तयैव सहेयमपि प्रथमा दैव्येव सृष्टिरिति निर्विचिकित्समवगमनीयम् ॥ ६-१४ ॥

वृत्तिराज्यसृष्टिवर्णनप्रसङ्गेन दैवसृष्टिरहस्यवर्णनम् ।

इदं पञ्चाशत्तमाध्यायमध्यगतमपूर्ववर्णनं वृत्तिराज्यसम्बन्धिसृष्टिविषयकं विज्ञेयम् । इदमलौकिकं विज्ञानमार्य्यसभ्यतायाः मौलिकसिद्धान्तपरिपूर्णमूहनीयम् । इदमपि सृष्टिप्रकरणं सनकादि-परमहंसानां दक्षप्रभृति-प्रजापतीनां मन्वादि-देवपदानां सृष्टिवदेव दैव्याः सृष्टे विषयो विज्ञेयः । एतस्य याथार्थ्यज्ञानेन मानवा धर्माधर्मरहस्यं कामार्थधर्ममोक्षमार्गरहस्यं विज्ञायार्य्यसभ्यताया मूलभित्तिं, तथा तस्या अध्यात्मलक्ष्यप्रवणत्वमपि विज्ञातुं समर्था भवन्तीति निश्चियः ।

इयं हि वर्णनपद्धतिः समाधिभाषया सम्बलिता विद्यते। वैदिक-सिद्धान्तानुसारेण स्थूलमृत्युलोकसम्बन्धिनीयं सृष्टिः चतुर्दशलोकात्मकैकब्रह्माण्डस्य सम्पूर्णाया अपि सृष्टेः चतुर्दशांशस्य चतुर्थांशात्मकैव विज्ञेया । पूर्वमपि साधु स्फुटं समर्थितमिदं विज्ञानमिह प्रसङ्गतोऽभिहितम् । अस्य स्थूलस्य मृत्युलोकस्य सर्वाऽपि व्यवस्था सूक्ष्मस्य दैवलोकस्यैवाश्रयेण निर्वाहिता भवतीत्येतदपि साधु प्रागेव प्रसङ्गेन समाहितम् । एतस्मादेव हेतोः सर्वेषामेव स्थूलभूतानामङ्गप्रत्यङ्गानां पर्वत-नदी-समुद्र-स्वर्ण-रौप्य—वज्रमणि—पद्ममणिप्रभृतिधातुज-वानस्पत्य-भौमादि-पदार्थानां पृथक्तयाऽधिदैवभावेन रक्षका देवा भवन्तीति सनातन-वैदिकधर्मावलम्बिनां शास्त्राणि सोत्कर्षमुद्घोषयन्ति ।

इत्थं हि उद्भिज्ज-स्वेदजाण्डज-जरायुजादि-चतुर्विधभूतसङ्घानां प्रतिविभागं पृथक्त्वेनाधिदैवभावसंवाहका देवा भवन्तीत्येतदपि आर्य्यशास्त्रसिद्धान्तघोषः सर्वविदित एव । अश्वत्थ-न्यग्रोधप्रभृति-महावृक्षत आरभ्य शालिव्रीहिप्रभृति-सूक्ष्मवृक्ष-पर्य्यन्तं सर्वत्रैवोद्भिज्जपदार्थेषु पृथक्त्वेन भिन्नभिन्ना देवा रक्षकाः सञ्चालकाश्च सन्तीति आर्य्यशास्त्रसिद्धान्तः । ते हि देवा एकयोनिगं जीवमन्यासु योनिषु यदा प्रापयन्ति तदा तस्य जीवस्य क्रमविकाशोऽभ्युदयश्च भवतीत्युच्यते ।

इत्थमेव स्वेदजादि-रोगघ्नरोगप्रदानां जीवानां पूर्णं रहस्यं पूर्वजाः त्रिकालज्ञा महर्षयो विदन्ति स्मेति शास्त्राध्ययनेनावगम्यते । येषां कीटाणूनां विषये साम्प्रतिकाः पदार्थविज्ञानविदः किञ्चिदेवावगन्तुं समर्था अद्यापि सञ्जाता इति निर्विवादम् ।

एवमेव महामारीप्रभृति-भयङ्कररोगप्रद-स्वेदजादिकीटानां ज्ञानादारभ्य पवित्रसलिलाया भगवत्या भागीरथ्या अपि पावित्र्याधायकानां सर्वरोगविनाशकानामपि रोगघ्न-कीटानां ज्ञानं तेषां करतलामलकवज्ज्ञातसंसारसाराणां महर्षीणामासीदिति सर्वजनविदितो वृत्तान्तः।

उद्भिज्जस्वेदजादि-सर्वविधानां जीवानां तथा मयूर-कोकिल-काक-हंस-पारावत-सर्पादि-सर्वप्रकारकाणामण्डजानां हस्ति-वाजि-महिष-गो-प्रभृतिजरायुजानां जीवानां च यावन्तो लक्षशो भेदाः सन्ति, तासां सर्वासामेव जीवजातीनां पृथक्तया सञ्चालका रक्षकाश्च देवा इन्द्रादिप्रधान-देवैः स्वपदे निर्धारिता नियोजिता भवन्तीति सूक्ष्मलोकविदो विद्वांसो विदन्ति। यदा हि जीवानां संख्या वृद्धिमृच्छति तदा एतेषां देवानामपि पदानां वृद्धिः समेधते। यदा च जीवसंख्याह्रासमुपैति तदा देवपदानामपि क्रमशो ह्रासो भवतीति स्थायिनां सूक्ष्मातिसूक्ष्माणां दैवसृष्टि-रहस्यानां विज्ञानं नाधुनिका पदार्थ-विज्ञान-विदो विद्वांसो वेत्तुं समर्थाः। तेषां चर्मचक्षुष्काणां गोचरतोऽयं विषयो बहुदूरं विद्यते। ते विषयमिमं कल्पनाविषयमपि कर्तुं नार्हन्ति, ज्ञानन्त्वस्य दूरेऽपास्तम्। यतो हि ते स्वीयं चर्म-चक्षुः परमाणुपर्य्यन्तमेव विक्षिपन्ति। अस्य स्थूलस्य जगतोऽभ्यन्तरे यत् सूक्ष्मं दैवं जगद् विद्यते, तस्य ते कल्पनामपि न कुर्वन्ति, तत्र दृष्टिप्रसारस्य तु कथैव नास्ति।

प्राधान्येन वृत्तिराज्य-रहस्यविमर्शः।

यथेयं दैवी सृष्टिरद्भुत-रहस्यपूर्णा विद्यते, तथैव प्रत्युत ततोऽप्यधिका वृत्तिराज्यसृष्टिरतिरहस्य-परिपूर्णा विज्ञेया। धर्माधर्मयोः पुण्य-पापयोः सदसतोः स्थिरीकरणाय वृत्तिराज्यमेव समर्थम्। अन्तःकरणस्यापि वृत्तिमयमेव स्वरूपम् तदेवान्तःकरणं सर्वेषामेवैषां जीवानां सञ्चालकम्। तद्धि वृत्तिराज्यमहोरात्रोदाहरणानुरूपं अक्लिष्टक्लिष्टभेदेन द्विविधं विभक्तं विद्यते। उक्तञ्च पतञ्जलिना—

"वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाक्लिष्टा" इति।

तत्र अक्लिष्टानां वृत्तीनां सञ्चालका देवगणाः क्लिष्टानाञ्च तासां सञ्चालका असुरगणा उच्यन्ते। पूर्वमुपात्ता यक्षराक्षसादिगणा आसुरसृष्टिसम्बद्धा एव विज्ञेयाः। देवा असुराश्चोभयेऽपि दैवसृष्टेरेवाङ्गीभूताः सन्ति। यथाऽस्माकं पिण्डं मानवपिण्डमुच्यते तथा देवानामपि विग्रहो देवपिण्डमुच्यते।

देवपिण्डधारिणो नानादेवा असुराश्चेह स्थूले मृत्युलोके धर्माऽधर्मक्रियासञ्चालकतया नियुक्ता विद्यन्ते। तत्रैव कदाचित् देवासुरयोः परस्परसंग्रामे दैवे जगति देवाः पराजयमनुभवन्ति, असुराश्च विजयमनुभवन्ति, तदा अस्मिन् मृत्युलोकेऽपि देवपदेषु असुराः स्वाधिकारमासादयन्ति ।

ते चासुरा युद्धे विजयमासाद्य यदा स्वाधिकारं वर्द्धयन्ति, तदा भूर्भुवः स्वरिति लोकत्रये निजाधिकारमासञ्जयितु ं समर्था भवन्ति, नोर्ध्वतनेषु महरादिलोकेषु । स्वर्गे लोके च देवराजस्य प्रधानं नगरममरावती। तत्रैव राज्यसिंहासनञ्चास्तीति तदवधि भवति असुराणामधिकारः । अग्रेतने चोर्ध्वलोके नास्ति तेषामधिकारः, तत्र तेषां प्रवेश एव दुर्घटः । इदं हि देवासुरराज्यस्य संक्षिप्त ं रहस्यम् ।

अन्तःकरणवृत्तयो हि उन्नतमानवयोनावुपेत्य पूर्णतां, धर्माधर्मयोः सदसतो र्ज्ञानाज्ञानयोः क्रियां प्रारम्भयन्ति। तासाञ्च वृत्तिजातीनां शक्तिः सर्वप्रधानेति विद्वद्भि रभ्युपेयमेव । यदा उद्भिज्जस्वेदजादि-जड़योनीनां पार्थक्येन सञ्चालका देवाः सन्ति, तदा सूक्ष्मातिसूक्ष्माणां प्रवलानां वृत्तिसमूहानां शृंखलाया व्यवस्थापका देवा असुराश्च पार्थक्येन सन्तीत्यत्र कः सन्देहः । वृत्तयस्तु तेषामध्यात्मस्वरूपा इति पूर्वमभिहितमेव, तेषामधिदैवस्वरूपमपि पृथगेवेति पूर्वमेवोक्तम् । आधिभौतं रूपञ्च तदीयं क्रियासमूहमेव विज्ञेयम् ॥ ६७–७३ ॥

दुःसहाख्ययक्ष-निवासप्रदानव्याजेनार्य्यकर्तव्यदिग्दर्शनम् ।

यक्षानुशासनसम्बन्धि सर्वमपीदं वर्णनं वृत्तिराज्यसम्बन्धि विज्ञेयम् । पूर्वमपीदं विवृतमेव। धर्मसम्बन्धेन लक्ष्मीदेव्या अधर्मसम्बन्धेनालक्ष्म्या निवासः समुचित एव। अलक्ष्म्याः सन्ततिसम्बधिन उपदेशा स्वतः सिद्धाः। इत्थञ्चोपरि वर्णितेन सर्ववृत्तान्तेनार्य्यसभ्यतायाः स्वरूपस्य संक्षेपतो ज्ञानमुपजायते। तत्रैवार्य्यसभ्यतानुकूलानां शकुनानामपि वर्णनं प्रसङ्गतः समुपात्तं विद्यते। येषाञ्च प्रतिपालनं गार्हस्थ्याश्रमवासिनां कल्याणकामनयाऽवश्यकर्तव्यतान्तर्गतं विद्यते। दुःसहाख्य-यक्षानुकूला ये पदार्थास्ते हि अधर्म-वर्द्धका इति दुःसह-सम्पर्कतो दूरीभवनं धार्मिकाणामार्य्याणां दैनन्दिनं कर्तव्यं ज्ञेयमिति संक्षेपः ॥ ७४–८७ ॥

एकपञ्चाशत्तमे अध्याये सूक्ष्मराज्यसम्बन्धनिरूपणम्।

अन्तर्जगदिदं केन प्रकारेण देवदेवीनाम् असुराऽसुरीणां च द्वारा परिचाल्यते; यत्र किमपि कार्य्यं (स्थूल क्रियात्मकं मानसवृत्तिरूपं वा) भवति, तेन सह तदधिदैवसम्बन्धोऽपि तिष्ठति; यत्र आध्यात्मिक आधिभौतिको वा भावस्तत्र आधिदैविकोऽपि भवति; मृत्युलोके यथा देवानां सद्भावस्तथैव असुराणां सद्भावोऽपि सम्भवति; यथा किल नानाविधजीवजगदादीनां रक्षात्मका देवाः सन्ति, तथैव सूक्ष्मवृत्तिराज्यरक्षका देवा असुरा वा वर्त्तन्ते; दैवराज्येन सह शास्त्रेषु प्रतिपादितानां शकुनानां यः सम्बन्धो वर्णितः, नासावसत्यः, इत्यादिविषया उपर्युक्तविज्ञानेन सुतरां सिध्यन्ति। पदार्थविद्यावादपरायणा वैज्ञानिकाः स्वप्नेऽपि नाऽनुभवितुं शक्नुवन्ति दैवं राज्यम्। यतो हि स्थूलराज्यतो नितरां पृथग्भूतमेवातिसूक्ष्मं दैवं राज्यम्। स्थूले जगति व्यापृता बुद्धिः सूक्ष्मं दैवराज्यं न परिज्ञातुं प्रभवतीति कारणात् स्थूलवादिनो वैज्ञानिकाः पदार्थविद्याविदो न सूक्ष्मं दैवराज्यमवगन्तुं पारयन्ति। पूज्यचरणास्त्रिकालवेदिनो महामहिमशालिनो महर्षयो योगयुक्तान्तःकरणा दैवं राज्यं विधिवत् परिज्ञाय आर्यजातेरत्युपयोगिनीः आयुर्वेद-ज्यौतिष-शकुन-सामुद्रिकादिबहुविधा विद्या आविष्कृतवन्त इति ॥ १-६० ॥

सृष्टिप्रकरणे पक्षिसम्बन्धशङ्कासमाधानम्।

गृध्र-काक-कपोतादिसम्बन्धम् एतेन सृष्टिप्रकरणेन ज्ञात्वा समुद्भाव्यमानां शङ्कां समाधत्ते। तथा हि, उक्तानां तत्तज्जीवानाम् अधिदैवभूतदेवतासम्बन्धेन शकुनविषयकं वर्णनमिदमवगन्तव्यम्। आसुरसूक्ष्मसृष्ट्या सह एकतो वृत्तिराज्यैरपरतो जीवजन्तुप्रभृतिनानाविधशकुनैश्च सह मिश्रसम्बन्धो योगयुक्तैराचार्यैरङ्गीकृत इति ॥ ६१-७५ ॥

आचारेण सहाऽसुरसृष्टिसम्बन्धप्रदर्शनम्।

असुरसृष्टेः सम्बन्धोऽयमाचारैः सह परिदृश्यते। कीदृशैराचारैः कीदृशीनाम् आसुरशक्तीनां परिवृद्धिसम्भावनेति सूक्ष्मसृष्टिप्रकरणेन सह मेलयित्वा प्रतिपादितम्। योगयुक्तान्तःकरणास्त्रिकालदर्शिनो महर्षयः कथमिवालौकिकदृष्ट्या बाह्यमाभ्यन्तरं वा, स्थूलं सूक्ष्मं वा, शरीरराज्यं वृत्तिराज्यं वा, स्थूलां सृष्टिं दैवीं सूक्ष्मसृष्टिं वाऽनायासेन प्रत्यक्षीकुर्वन्तीत्यादिविषयाणामिमानि कतिचिदुदाहरणानि तानि चैतानि आर्यजातेः प्राचीनया सभ्यतया आचारैश्च सह सम्बन्धं स्थिरीकृत्य प्रतिपादितानि ॥ ८९-९४ ॥

मनोवलविज्ञानविमर्शः ।

वर्णनमिदमार्याणां सदाचारपोषकमनाचाररोधकमवगन्तव्यम् । आर्य-सभ्यतायाः किञ्चिदुदाहरणमपीदम् । डाकिनीनां समुत्पत्त्या सह वृत्तिराज्य-सम्बन्धोऽपि सूक्ष्मविज्ञानमूलकः । मनोबलं द्वारीकृत्य सुकौशलपूर्णं यत्नमनुष्ठायैको मानवोऽपरं मानवं संकटशतसंकुलं विधातुं मारयितुं वा समर्थः । येन किल मनोबलेन आदिसृष्टिसमये बहुविधः सर्गः समुत्पन्नः, तेन च डाकिन्यः स्त्रियो बालकान् दुर्बलान्तःकरणान् यूनो वृद्धानपि मानवान् व्यापाद-यितुं शक्नुवन्तीति विषयेऽत्र कः सन्देहः ? अतो मनोबलेन सृष्टेरुत्पत्तिप्रलयौ द्वावपि सम्भवतः । डाकिनीसम्बन्धिनी शङ्काऽपि समाधीयते । तथा हि-असभ्या-वस्थायां मानवा मनुष्यहत्यात्मकं कुत्सितं कर्म सुकौशल क्रियया मन्त्रा-दिद्वारा कर्त्तुं शक्नुवन्ति, एतादृशी मन्त्राणां शक्तिः सम्भवति ।

आहारो द्विगुणः स्त्रीणां बुद्धिस्तासां चतुर्गुणा ।
षड्गुणो व्यवसायश्च कामश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥

इत्यादि नीतिशास्त्रप्रमाणानुसारं पुरुषाणामपेक्षया स्त्रीणां धारणा अत्यधिका प्रबला चेति निश्चीयते । अस्मादेव कारणात् उन्नताः सत्यः स्त्रियः स्वकीयपत्युर्मृतशरीरेण सार्धं चितायां भस्मीभवन्ति नाणुमपि क्लेशमनुभवन्ति । इमामेव धारणाशक्तिं ताः कुत्सितेऽपि कर्मणि व्यापारयितुं शक्नुवन्ति । अत एव प्राय आधिक्येन स्त्रिय एव डाकिन्यो जायन्ते न पुमान्स इति॥ मनोबलस्यैता-दृशो दुरुपयोगः शिक्षया सह सभ्यताप्रादुर्भावतः समाजाद् दूरीभवितुमर्हति, किन्तु तदत्यन्ताभावस्तु प्रायोऽसम्भव एव। चाण्डालयोनिवर्णनतात्पर्यमिद-मेव यत् असभ्या निम्नश्रेणीगा मानवजातयो न केवलम् आचारहीना अपवित्रा एव वा भवन्ति, किन्तु प्राणिमात्रमेव क्लेशयन्ति । एतादृशनिकृष्टमनुष्यजा-तेरभावस्य भारते वर्षे संसारस्यान्यत्र देशे वा नैव सम्भावना । तादृश-सृष्टिप्रकरणवर्णनस्येदमेव तात्पर्यमवगम्यते यत् मानवसमाजेन सदा-चारोऽवलम्बनीयः कदाचारः परित्याज्यः, दैवेषु जगत्सु विश्वासो विधेयः, देवानाम् असुराणां च परस्परविरोधिनीं शक्तिं स्वीकृत्य दैवशक्तेराश्र-यणेन आसुरीशक्तिः सदैव स्वीयसूक्ष्मशरीरात् बहिष्कर्त्तव्या, निरन्तरमे-वाध्यात्मिकं लक्ष्यं रक्षणीयम्, वर्णाश्रममर्यादास्वीकारपूर्वकमात्माऽयमभ्युदय-मार्गे च प्रवर्त्तयितव्य इति ॥ ९५-१२१ ॥

द्विपञ्चाशत्तमे अध्याये द्विविधसृष्टिप्रकाररहस्योद्घाटनम् ।

दैवी सृष्टिः साधारणतया द्विविधा भवति-तमोबहुला सत्त्वबहुला चेति ।

तमोबहुला तु पूर्वमेव प्रदर्शिता। अध्यायेऽत्र सत्त्वबहुला सृष्टि निरूपिता। अत एवाऽत्र सर्वतः समुन्नतानां देवर्षिपितॄणां सर्गरहस्यदिग्दर्शनमत्राध्याये दृश्यते। देवा ऋषयः पितरश्चैते सर्वे किल देवयोनयः। भगवतो रुद्रस्य समुत्पत्ति वर्णनं हि निरतिशयगम्भीरविज्ञानमूलकमवगन्तव्यम्। सृष्टेरादिमावस्थायां त्रिमूर्त्तेः (ब्रह्मणः, विष्णोः, रुद्रस्य च) आविर्भावो ब्रह्माण्डे एकस्मिन् समकालमेव संजायते। तदानीञ्च काले (सृष्टिकाले) ब्रह्मा जागर्त्ति, विष्णुर्योगनिद्रामाश्रितस्तिष्ठति, रुद्रस्तु तयोरुभयोरेव शरीरमध्ये व्याप्तो निलीनस्तिष्ठति। ब्रह्मणः साहाय्यमनुष्ठातु भगवतो विष्णो योंगनिद्राभङ्गस्तु पुराणेऽत्रैव प्रतिपादित एव। तदनन्तरञ्च रुद्रस्य प्राकट्यं भवति। त्रयाणामप्यमीषामाविर्भावः समकालञ्चापि सम्भवति। एषु न कश्चिदपि कस्यचित् पुत्रः। स्वाधिकारानुसारं त्रयोऽप्येते सगुणब्रह्मपदवाच्याः सन्ति। सर्वमिदं सविस्तरं पूर्वमुट्टङ्कितम्। त्रिष्वप्येतेषु ब्रह्मण आयुः सर्वतो न्यूनम्, विष्णोस्ततोऽधिकम्, ततश्चाप्यधिकं रुद्रस्येति सर्वेषामप्यमीषामायुर्वर्षसंख्याप्रदर्शनपूर्वकमग्रे वक्ष्यामः। दैव्यां सृष्टौ देवर्षिपितृसङ्घानाम् अधिपतयः क्रमेण विष्णु-रुद्र-ब्रह्माणोऽवगम्यन्ते। अत एव हि विष्णु धर्मप्रदाता, शिवो ज्ञानप्रदाता, ब्रह्मा च आधिभौतिकशक्तिप्रदाता चेति सिद्धान्तितम्। केवलं हि सृष्टिपरिचालनमेव कार्यं ब्रह्मणः। भगवतो विष्णोः शिवस्य च कार्यं पश्चात् प्रचलति अतएव क्वचिदेव ब्रह्मा लोके पूजितो भवति। भगवतो विष्णोः शिवस्य च समर्चनं सर्वत्रैव परिदृश्यते। ब्रह्मणोऽवतारस्तु पितैव परिज्ञायते। सर्वत्रैव विष्णोरेवावतार आधिक्येन श्रूयते। रुद्रस्य तु अवतारो ज्ञानविकासार्थं क्वाचित्कः समुपलभ्यते। इति ॥ १-३२ ॥

चतुःपञ्चाशत्तमे अध्याये भूगोलवर्णनरहस्यविमर्शः।

यथा किल पुराणेषु दैवी, आसुरी, मानुषी च सृष्टिः सहैव समुपवर्णितोपलभ्यते, तथैव तत्र भौगोलिकानां देश-नदी-पर्वत-समुद्रादीनां मिश्रवर्णनमुपलभ्यते। त्रिकालदर्शिनो महर्षयस्तु चतुर्दशापि भुवनानि करामलकवत् पश्यन्तिस्म। अतः पुराणप्रतिपादितभूगोलवृत्तान्तेन सह लौकिकभूगोलसम्बन्धस्य मेलनं नितान्तमनुचितम्। य एवमनुतिष्ठन्ति, ते पुराणशास्त्रमपमानयन्ति। अस्योदाहरणं द्रष्टव्यम्। पुराणेषु सप्तसमुद्रवर्णनमुपलभ्यते। तेषु किल केवल लवणसमुद्र एव लौकिकः अन्ये षट् समुद्रास्तु दैवराज्यान्तर्गता अतिसूक्ष्मा एवेति ॥ १-१२ ॥

षट्पञ्चाशत्तमे अध्याये भागीरथ्या विस्तृतिवर्णनम् ।

त्रिलोकपावन्या भगवत्या गङ्गादेव्या विस्तृते वर्णनमिदमतीव विचित्रम् । एतत्पाठकाः श्रद्धालवो विद्वांसोऽवगमिष्यन्ति यत् गङ्गादेव्या उभयोरेव स्वर्ग-मृत्युलोकयो र्या विस्तृतिः समुपलभ्यते, तस्या अत्र सहैव वर्णनमिदम् । भगवती भागीरथी देवी त्रिलोकपावनीति हेतो स्त्रिष्वपि लोकेषु तस्याः स्थितिर्वर्त्तते ॥ १—१२ ॥

सप्तपञ्चाशत्तमे अध्याये भारतस्य कर्मभूमित्ववर्णनम् ।

भारतवर्षमिदं कर्मभूमिः, भारतव्यतिरेकेणान्ये सर्वे देशा लोका वा भोग-प्रधाना एवेति वचो रहस्यपूर्णमपि सर्वेष्वपि पुराणेषु परिदृश्यते । ननु सकला अपि लोकाः कर्माधीनास्तदा भारतवर्षस्यैव केवलस्य कथमेतादृशं प्राधान्य-मुदाहृतमिति शङ्कां समाधत्ते । तथा हि, स्वर्गीया विविधाः प्रदेशा वा भवेयुः, असुरलोकस्था बहुविधा वा देशाः स्युः, भूर्लोकस्य प्रेतादिलोका वा वर्त्तेरन्, मृत्युलोकेऽपि भारतव्यतिरिक्ता अन्ये वा प्रदेशाः कथं न स्युः ; सर्वे एवैते भोग-प्रधाना एव, एषु कर्मानुष्ठानस्वाधीनता तु नितरां न्यूना । दैवलोकेषु आसुरेषु वा लोकेषु भोग्याः पदार्था इच्छामात्रेणैव समुपतिष्ठन्ते, नरकप्रेतादिलोकेष्वपि तन्निवासिभिः सततं दुःखदायिन एव भोगा उपभुज्यन्ते इति सर्वेभोगलोका एव इत्यत्र नाणीयस्यपि सन्देहसम्भावना । मृत्युलोकेऽप्यत्र भारतव्यतिरिक्तप्रदेशेषु साधारणस्य मानवधर्मस्य द्विसप्ततिभेदभिन्नानामङ्गानां समनुष्ठानस्य नास्त्येव समुचितोऽवसरः, भारते वर्षे एव साङ्गोपाङ्गधर्मपालनं सम्भवति, भारतभूमौ किल वर्णाश्रमधर्मावलम्बिन्या जनतया सह देवर्षिपितृणां सम्बर्द्धनस्य घनिष्ठं सम्बन्धो विद्यत इति सर्वे सचेतसो भारतवर्षं कर्मभूमिं धर्मभूमिं च मन्यन्ते ।

भारतवर्षस्य विशिष्टताप्रतिपादनम् ।

चतुर्दशभुवनेषु भूर्लोकोऽप्येकं भुवनम् । अयमेव भूर्लोकः केवलं मध्याकर्षणशक्तिविशिष्टः । मृत्युलोकः प्रेतलोकः नरकलोकः पितृलोकश्चैते चत्वा-रोऽपि भूर्लोकस्यैवान्तर्विभागरूपाः सन्ति । अतोऽस्माकं मृत्युलोकोऽयम् एकस्य ब्रह्माण्डस्य चतुर्दशभागेषु एकस्य विभागस्य चतुर्थांशः । देवाः, असुराः, अत्रैव लोके स्वीयभोगसमाप्तिसमनन्तरं नूतनकर्मसंग्रहार्थं जन्मानि गृह्णन्ति । ततश्च ते पुनरपि गन्धर्वादिदेवयोनिम् असुरयोनिं वा प्रपद्यन्ते । एतादृश-मध्याकर्षणशक्तिविशिष्टस्य मृत्युलोकस्य मस्तकस्वरूपं भारतं वर्षम् , प्रकृति-रप्येतदीया सर्वाङ्गपूर्णा चेत्यस्य महिमा सर्वोत्कृष्टः प्रतिपादितः ॥ ५८—६४ ॥

अष्टपञ्चाशत्तमे अध्याये भारतप्राचीनभूगोलविमर्शः ।

अध्यायेऽत्र भारतवर्षीयाणां देशानां बहुविधा भेदाः समुपवर्णिताः । तदानीन्तनास्ते ते प्रदेशास्तत्कालभूगोलशास्त्रानुकूलाः प्रतिपादिताः । परिवर्त्तनशीलत्वात् कालस्य, इदानीं तत्तत्प्रदेशानामन्वेषणं निरतिशयदुरूहमसम्भवञ्च ॥

कूर्मचक्रेण फलितज्योतिःसाहाय्यनिरूपणम् ।

यत् किल भारतवर्षं कूर्मचक्रं कृत्वा तेन च राशिनक्षत्रादिसम्बन्धो निरूपितः, स हि ज्योतिःशास्त्रविषयः । पुराणेषु तन्त्रेषु च आत्मानात्मविचार-अध्यात्मतत्त्वधर्माधर्मनिर्णय–लोकालोकस्वरूपकथनाद्यतिरिक्तं ज्यौतिष–वैद्यक–शकुन–जीवशास्त्रादीनां वर्णनमप्युपलभ्यते। पुराणेषु वैज्ञानिका विषयास्तन्त्रेषु च क्रियासिद्धांशा आधिक्येनोपवर्णिताः समुपलभ्यन्ते । प्रत्येकसौरजगतश्चतुर्दिक्षु अन्यान्यपि सौराणि जगन्ति परिदृश्यन्ते, तान्येव विशिष्टशृङ्खलानुसारतो नक्षत्राणि राशयश्च प्रतिपाद्यन्ते । नक्षत्राणि सौरजगन्ति वेदितव्यानि । नक्षत्रावलीनां यो विभागः, स हि राशिरित्युच्यते । यथा किल स्वस्य सौरजगतो ग्रहोपग्रहाणाम् आकर्षणविकर्षणशक्तिप्रभावः पार्थिवजीवेषु परिपतति, तथैव नक्षत्रराशीनामपि प्रभावः पतत्येव । अस्यैव प्रभावस्याधारभित्तौ पूज्यपादैस्त्रिकालदर्शिभिर्महर्षिभिः फलितं ज्यौतिःशास्त्रमारचितम् । ज्यौतिषं सत्यमूलकमतिसूक्ष्मविज्ञानपरिपूर्णं च । फलितज्यौतिषसाहाय्यप्रतिपादनार्थं, भारतवासिनां सहायताप्रदानार्थं च कूर्मचक्रवर्णनमत्रानुष्ठितम् ।

भारतस्य सर्वतः प्राधान्यप्रतिपादनम् ।

प्रत्येकब्रह्माण्डे चतुर्दश भुवनानि भवन्ति । एतेषां भुवनानां पृथक् पृथगन्तर्विभागा अपि भवन्ति । अस्मिन् ब्रह्माण्डेऽपि भूः, भुवः, स्वः, महः, जनः, तपः, सत्यं चेति सप्तलोका उपरि विद्यन्ते; अधश्चापि अतल-वितल-सुतल-तलातल-रसातल-महातल-पातालाख्याः सप्त लोकाः सन्ति । उपरि सप्तलोकेषु देवानाम् अधः सप्तलोकेषु चासुराणां निवासो वर्त्तते । तेषु तेषु लोकेषु तत्तद्देवासुरा जीवा यातायातमपि कुर्वन्ति । देवराजस्य राजधानी स्वर्गलोके, असुरराजस्य च पाताललोके वर्त्तते । तेषां चतुर्दशलोकानाम् अनेके अन्तर्विभागा अपि वर्त्तन्ते । यथा किल भुवर्लोकस्यान्तर्विभागा गन्धर्वलोकादयस्तथैव भूर्लोकस्यापि मृत्यु-प्रेत-नरक-पितृनामकाश्चत्वारो लोका अन्तर्विभागरूपेण विराजन्ते । एषां चतुर्णामपि लोकानां नियामको धर्मराजो भगवान्, यमः तस्य च-

राजधानी पितृलोके वर्त्तते । यमस्य च दूता अन्येषु मृत्यु-प्रेत-नरकाख्येषु त्रिषु लोकेषु व्यवस्थां कुर्वन्ति । मृत्युलोकोऽयं वस्तुतः चतुर्दशानामपि भुवनानां केन्द्ररूपः । अत्रैव मातृगर्भतो जीवा जन्म लभन्ते । निखिलैरेव जीवैः स्वकीय-शुभाशुभकर्मभोगानन्तरं मृत्युलोक एव समुत्पद्य नूतनानि कर्माणि संगृह्यन्ते । यतो हि मृत्युलोकोऽयं कर्मभूमिः । अत्रैव स्वतन्त्ररूपेण विविधानि शुभाशुभकर्माणि विधातुं सौकर्य्यं विद्यते । देवैरसुरैश्च स्वस्वलोकेभ्यो नाग्रे गन्तुं प्रभूयते । ते हि अत्रैव मृत्युलोके जन्मासाद्य पुनर्निजनिजकर्त्तव्यानुसारमुपरि लोकेषु गच्छन्ति । अस्मादेव कारणाद् ब्रह्माण्डेऽत्र मृत्युलोकस्यास्य प्राधान्यमस्ति । मृत्युलोकस्य भारतं किल उत्तमाङ्गमिति पूर्वं प्रतिपादितम् । उत्तमाङ्गत्वादेवात्र भारते वर्षे भाषा-शरीर-रूपरेखावाण्यादीनां प्रकृतेश्चैतादृशी पूर्णताऽत्रत्यस्त्रीपुरुषेषु परिदृश्यते । अस्मादेव हेतोरत्र सीतासावित्रीप्रभृतयः पतिव्रतधर्मपरायणाः स्त्रियः, ध्रुवप्रह्लादाद्या बालकाः, रघुयुधिष्ठिराद्यो राजानः, शिवदधीचिप्रभृतयो दातारः, विश्वामित्र-वशिष्ठाद्यास्तपस्विनः, श्रीरामकृष्णादयोऽवताराः, याज्ञवल्क्य-पतञ्जलिप्रभृतयो योगिनः, मार्कण्डेय-कपिलादयो मुनयः, भरद्वाज-अत्रिप्रभृतयो ऋषयः, वाल्मीकि-व्यासाद्या ग्रन्थप्रणेतारः, अनसूया-लोपामुद्रादयस्तपस्विन्यः, मदालसा-सुकन्या-समाना गृहिण्यः प्रादुरभवन् महिमानं चास्य समवद्र्धयन् । आधुनिकाः स्थूलदृष्टयः पदार्थविद्यावेदिनो वैज्ञानिका अपि भारतवर्षस्य प्राकृतिकीं पूर्णतां स्वीकुर्वन्ति मन्यन्ते च यत् भारतसदृशः पूर्णप्रकृतियुक्तः प्रदेशो नाऽन्योऽस्तीति । सर्वोन्नतः सर्वतः समृद्धिशाली च नगाधिराजो हिमवान् अत्रैव विराजते । सर्वतोऽधिकपुण्यतमशक्तिशालिनी दैवविभूतिसंवलिता भगवती त्रिलोकपावनी गङ्गा भारते वर्षे एव निभाल्यते । एतस्या महामहिमशालिनं प्रभावं "जर्मथ्योरी" वादिनोऽपि मन्यन्ते । ब्राह्मण-क्षत्रियादिचतुर्वर्णात्मिका भूमिः षण्णामपि ऋतूनां यथाक्रमप्रादुर्भावः समकालमपि तेषां विलासः, श्वेतपीत-कृष्ण-गौराङ्गा मानवाश्च भारतवर्षे एव परिदृश्यन्ते । सर्वदेशेषु लब्धजन्मान उद्भिज्जाः पशवश्च भारते समानीताः प्राणान् धारयन्ति, नान्यत्र कुत्रापीति । इत्यादिदिग्दर्शनेनाल्पेन भारतस्य स्थूलप्रकृतिपूर्णता सिध्यति । अत्रत्यं धर्मविज्ञानम्, तत्त्वज्ञानम्, वेदाः, पुराणानि, धर्मशास्त्राणि दर्शनानि चास्य सूक्ष्मप्रकृतिपूर्णतायाः प्रत्यक्षप्रमाणभूतानि । अतो हि भारतवर्षमिदं स्वाभाविकरूपेणैव मृत्युलोकस्योत्तमाङ्गभूतम् । यथा किल मस्तक एव ज्ञानेन्द्रियाणां केन्द्रस्थानं तथैव दैवजगतोऽपि घनिष्ठः सम्बन्धः सार्कं भारतवर्षेणैव वर्त्तते । अत एव हेतोः कलियुगस्यैकसहस्रवर्षेषु व्यतीतेष्वेव देवा अत्र प्रत्यक्षीभव-

न्तिस्म। देवर्षिपितॄणां घनिष्ठसम्बन्धस्य विद्यमानता, चतुर्णामपि युगानामाविर्भावः तत्प्रभावः, वर्णाश्रमशृङ्खलासद्भावश्चेत्यादि भारतवर्ष एव विद्यते ॥ १-११ ॥

षष्टितमाध्याये इतिहासपुराणशङ्कासमाहितिः।

सनातनधर्मकालनिर्णयविज्ञानमनुसृत्य १७२८००० वर्षात्मकं सत्ययुगं, १२९६००० वर्षात्मकं त्रेतायुगं, ८६४००० वर्षात्मकं द्वापरयुगम्, ४३२००० वर्षात्मकं कलियुगमित्युच्यते। एवं हि चतुर्युगमानं, ४३२०००० मानववर्षात्मकं महायुगं निर्दिश्यते। एकसप्तति ७१ महायुगानाम् एकं मन्वन्तरमुदाह्रियते। मन्वन्तरपरिवृत्तौ मनुपदेऽन्यो देवः प्रतिष्ठितो भवति। इमां किल वर्षसंख्यां निरीक्ष्य बुद्धिमन्तो विद्वांस इदमवधारयितुं प्रभविष्यन्ति यदेस्मिन् महति काले प्रकृतेः कियत् परिवर्त्तनं भवति। पदार्थविद्यावेदिनस्त्विदमामनन्ति यत् द्विसहस्रवर्षानन्तरं प्रस्तरगृहादीनामपि न कापि सत्ता स्थातुमर्हति। एवं प्रकारेण महता कालेन पर्वतवननदीप्रभृतीनामपि स्वरूपपरिवर्त्तनं भवति। अस्मिन् अध्याये प्रतिपादितं वर्णनमेतादृशमन्यान्यमन्वन्तरीयमस्ति। अतो हि अस्माकं वर्त्तमानमन्वन्तरभूगोलवर्णनेन सह एतदध्यायप्रतिपादित-भूगोलवर्णने भवितुमर्हति महत्पार्थक्यमिति कः सन्देहोऽत्र ? अतो भूगोलेनैतेन यदि नूतनभूगोलस्य सामञ्जस्यं न स्यात्तर्हि नास्ति कोऽपि शङ्काऽवसरः। इदमपि विवेचनीयं यत् पुराणेतिहासशास्त्रेषु अध्यात्माधिदैवाधिभूतपदार्थानामपि वर्णनं सहैव प्रचलति। यत्राधिक्येनाधिभौतिकवर्णनमसावितिहासः, यत्र च प्राधान्येन आधिदैविकं वर्णनं तच्च पुराणमित्यनयो र्भेदः। अस्माकं पुराणेतिहासेषु समुपवर्णिता विषया न लौकिकेतिहासरूपाः। ते हि धर्मग्रन्थाः सन्ति। यथात्रोदाह्रियते—रामायणे रामस्य, महाभारते कृष्णस्य, अन्येषामपि बहूनां राज्ञां वंशवर्णनमुपलभ्यते। अतएव रामायण-महाभारताविति-हासग्रन्थौ। अन्यानि सर्वाणि पुराणानि। महाभारतसम्बन्धे समुद्भूतां शङ्कां समाधत्ते—महाभारतयुद्धे पञ्चसहस्रवर्षप्राचीने सत्यपि तत्रत्यदैवघटनावलीषु प्रतिपादितस्य अर्जुनादीनां स्वशरीरेण स्वर्गगमन-असुरलोकगमनतत्रत्यासुरयुद्धादिरहस्यस्येदमेव कारणं यत् सत्य-त्रेता-द्वापरयुगेषु कलियुगस्य चैकसहस्रवर्षव्यतिगमनपर्यन्तं साधारणतो देवा मृत्युलोकेऽत्र यातायातं कुर्वते स्म, ऋषयो महर्षयश्च यान्त्यायन्तिस्म, दैवबलेन तत्क्षणमेव दैवपिण्डस्य मानवशरीरस्य रूपेण परिणतिर्युज्यते स्म, पुण्यात्मना पुरुषेण ऋषिगणस्य साहाय्यं प्रत्यक्षरूपेण समलभ्यत। अत एव हेतोर्महाभारते अलौकिकासाधारण-

विषयाणां वर्णनमुपलभ्यते । अत्र नास्त्येव शङ्कावसरः । इदं किल पुराणेतिहासयोर्वैशिष्ट्यमेव, यत्रैकस्यामेव गाथायाम् अधिभूताधिदैवाध्यात्मिकस्य व्यक्तिविशेषस्य सहैव वर्णनमुपलभ्यत इति । यतोऽस्माकमितिहास पुराणानि, न लौकिकेतिहासरूपाणि, तानि तु धर्मरहस्यप्रदर्शकपुस्तकान्यवगन्तव्यानि । पुराणरहस्यं जिज्ञासमानेन पुरुषेण तत्र तत्र पुराणेतिहासपुस्तके प्रत्यधिगाथम् अध्यात्माधिदैवाधिभूतानां घनिष्ठसम्बन्धनं समानरूपेण तदस्तित्वञ्च नूनं स्वीकर्त्तव्यम् । यथात्रोदाहृतिः—यदि कुत्रचिदुच्यते यत् हे सूर्यदेव ! त्वं मयि वर्त्तसे, तर्हि स्वनेत्रेन्द्रियस्थतन्मात्रारूपं लक्ष्यकृत्येदमुक्तमित्यवगन्तव्यम् । यदि त्वं विश्वज्योतिरसीत्युच्यते तर्हि अधिभूतसूर्यमण्डलं लक्ष्यकृत्योक्तमित्यवधारणीयम् । त्वं चतुर्भुजस्वरूपेण दर्शनं देहीत्युच्यते तर्हि अधिदैवसूर्यमूर्त्तिं लक्ष्यीकृत्येदं प्रतिपादितमित्यवगन्तव्यम् । एवं प्रकारत इतिहासपुराणानां प्रत्येकगाथारहस्यावगतिकाले त्रिविधविज्ञानधारणा नूनं परिरक्षणीया ॥ ७-१५ ॥

गाथावैचित्र्यविमर्शः ।

सर्वथा सत्यापि गाथेयं विविधवैलक्षण्यगोचरतया नार्वाचीनानां बुद्धौ निविशते, यतोऽयम् अन्य मन्वन्तरीयो वृत्तान्तः । तस्मिन् मन्वन्तरे दैव्याः शक्तेराविस्तिरोभावावन्यविधावास्ताम् । तत्कालीनमानवपिण्डप्रकारश्चान्यप्रकारक एवासीत् । तदेवंविधा गाथाऽस्माकमर्वाचीनधारणां नूनमत्येति ॥ १-७६ ॥

मैथुनावसरे यथाध्यानं प्रसवविवेचनम् ।

मैथुन्यां सृष्टौ ध्यानयोगेन सह प्रसूतेरन्तरङ्गो बलीयान् सम्बन्धो वरीवर्त्तीति प्राचीना आर्याः सम्यग्विदन्ति स्म । अर्वाचीना विज्ञानविदस्तु साम्प्रतं विज्ञानमेनच्छ्ववादिसृष्टौ व्यवहरन्ति, तथा हि, ते क्षुद्रजातीय-सारमेयस्य तथाविधशुन्या सह मैथुनावसरे श्रोच्चजातिकं कुक्कुरं तत्समक्षे बध्नन्ति ततस्तथाविधोत्तमश्वजातीया प्रसूतिः प्रजायते यथाविधायाः सन्ततेर्धारणं क्षुद्रसारमेयीगर्भेऽशक्यमेवासीत् । एतत्सुकौशलकर्मणो नित्यमिदानीन्तना वैज्ञानिकाः सारमेयसृष्टौ फलं लभन्ते । तदेवंविधनव्यनियमप्रसवाः सारमेयाः तथाविधोच्चजातीयसारमेयवदेवाभिलक्ष्यन्ते केवलं कायतस्ते न्यूना भवन्ति । पाश्चात्यविज्ञानविदोऽद्यावधि नेमां विद्यां यथावदवबुध्येरन् तेषां पाण्डित्यं तु सारमेयसृष्टावेव परिसमाप्यते, त्रिकालदर्शिनो महर्षयस्त्वेतद्विद्यापारमगच्छन् । इत्थमेवाश्वमेधीयाश्वोत्पादने विज्ञानमवधार्यताम्, अश्वमेधयज्ञे यादृग्विविध-

वर्णमयो हयः प्रयुज्यते तथाविधं नैकरङ्गरञ्जितं मृण्मयमनोज्ञमश्वं निर्माय संस्थापयेत्, तत्सम्मुखमुत्तमाश्वासम्भोगविधानतो यथाप्रयोजनमश्व उपलभ्यते स्म। विज्ञानस्यास्य व्यवस्था शास्त्रेषूपलभ्यते, न केवलमेतद्विज्ञानमश्वसृष्टावेव महर्षयो न्यवध्नन् अपि तु मानवसृष्टावपि तैरेतद्विज्ञानानुमोदिता विविधाः सदाचारपद्धतयो निबद्धाः, या सदाचारशृङ्खलाऽस्माकमद्यावधि गार्हस्थ्यधर्मे दृष्टिगोचरतामापद्यते। यथा किल, चतुर्थेऽह्नि ऋतुस्नाता भार्या स्नानानन्तरमेव पत्युर्मुखमवलोकयेत् तदभावे देवरादीनां मुखम् ऋषिदेवतावताराणां वा चित्रं विलोकयेत्। अस्मादेव सद्गृहस्थानां शयनागारे ऋषिदेवतावतारचित्रस्थापनविधिर्निर्दिष्टः।

अस्य पुराणस्यास्मिन् स्थले ऋषिप्रेमप्रमत्ताऽप्सरसं प्रतार्य यक्षेणर्षिरूपधारिणा तया सह मैथुनमकारि, तदाऽप्सरा ऋषिध्याने निमग्नाऽऽसीत्, तद्ध्यानबलेन तद्गर्भे न केवलमाकृत्या गुणैरपि ऋषिवत् पुत्रो बभूव। इयं गाथाऽत्यन्तसूक्ष्मविज्ञानमूलिका ॥ १-७ ॥

पञ्चषष्टितमेऽध्याये पातिव्रत्यवत् पत्नीव्रतप्रयोजननिर्देशः।

वैदिकविज्ञानं निश्चिनोति कर्ममीमांसाशास्त्रमपि समर्थयति यत्सृष्टेरारम्भादेव स्त्रीधारा पुरुषधारा चेति द्विधा धारा प्रवहति, इमे धारे उद्भिज्जयोनौ विद्येते, एष एव क्रमः स्वेदजाण्डजप्रभृतियोनिष्वपि। एते एव द्विविधे धारे मनुष्ययोनौ मिलित्वा सृष्टेः पूर्णत्वं प्रतिपादयतः। तथा हि, स्त्रीपुरुषौ द्वावपि पार्थक्यादपूर्णौ, यदा खलु विवाहसंस्कारेणोभावपि दाम्पत्यभावं भजमानौ सम्मिलितौ स्यातां तदैव सर्वश्रौतसंस्कारयागयज्ञादीनामधिकारमधितिष्ठतः। तस्मात्प्रेमप्रकर्षेण धर्मविमर्शेन सुखशान्तिनिर्देशेन यथा वा भवेत् स्त्रीणामेकपतिव्रतं पुरुषाणामेकपत्नीव्रतञ्च परममंगलमयमुपवर्णितं शास्त्रसमुच्चये। यमादर्शं भगवान् रामोऽपि स्वजीवनेऽनुष्ठितवान्। अत्र शङ्कासमाधानाय विविच्यते, स्त्रीजातेः सदाचारस्तपोधर्मप्रधानस्ततस्तत्कृते परपुरुषचिन्तनमपि महत् पापम्, परञ्च पुरुषधर्मो यज्ञप्रधानस्तस्माद्धि पितृपिण्डप्रयोजनपुत्रनिमित्तमपुत्राणां पुरुषाणां कृते द्वितीयपत्नीग्रहणमनुमोदितं शास्त्रैः। किञ्च, गौणोऽयं नैष मुख्यो धर्मः। कामलिप्सया पत्नीग्रहणं कामजं कर्म न खलु धर्मजम्। आदर्शधर्मस्त्वेकपत्नीव्रतमेव। अस्यैव धर्मस्य प्रतिपादनमत्र गाथायामुपपादितम् ॥ १२-१७ ॥

स्वारोचिषमनोरुत्पत्तौ शङ्कासमाधानम्।

इन्द्रवरुणादिवन्मनोः पदमपि देवपदमास्ते। कालप्रमापकं देवपदं मनु-

रभिधीयते। प्रत्येकं मन्वन्तरे तत्पदाधिकारिव्यक्तिः परिवर्त्यते । कियदब्दात्म-कमेकमन्वन्तरमिति पूर्वमेवोपवर्णितम् । गाथेयं दैवीं सृष्टिं विवृणोति न खलु वैजीं मानवीयां सृष्टिमिति सुधियो विभावयन्तु । सा मृगी वनदेव्या-सीत्, वनदेवी पशुरूपमादातुमर्हति । स्वर्गादावारूढ़पतितजीवानां पशुसृष्टिः प्रजायते, तत्रत्याः कोकिलमृगादयो जन्तवो भवन्त्यारूढ़पतितजीवाः । ततो देवर्षितो मनोहारिण्यां हरिण्यामौरससूनोः स्वारोचिषमनोर्मनुजाकृतेर्जन्म न दार्शनिकं सिद्धान्तं विरुणद्धि, न वास्त्यत्र सन्देहदोलारोहणावसरः । मृत्युलोक-सृष्टिर्न दैवलोकसृष्ट्या सममन्वेति, यतः स्वर्लोकादौ गर्भधारणक्रमः सन्तते-रुद्भवप्रकारश्चान्यविध एवास्ते । विशेषतः समाधिगम्यगाथायामस्यामन्य-मन्वन्तरीयायां वैलक्षण्यं भवितुमर्हत्येव ॥ २५-३० ॥

अष्टषष्टितमेऽध्याये अष्टनिधिनिरूपणम् ।

पद्मादयोऽष्टनिधयः स्वतो दार्शनिकविज्ञानोपयुक्ताः । एतद्विज्ञानविदो मानवा ज्योतिर्विदश्चरित्रज्ञाः पण्डितप्रकाण्डाश्च वोभवन्तो बहुविधं मनुष्य-गोचरं ज्ञानमाप्तुमीशते । पुराऽस्यां भारतभूमौ किमुत योगविद्यामध्यात्म-विद्यां मानवविज्ञानं नानाजीवतत्त्वविज्ञानं स्त्रीपुषयोर्विज्ञानं पदार्थविज्ञानं पर-लोकरहस्यमेवंविधानेकविषयपूर्णज्ञानं पुस्तकैरुपलभ्यते स्म । इदानीन्तु तत्-पुस्तकानां सहस्रतमांशोऽपि न लभ्यते ॥ १-४७ ॥

ऊनसप्ततितमाऽध्याये स्त्रीपुरुषधर्मयोर्मौलिकविज्ञानम् ।

दाम्पत्यगोचराशौचाचारविवेचनं धर्मरक्षणविज्ञानञ्चातीव दुर्ज्ञेय-मस्ति । यो हि शास्त्रेषु शुद्धाशुद्धविवेको वर्णितः, तद्धेतुर्मानवीयकर्मभिरवग-म्यते स्म । तथा हि, जननमरणाद्याशौचः चन्द्रसूर्यग्रहणाशौचो वा यदा जायते, तत्प्रभावस्तदा मनुष्याणां मनोमयकोषमण्डलमावृणोति, तथात्वे मानवानां कर्मकदम्बे बाधा जञ्जन्यते । विष्ठामूत्रादिजन्यबाह्याशौचोऽपि मानवीयमन्नमयकोषं विदूषयन्नन्यानपि कोषान् स्वप्रभावान्वितान् विधत्ते । ततः कर्मनिष्पत्तौ संस्कारसंग्रहे च विपुलं विघ्नमुपजायते । तस्माद्धि कर्मोपासनादियज्ञजाते बाधकत्वेनाशौचस्य तन्निवारणमावश्यकं मन्यते, शुद्धा-शुद्धयोः स्पृश्यास्पृश्ययोश्च सोपपत्तिकं विज्ञानमेतदेव । अपरं च स्त्रीपुरुष-सम्मेलनादेव मानवप्रकृतिः पूर्णत्वं प्राप्नोति, प्रकृतिराज्याद्बहिरात्मनः स्वरूपोपलब्धेरन्या कथा, किञ्च यावत् सृष्टिप्रपञ्चं प्रकृतिराज्यं वा तावत् स्त्रीपुरुषयोः पारस्परिकसम्बन्धो दुर्निवारः । परमपुरुषस्य परमात्मनो ब्रह्मप्रकृते-

महामायायाश्च सगुणत्वमेव सृष्टिस्थितिलयकारणम् । सृष्टिकाले द्वैतदशायां वा चिन्मयस्य पुरुषस्य त्रिगुणात्मिकायाः प्रकृतेश्च पारस्परिकयुगलयोगे दाम्पत्य-भावो विद्यत एव । महादेव्यालिङ्गितो महादेवो मिलित्वा परस्परमेव सगुणां दशां सम्पादयति । सैव सगुणब्रह्मदशा । ततो ब्रह्मा विष्णुर्महेशोऽपि शक्त्या सहैव स्वकार्यमनुतिष्ठति, तदीया प्रकृतिर्ब्राह्मी, वैष्णवी, रौद्री, माया, शक्तिर्वा भण्यते । जीवधारायां तदेव शक्तिद्वयं प्रधानपुरुषात्मकं त्रिगुणमयं चिन्मयं च सन्नियतकार्यकलापं निरन्तरं कुरुते । पुनस्ते एवोभे शक्ती स्त्रीपुरुष-धाराभ्यां धरायामुद्भिज्जस्वेदजाण्डजजरायुजादिचतुर्विधभूतसङ्घे पार्थक्येन प्रवहतः । किञ्च, तयोः सम्मेलनादेव देवमानवयोः पिण्डः प्रपूर्यते । देवयोनौ ब्रह्मविष्णुमहेशानारभ्य वसुरुद्रादित्यादि महेन्द्रादिकं यावन्न केऽपि देवाः शक्तिमन्तरेण स्वीयं कार्यं कर्त्तुं प्रभवन्ति, न वा तत्पदोपयोगिनो भवन्ति, तथा किल मनुष्यक्षेत्रे मानवः सस्त्रीक एव सर्वविधान् प्रवृत्तिधर्माननुष्ठातुमु-पयुनक्ति । अपि च पुरुषेण स्त्री स्त्रिया च पुरुषः कार्यक्षमत्वं भजते स्वधर्म-पालनेनाभ्युदयनिःश्रेयसमार्गमपि सुगमयति । स्त्रियं विना पुरुषस्य पुरुषमृते स्त्रियो वा रक्षणमशक्यं स्यात् । यथा सृष्टौ द्वयोः प्रयोजनं तथा सृष्टिरक्षणे स्थितावपि नितान्तमुभावावश्यकौ । एवं स्त्री खलु लयरूपायां मोक्षदशाया-मपि साधनम् । यस्मादियं यथावत् प्रवृत्तिधर्मपालनेन पुरुषस्याभ्युदयं विधाय निःश्रेयसं साधयति, स्त्रीसाहाय्यं सर्वत्रैवापेक्ष्यते निःश्रेयसं केवलं पदम्, अन्ये सर्वे किलात्मोन्नतिमार्गा अभ्युदयस्यैव, तद्द्वारस्तु स्त्रीपुरुषसम्मेलनेनैव संवाह्यः स्यात् । यदा द्वाभ्यां द्वावपेक्ष्येते तदा यथाक्रममेकपतिव्रतमेकपत्नीव्रतं च स्त्रीपुरुषयोः प्रधानो धर्मः प्रशंसनीयश्च । आदर्शस्यास्य प्रतिष्ठा पूर्व-मन्वन्तरेष्वासीत्, इतीयं गाथाऽभिव्यनक्ति ॥ ५६—६५ ॥

कालभेदान्नैककथासंशयापनोदनम् ।

सर्वाः किलैता गाथा यावदुत्तमाख्यमन्वन्तरीया वर्तन्ते । प्रत्येकं मन्वन्तरं मनुष्यस्य ३०६७२०००० वर्षात्मकं भवति, एतावद्विपुलकालावधि किमुत चतुर्विधभूतसङ्घे मनुष्यसृष्टौ देवसृष्टौ वा सर्वत्रैव महत् परिवर्त्तनं निःसंशयं सम्भवेत्, नात्र कस्यापि किञ्चिद्वक्तव्यम् । ततः कालविशेषे पशुपक्षि-मनुष्याणां शक्तौ भेदस्तेषां मनुष्यनागदेवासुरलोकेषु गतागतसामर्थ्यं भवि-तुमर्हति । तदेवंविधकथाकदम्बे यदि काचिदाश्चर्यमयी घटना निशम्यते, न तत्र किमपि संशयकारणमवगम्यते । अपरञ्च, यथा स्थूलराज्यसञ्चालका नाना देवा असुराश्च देवांशमसुरांशञ्च बिभ्राणाः स्वकार्याणि कुर्वन्ति तथैव वृत्ति-

राज्यपरिचालका देवा असुराश्च भवन्ति, अतो देवशक्त्या वृत्तिपरिवर्त्तनमपि शक्यं स्यात् ।

चतुःसप्ततितमाऽध्याये वियोनिजस्य तामसमनोर्जन्मवृत्तान्ते संशयसमाधानम् ।

तामसमन्वन्तरे कालाधिपतेर्मनोर्देवस्य जन्मकथायां नैकाः शङ्काः समुत्पद्येरन्, तत्समाधनमनायासं यथा स्वतो निष्पद्येत, तदर्थमत्र किञ्चिद्विवेचनमावश्यकं प्रतीयते । तथा हि—प्रत्येकं मन्वन्तरं मानवीयकियद्वर्षात्मकं भवति तत्तु पूर्वमन्वन्तरकथाप्रसङ्गे समुदाहृतम्, तद्विपुलकालविपर्ययादुभयत्रापि मनुष्यदेवलोकसृष्टौ महत् परिवर्त्तनं सम्भवेत्, अपरञ्च विभिन्नमन्वन्तरेषु सहजमानवदेवपिण्डानां शक्तितारतम्यात् त्रिष्वपि पिण्डेषु त्रिविधसृष्टिसमुद्भवः शक्येत. यथा-मृगात्मके सहजपिण्डे देवपिण्डवदिच्छामात्रेणैव गर्भाधानम्, यथा वा सहजमानवपिण्डाभ्यां त्वरितं देवपिण्डप्रवेशः, एतत् सर्वं शक्तिवैलक्षण्यस्यैव फलमास्ते । साम्प्रतं तु मानवपिण्डाद्बहिर्भूय जीवो निजपापफलभुक्तये यथादण्डं सहजपिण्डं प्रविशति, पुण्यप्रभावेण वा देवत्वलाभाय देवपिण्डे निविशते । नास्मिन् युगे अस्मादधिकसामर्थ्यं कुत्रापि पिण्डे प्रकटितमवलोक्यते, तस्मादेवंविधा शङ्का जायते । किञ्च, पूर्वमन्वन्तरेषु देशकालादिवैलक्षण्येन शक्तिवैलक्षण्यमासीत् । गहना कर्मणो गतिः, तस्मादमुष्मिन् मन्वन्तरे मानवपिण्डधारिणा पित्रा सहजपिण्डधारिण्या मातुः सकाशात्तादृक् पुत्ररत्नमजनि, यो हि पुत्रः परमपराक्रमी राजा बभूव, तपोबलेन चान्ते देवपिण्डप्रतिष्ठितां मनोर्दुर्लभां देवपदवीं प्राप्तवान् ॥ १-६२ ॥

रेवत्यां रैवतमनोरुद्भवे शङ्कासमाधानम् ।

पूर्वं बहुवारमुक्तं यत् पौराणिकं विज्ञानमवगन्तुं समाधिलौकिकपरकीयभाषारहस्यं तदीयां वर्णनपद्धतिं तद्भावविन्यासविमर्शञ्च नूनमवगच्छेत् । एवमध्यात्माधिदैवाधिभूतवर्णनरहस्यमपि निरन्तरमेवावधेयम् । रेवतीनक्षत्रादलौकिककन्योत्पत्तेर्गाथां याथातथ्यतो ज्ञातुं पूर्वोक्तषड्विषयविवेचनमावश्यकं प्रतीयते । तथा ह्येषा वर्णनशैली लौकिकपरकीयाभ्यामुभाभ्यां भाषाभ्यां विभूषिता वरीवर्त्ति, आधिदैवाधिभौतविज्ञानसम्मिश्रणमप्यत्रावेद्यते । रेवतीनक्षत्रपतनमाधिदैविकं तत्त्वम्, अत्रायमभिप्रायो यद् रेवतीताराधिदेव्या अंशोऽवतीर्य मर्त्यलोके कन्या बभूव, एवंविधा अवतारा भगवतो विष्णुरुद्रादेरारभ्य सर्वस्य ऋषिदेवदेवीगणस्य जायन्ते । अवतारप्राप्तौ सत्यामपि न नित्यदेवपदं नश्यति भ्रश्यते वा । कन्याया एतस्या जन्मादिवर्णने लौकिकभाषा,

अन्यान्यकर्मविश्लेषणे च परकीयभाषा परिचीयते। यदा किल महर्षयः पुराणप्रतिपादनावसरे समादधति, तदा तेषां सविकल्पसमाधौ विचारानुगतावस्थायामेते विषयाः प्रतिभासन्ते, तस्मादेव तच्चेतसि कल्पान्तरीया मन्वन्तरीया वा घटनाः स्वत एव स्फुरन्ति । योगयुक्तान्तकरणाः समाधिसिद्धा योगिनोऽवगन्तुमेतदीशते यदस्मितानुगतावस्थात आनन्दानुगतावस्थायां ततोऽपि विचारानुगतदशासम्प्राप्तावेव नूनमेवंविधाः स्मृतयः समुदेतुं शक्नुयुः ॥ १८-२६ ॥

पञ्चसप्ततितमाऽध्याये ग्रहणरहस्यनिर्देशेन तपःप्रभावप्रख्यापनम् ।

पुराणे ग्रहणगोचरमाख्यानकमुपलभ्यते यत्किल सूर्याचन्द्रमसौ राहुर्ग्रसति। नास्यैतत् तात्पर्यं यत्सूर्यलोकश्चन्द्रलोको वा राहोरुदरमुपरागे प्रविशति। किञ्च, राहुः छायात्मकक्रियाया असुरोऽधिदेवो वर्त्तते, तथा च ग्रहणावसरे सूर्याचन्द्रमसोः पृथिवीमभितोऽभिसर्पिणी शक्तिरवरुध्यते, नात्रोभये विषये सन्देहावसरः, ततो नः पृथिव्याः परिमाणतो रविराकेशयो राहुणा ग्रासः स्वयं सिध्यति। परञ्च तस्मिन् समये सूर्यलोकश्चन्द्रलोकश्च यथावत् संन्तिष्ठते तयोरधिष्ठातृदेवता च यथापूर्वमास्ते, न तत्र किमपि व्यतिक्रमणमुपजायते, केवलं तदीया शक्तिर्या किल ग्रहणसमये पृथ्वीलोके कार्यं न कुरुते स्म, सैव शक्तिर्ग्रहणान्ते पुनः कार्यकारिणी जायते। इत्थमेतावदत्रावधार्यताम्, यत् ऋषेस्तपःप्रभावाद् रेवत्याः कर्मप्राबल्याच्च रेवतीनक्षत्रशक्तौ या बाधा समजनि, साम्प्रतमेतत्कन्यापितुर्महर्षिप्रमुचस्य तपोबलेन सा दूरमगमत्, इत्थं विषयविवेचने विहिते न पुराणपाठकाः कुत्रापि शङ्केरन् ॥ ६१—७६ ॥

षट्सप्ततितमेऽध्याये अधिकारत्रयफलनिर्देशप्रसङ्गे मुक्तिभेदवर्णनम् ।

पूर्वकर्मजन्यो वरीयानधिकारो जीवैरधिगम्यते, तत्क्षयस्य कर्मबन्धनाद्विरतौ तात्पर्यं ज्ञेयम्। विषयोऽयं नितान्तगूढरहस्यमयः। तथा हि, मुक्तिस्त्रिविधा भवति, तत्राद्या सहजकर्मजा मुक्तिर्जीवन्मुक्तदशायामत्रैव मर्त्यलोके सिध्यति, जनकादयो राजानो व्यासवशिष्ठादयो महर्षयश्चात्र निदर्शनानि, द्वितीया मुक्तिस्तु जैवकर्मणा सम्पद्यते। जीवो यदा महदुग्रं तपस्तप्त्वा आत्मज्ञाननिष्ठो नश्वरं शरीरमस्मिन्नेव लोके समुत्सृजन् शुक्लगत्या सप्तममूर्द्ध्वलोकमारूढो निःश्रेयसपदमधिकरोति तदा मुक्तिर्द्वितीया ज्ञेया। दृष्टान्तश्चात्र ब्रह्मचारी पितामहो गाङ्गेयो भीष्मः। उभाभ्यां विलक्षणा तृतीया मुक्तिरव-

गन्तव्या, यो हि जीवः स्वप्रबलपुण्यप्रभावेण भगवतो धर्मराजस्य मनोस्त्रिमूर्त्तेर्वा पदं प्रतितिष्ठन् सर्वोच्चदेवपदाधिकारमासाद्य तत्राधिकारवर्गे तत्रत्यारब्धकर्मकलापे च निर्लिप्तोऽवतिष्ठते, स तत्पदप्रतिष्ठितोऽपि ब्रह्मभूतः, एवमधिकारान् स्वायत्तान् त्यक्त्वा ब्रह्मभूयाय कल्पते। असौ सति शरीरे सगुणं ब्रह्माभिधीयते पदत्यागादनन्तरमसौ स्वरूपनिष्ठो निर्गुणो ब्रह्मभूतो जायते। अस्मिन् स्थले एवंविधैव मुक्तिर्निर्दिश्यते। कालरक्षकत्वान्मनोः पदं सर्वोच्चदेवपदमास्ते, यो हि महान् पुरुषः पदमेतदुपतिष्ठते, स पूर्णज्ञानी स्वरूपस्थितो दिव्यशक्तिसमन्वितो भवति। तस्मात् खल्वेष पुरुषः तत्पदमधिकुर्वाणोऽपि मुक्तः, तत्पदमुज्जिहानोऽपि स्वरूपे विलीयते। इयं मुक्तिरैशकर्मणोपपद्यते। पूर्वोक्तसहजजैवकर्मजन्यमुक्तेर्वर्णनं यत्र कुत्रापि शास्त्रे लभ्यते, परमियमुभयविलक्षणा ऐशकर्मजा मुक्तिस्त्वलौकिकी महत्तमा बोध्या ॥ ४०-४५ ॥

नानामन्वन्तरेषु नैकविधदेवसंघनिर्माणे हेतुप्रतिपादनम् ।

पुराणप्रतिपादितं सर्वमेव मन्वन्तरीयकथाकदम्बं देवसृष्टिसम्भवं तात्कालिकदेवलोकसम्बद्धञ्च। सर्व एवैष गाथानिवहः पुराणप्रवर्त्तकानामृषीणां समाधिनिर्धूतमलेऽमलेऽन्तःकरणगगनमण्डले स्वतः समुदेति, तदासौ ग्रन्थे विलिख्यते। समाधिरहस्यवेदिनो योगीश्वरा एव इममलौकिकसमाधिगम्यविषयमवगन्तुं प्रभवेयुः, तदन्यः कोऽपि न रहस्यमेवज्ज्ञातुं शक्नुयात्। यथाऽस्मिन् मृत्युलोके नानाकालविभागेषु राजा, प्रजा, राजशक्तिः, प्रजाशक्तिः, देशकालपात्राणां स्वरूपञ्च पृथक् पृथगेव प्राप्यते तथैव प्रतिमन्वन्तरं दैवजागतिकशृङ्खला विविधा परिवर्त्यते। प्रत्येकं मन्वन्तरे पृथक्प्रकारको देवर्षिपितृसङ्घो नैकविधं देवपदमाददानः सृष्टेः समष्टिकर्मपार्थक्यानुरूपमेव तन्मन्वन्तरं व्यवस्थापयति। तस्मात् प्रतिमन्वन्तरं दैवराज्यस्य देवपदानाञ्च शृङ्खलायामवश्यं महान् भेदो भवेत्। अस्मादेव कारणान्मन्वन्तरेषु एवंविधं देवसङ्घपरिवर्त्तनमुपलभ्यते ॥४६-५६॥

वैवस्वतमन्वन्तराधिपतेर्जन्मादिवैचित्र्यसमाधानम् ।

वैवस्वतमन्वन्तराधिपतेरुत्पत्तिगाथाऽत्यन्तवैलक्षण्यपूर्णा विद्यते। अत्र कस्यापि शङ्कावसरो न भवेत्तदर्थं विविच्यते, यदियं गाथाऽऽध्यात्मिकभावसमन्विता शोभते, रचना किलैतद्गाथायाश्च लौकिकभाषामयी बोध्या। सूर्यादीनां यत्स्वरूपं समाधिगम्यं तस्य बालबुद्धिदुर्बोधतया लौकिकभाषारीत्या प्रकाशनमकरोत्। तथैवाध्यात्मिकभावविभूषितां विधाय गाथामिमामतिमनोहराकारे प्रास्तौत्। इत्थं विचारसरण्यामनुसृतायां तत्त्ववेदिनो विद्वांसः

अस्यां गाथायां माधुर्येण सह गाम्भीर्यमपि ग्रहीतुं शक्नुयुः, तथैव भगवतः सूर्यदेवस्याध्यात्म्यमाधिदैवमाधिभौतं रूपं तदीयसन्तानादिपरिवारवर्गस्य स्वरूपञ्च दार्शनिकदृष्ट्या द्रष्टुं प्रभवेयुः । अध्याय ॥ ७७–७८ ॥

अशीतितमेऽध्याये पौराणिककथामौलिकत्वप्रतिपत्तौ-कल्पादिकार्यकलापविवेचनम् ।

दैवराज्यस्य कालव्यवस्था कर्मशृङ्खला पदाधिकारिणां सुव्यवस्था च त्रीण्येतानि स्वतन्त्रकार्याणि दैवजगतो व्याख्यातानि । कालव्यवस्थापको राजा मनुरभिधीयते, धर्माधर्ममौलिककर्मशृङ्खलासम्भारको यथावत् कर्मफलभोगदानेन जीवानां नियामको नृपो यमो धर्मराजो वा विद्यते, नानापदधारिदेवताप्रतिष्ठापको देवसत्त्वसुरक्षको देवराज इन्द्र इत्युच्यते । किञ्च, देवसङ्घोऽपि प्रत्येकमन्वन्तरसमष्टिप्रबन्धानुबन्धेन पार्थक्यतो विभज्यते । ज्ञानव्यवस्थापको देवसङ्घ ऋष्यादिरास्ते, आधिभौतिकसृष्टिसुव्यवस्थाविधायको देवसङ्घो नित्यपितृगणादिरवतिष्ठते, चतुर्विधभूतसङ्घस्य जीवानांगमनागमनचक्रस्य च निरन्तरं नियामका नानादेवपदवीपरिपालका अपरे विविधा देवसङ्घाः स्वस्वपदेषु नियुक्ताः सन्तिष्ठन्ते । समाधिसम्प्राप्ता एते देवसङ्घा वैवस्वतमन्वन्तरीया व्याहृताः । प्रत्येकमन्वन्तरकालो मानवीय ३०६७२०००० वर्षात्मको भवति, तथैको ब्राह्मकल्पः ४३२०००००००० एतावन्मानवाब्दिको ज्ञेयः । इत्थं कल्पमन्वन्तरयोर्गणितयोगान्मन्वन्तराणां सन्धिकालीनाः २५९२०००० एतावन्तो वर्षाः पृथगेवावशिष्यन्ते । प्रतिमन्वन्तरमादिमध्यान्तगोचरं सन्धित्रयं मन्यतेस्म, अत्रोदाहृतम्, यदा मनुष्याणामायुः परिसमाप्यते तदा यथावल्लब्धायामपि वर्षपरिगणनायां विविधावान्तरकारणपारवश्येन देहावसानसमये दिनघटिकादीनामवश्यमेवान्तरमुपजायते । एवमेव प्रतियुगमहायुगमन्वन्तरान्तं स्तोकमवशिष्यमाणो भागः कल्पमन्वन्तरयोरायुःपरिमाणे सन्धिकालमुपचिनोति । निश्चितमेतद् यन्मनोः पदे यदैकव्यक्तेः स्थानमपरव्यक्तिरधिकरोति तदैव मन्वन्तरान्तरमुपजायते । साम्प्रतमेतन्मन्वन्तरीय-३०६७२०००० वर्षेषु केवलं १२०५३३०३२ वर्षाणि व्यतीतानि । वर्तमानमन्वन्तरस्य १८६१८६९६७ एतावन्तोऽब्दा अवशिष्यन्ते ।

त्रिकालदर्शिनः पूज्यपादमहर्षिव्यासादयः समाधिधिया एवंविधा मन्वन्तरीयाः कल्पकल्पान्तरीयाश्च गाथाः सङ्कलय्य लोककल्याणकृते पुराणेषु प्रकाशयामासुः । नैताः कथाः कल्पिता अपि तु सर्वथैव सत्याः, किन्तु त्रिभावैः

त्रिभाषाभिश्च समन्विताः सन्ति, नासां लौकिकेतिहासैः कोऽपि सम्बन्धः। किं बहुना, यदा साम्प्रतमपि द्विशतवार्षिके पञ्चशतवार्षिके वा स्वल्पकालीनेऽपि लौकिकेतिहासे देशकालपात्राणां सभ्यतायाश्च कियत्परिवर्त्तनमवलोक्यतेऽस्माभिः, तदा नैकमन्वन्तरीये कल्पकल्पान्तरीये वा विपुले काले सृष्टेस्तदङ्गानां वा स्वरूपे कियत् परिवर्त्तनं सम्भवेत् तत् सुधियः स्वयमेव विचारयन्तु। अस्मादेवार्वाचीनानां लौकिकबुद्धया पुराणगाथाः कल्पिताः प्रतीयन्ते ॥६—११॥

मार्कण्डेयपुराणान्तर्गतसप्तशतीगीतातत्त्वप्रकाशिका प्रस्तावना।

देवि ! प्रपन्नार्तिहरे ! शिवे ! त्वं, वाणीमनोबुद्धिभिरप्रमेया।
यतोऽस्यतो नैव हि कश्चिदीशः, स्तोतुं स्वशब्दैर्भवतीं कदाचित् ॥
त्वं निर्गुणाकारविवर्जिताऽपि, त्वं भावराज्याच्च बहिर्गताऽपि।
सर्वेन्द्रियागोचरतां गताऽपि, त्वेकाह्यखण्डा विभुरद्वयाऽपि ॥
स्वभक्तकल्याणविवर्द्धनाय, धृत्वा स्वरूपं सगुणं हि तेभ्यः।
निःश्रेयसं यच्छसि भावगम्या, त्रिभावरूपे ! भवतीं नमामः ॥
त्वं सच्चिदानन्दमये स्वकीये, ब्रह्मस्वरूपे निजविज्ञभक्तान्।
तथेशरूपे च विधाप्य मातरुपासकान् दर्शनमात्मभक्तान् ॥
निष्कामयज्ञावलिनिष्ठसाधकान्, विराट्स्वरूपे च विधाप्य दर्शनम्।
श्रुतेर्महावाक्यमिदं मनोहरम्, करोष्यहो "तत्त्वमसीति" सार्थकम् ॥

शक्तिशक्तिमतोरभेद एव तात्त्विकः। शक्तिशक्तिमतोः पृथक्सद्भावो यावत्परोक्षाऽपरोक्षानुभूतिभ्यां प्रत्यक्षीक्रियते तावत् शक्तिमतः शक्तेः प्राधान्यमङ्गीकरणीयमेव। एको गायको, यस्मिन् अलौकिकगायनशक्तेर्विकासो वर्तते तद्गायकापेक्षया तदीयगानशक्तेरादर उपयोगो महत्त्वञ्चाधिकं भवेत्। स गायको यदि स्वीयां गानशक्तिं प्रयुञ्जीत तदा तद्दर्शनेनापि तस्य मधुरशब्दमयसृष्टिविलासे जगन्मुह्येत, परन्तु यदासौ स्वशक्तिं स्वस्मिन्नव्यक्तदशां नयेत्तदा केवलं गायकरूपमवलोक्य न कोऽपि मुग्धो भवेत्। तस्मात्पुराणतन्त्रादिशास्त्रेषु शक्तेरुपासनाया विस्तारोपयोगित्वमहत्वादिकमधिकमुपलभ्यते। यथार्थतः सगुणब्रह्मण एवोपासना जायते, यावद्द्वैतसद्भावमुपासनासम्बन्धोऽवतिष्ठते। द्वैतभानं च तावदेव स्थातुमर्हति यावत् सगुणत्वमास्ते। तस्माद् वेदसम्मते सर्वस्मिन् शास्त्रसमुच्चये सगुणोपासनाविस्तारः सातिशयमुपलभ्यते। सगुणोपासनायाः पञ्च भेदा भवन्ति, तत्र विष्णोरुपासना चिद्भावाश्रयकारिणी शिवोपासना सद्भावाश्रयकारिणी सूर्योपासना भगवत्तेज-आश्रयकारिणी धीशोपासना भगवद्भावमयबुद्ध्याश्रयनिष्ठा, भगवच्छक्तिसमाश्रया च शक्तेरुपासना वर्त्तते।

ब्रह्मानन्दविलासोल्लासिन्यां सृष्टिदशायां चित्सत्तेजोबुद्धिशक्तयः पञ्चैता ब्रह्मपदेन सह घनिष्ठं सम्बध्नन्ति। चित्सत्ता जगद्विभावयति, सत्सत्ता जगतोऽस्तित्वमनुभावयति, तेजो विश्वं ब्रह्माभिमुखमाकर्षति, बुद्धिः सदसतोर्ब्रह्मजगतोर्भेदं प्रत्याययति, शक्तिश्च सृष्टिस्थितिलयान् प्रकुर्वाणा जीवान् बध्नाति बन्धनाद्विमुञ्चति च, तदेतत्पञ्चावलम्बनेन सगुणपञ्चोपासनाविज्ञानं निर्णीयते स्म। उपासकः पञ्चदेवोपासनाश्रयेण ब्रह्मसान्निध्यमासाद्य तदन्ते ब्रह्मसायुज्यमुपैति। तस्मादेव पञ्चोपासनानां पञ्च गीताः स्वं स्वमिष्टदेवं जगज्जन्मादिकारणं मत्वा ब्रह्मरूपं निर्दिशन्ति।

अनन्तकोटिब्रह्माण्डमयो दृश्यप्रपञ्चो ब्रह्मशक्तेर्विलास एवास्ति। ब्रह्मशक्तिरेव सृष्टिस्थितिलयान् विदधाति, सैवाऽविद्यास्वरूपा जीवान् पाशबन्धने निगडयति, विद्यारूपिणी च सा ब्रह्मसाक्षात्कारेणैतान् कृतार्थयन्ती तेभ्यो मुक्तिं प्रयच्छति। अपरञ्च, ब्रह्मतच्छक्त्योरहं ममेतिवद् भेदो नास्ति। शक्तिमतः शक्तेः किमाकारकं विशेषत्वमिति गायकं गानशक्तिञ्चोदाहृत्य पूर्वमेव प्रतिपादितम्। तस्या एव ब्रह्मशक्तेश्चत्वारो भेदा वेदशास्त्रैः प्रत्यपादिषत। तथा हि, सर्वदा ब्रह्मलीना शक्तिस्तुरीया भण्यते, सैव तुरीया ब्रह्मशक्तिः स्वरूपप्रकाशिनी विद्यते, ब्रह्मविष्णुमहेशानां जननी निर्गुणं ब्रह्म सगुणं दर्शयन्ती ब्रह्मश्लिष्टा महाशक्तिः कारणशक्तिः कथ्यते, इयमेव कारणशक्तिः कदाचिद् विद्या अविद्या च कदाचन वोभूयते। अत्र ब्रह्मशक्तेः सत्त्वतमःप्रधानयोर्भावयोर्द्विधा पार्थक्यमेव कारणत्वमावहते। सृष्टिकारिणी ब्राह्मी शक्तिः, स्थितिविधायिनी वैष्णवी शक्तिः, लयकारिणी शैवी शक्तिरेव ब्रह्मणस्तृतीयभावमयी शक्तिर्मन्यते, एतास्तिस्रः सूक्ष्मशक्तयोऽभिधीयन्ते, स्थावरसृष्टिर्जङ्गमसृष्टिर्ब्रह्माण्डसृष्टिः पिण्डसृष्टिर्वा भवेत् सर्वत्रैव सृष्टिस्थितिलयक्रमं तदस्तित्वञ्च एता एव सूक्ष्मा ब्रह्मशक्तयः स्फुरन्ति। आसामेव साहाय्येन प्रत्येकब्रह्माण्डाधिनायका ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः स्वं स्वं कार्यं सुसम्पादयन्ति। महाशक्तेस्तस्याश्चतुर्थी दशा स्थूलशक्तिः परिकीर्त्यते, पदार्थविद्ययाऽपि स्थूलशक्तिरनुभूयते, अनया स्थूलशक्त्या स्थूलजगद्धारणपरिवर्त्तनादि निखिलं कार्यजातं सम्पद्यते, तडिच्छक्त्यादयोऽस्याः किल नैके भेदाः सन्ति। अस्माद्धेतोः शक्त्युपासनाया विस्तारो महत्त्वञ्च सातिशयमतिरिच्यते।

समष्टिव्यष्टिरूपिणी ब्रह्माण्डपिण्डात्मकसृष्टिर्ब्रह्मशक्तेर्विलास एवास्ते। सा सृष्टिश्चतुर्दशलोकमयी विद्यते। प्रतिब्रह्माण्डं भूर्भुवःस्वरादयः सप्त ऊर्द्ध्वलोका अतलवितलादयः सप्ताधोलोकाश्च वर्त्तन्ते। सप्तोर्द्ध्वलोकेषु

देवा अधोलोकेषु च सप्तस्वसुराः सन्तिष्ठन्ते, एष मृत्युलोको हि सप्तोर्ध्वलोकान्यतमभूलोकस्य चतुर्थांशो विज्ञेयः। अत्रत्या जीवा मातृगर्भात् सम्भवन्ति मृत्युमपि प्राप्नुवन्ति, तस्मादयं लोको मृत्युलोक इत्याख्यां भजते। किञ्च, अन्यत्राखिललोकवर्गे न मातृगर्भतो जन्म जायते, अपि तु मृत्युलोकप्रभवाः प्राणिनो निजकर्मपारवश्यतो मृत्योरनन्तरमातिवाहिकदेहेन तत्र तत्र लोके दैवसाहाय्याद् व्रजन्ति। पिण्डस्त्रिविधो वेद्यः। तत्रोद्भिज्जादियोनिजातानां सहजपिण्डः, मनुष्याणां मानवपिण्डः, दैवपिण्डश्च देवानां गीयते। मृत्युलोकमपहाय अपरे सर्वे लोका दैवलोकाः कथ्यन्ते। तेषु देवपिण्डधारिणो देवा एव निवसन्ति। सहजपिण्डधारिणो मानवपिण्डधारिणो वा जीवा देवपिण्डधारिणो जीवान् न दृष्टिपथमानेतुं प्रभवेयुः, यदि देवानामनुग्रहो भवेत्तदा तान् द्रष्टुं शक्नुयुः। देवलोकोऽस्माकीनपार्थिवलोकादतीतः सूक्ष्मश्च। यथा देवा देवपिण्डं बिभ्रति तथैवासुरा अपि देवपिण्डं दधति। तत्र केवलमेतावानेव भेदो यदात्मोन्मुखवृत्तिप्रधाना देवा असुराः किलेन्द्रियोन्मुखवृत्तिमुख्या भवन्ति। तस्मात् खलु सूक्ष्मे देवलोके प्रायो देवासुरसङ्गरं प्रवर्त्तते। तत्रोन्नताधिकारिणो देवा न कदाचिदसुराणां राज्यमपहर्त्तुमिच्छन्ति, ते तु निजायत्तलोकेष्वेव सर्वथा सन्तुष्यन्ति, परं विषयलोलुपा असुरास्तु सर्वदैव दैवराज्यमात्मसात्कर्त्तुं यतन्ते, एतदेव मौलिकं देवासुरसंग्रामकारणम्। मृत्युलोकेऽपि मानवपिण्डो देवासुरसंग्रामाय दुर्गायते। तं देवा असुराश्च स्वानुरूपाधिकारमानेतुं प्रयतमानाः सन्तिष्ठन्ते। अयमेव मानवपिण्डे पापपुण्यप्रतिष्ठः कुमतिसुमतिजन्यः संग्राम आस्ते। यदा देवासुरसंग्रामेऽसुराणां विजयो जायते तदा ब्रह्मशक्तिमहामायानुकम्पयैव असुराणां पराभवेण सूक्ष्मे दैवराज्ये पुनः शान्तिः स्थाप्यते स्म। अस्योदाहरणं पिण्डेऽप्यवलोकनीयम्। पापिष्ठो मानवो यदा पापपङ्के पतितस्तस्मादुत्थातुमक्षमते तदा गुरोर्दैवस्य वा बलमेव तस्मै साहाय्यं वितरति। एतत् सर्वमखिललोकमातु र्महाशक्तेरनुग्रहस्यैव रूपान्तरमवगन्तव्यम्।

यथा जगदादिकारणं परब्रह्म सच्चिदानन्दैस्त्रिभिर्भावैर्ज्ञायते, भूयो यथा वा पराभक्तावधिकृतो भावुको भक्तगणस्तदीयभावत्रयानुसारतो ब्रह्मेशविराड्रूपेषु स्वस्मिन् शान्तस्वान्तमन्दिरे पृथग्भावैस्तदीयं दर्शनं विदधान आनन्दसागरमवगाहते तथैव सर्वाण्यपि संसारवस्तूनि त्रिभावसम्बलितानि। यथा किल कारणब्रह्मणि त्रयो भावा विद्यन्ते तथैव कार्यब्रह्मापि त्रिभावात्मकम्। तस्माद् वेदः तत्सम्मतशास्त्रसमुच्चयोऽपि त्रिविधैरर्थैः समन्वेति। एतावता

सर्वतन्त्रसिद्धान्तेन नैसर्गिकनियमेन देवासुरसंग्रामस्वरूपमपि त्रिविधं बोध्यम् । तदीयमाध्यात्मस्वरूपं प्रतिपिण्डं क्लिष्टाक्लिष्टवृत्तीनां मिथो युद्धम् प्रकाशयति, आधिदैवञ्च सूक्ष्मदैवराज्ये देवासुरराजसैन्यानां परस्परं जन्यमेवाचष्टे, तदीयमधिभूतस्वरूपमस्मिन् मृत्युलोके सामाजिकै राजनैतिकैश्च युद्धैः प्रख्याप्यते ।

सप्तशतीगीताप्रकरणं पूर्वोक्तदार्शनिकविज्ञानबहुलं विद्यते, यज्ज्ञात्वा दर्शननिष्णातबुद्धयो भक्ता आनन्दविह्वला भवन्ति । अन्याः सर्वाः प्रचलिताः गीतोपनिषदः प्रायशो ज्ञानप्रधाना वर्त्तन्ते, सर्वाश्चैता ज्ञानकाण्डविस्तारतत्पराः परिदृश्यन्ते । परमस्याः सप्तशतीगीतायाः महत्त्वं ताभ्योऽतिरिच्यते यस्मादियं प्रथममुपासनायां परमं साहाय्यं प्रयच्छति, कलौ कर्मकाण्डे च प्रधानमङ्गमुपजायते । द्वितीयतः, इयं सप्तशतीगीता कलौ जीवानां सकलमनोरथसिद्धये कल्पतरुरेवास्ति । ये शब्दाः शब्दसमूहा वा दैवराज्येन सह सम्बध्नन्ति, यत्प्रभावो वा दैवराज्यमनुबध्नाति, ते मन्त्रा अभिधीयन्ते । कलौ सप्तशतीगीता वैदिकमन्त्रेभ्योऽपि विशेषशक्तिशालिनी समाम्नायते । धर्मार्थकाममोक्षफलप्रदायिन्याः सप्तशतीगीतायास्तृतीयं महत्त्वमत्यन्तं विलक्षणं विद्यते । तथा हि, अहं ममेतिवत् शक्तिशक्तिमतोरभेद एवास्ति, इति पूर्वमेव व्याख्यातम्, सोदाहरणमेतच्च प्रथममेव प्रमाणितम्, यत्सृष्टौ शक्तिमतः शक्तेरादरो महत्त्वञ्चाधिकमास्ते । उपासनायामेतदुभयविमर्शानुबन्धेनैव भगवत्सान्निध्यलब्धये पद्धतिर्निर्धारिता, कुत्रापि शक्तिमतो मुख्यत्वमङ्गीकृत्य तच्छक्त्याश्रयेण उपासनायाः साधनशैली समाम्नायि, एवमपरत्र कुत्रापि शक्तेरेव प्राधान्यं मत्वा शक्तिमदनुमानविधाना उपासनाप्रणाली प्रत्यपादि । तत्र प्रथमदशायां वेदशास्त्रविहितनिर्गुणसगुणोपासनायाः सर्वे भेदाः समुदाहृताः । द्वितीयदशायां त्वपेक्षाकृतात्मज्ञानरहितायां केवलमनुमानेन ईश्वरसद्भावं स्वीकृत्य तदीयनानागुणगणचिन्तनेन विविधधर्ममतमतान्तरपथानुयायिनो भक्तोपासकाः सर्वहितकारिणं भगवन्तं तत्प्रत्ययेनैसरन्तः कृतार्था जायन्ते । प्रथमप्रणाल्यामात्मज्ञानसद्भावेन भगवत्स्वरूपप्रकाशो भागवतमनोमन्दिरे यथावदवतिष्ठते, द्वितीयायां तु आत्मज्ञानविकाशराहित्येन भक्तः केवलं भगवतो मनोमोहकशक्तिसमूहावलम्बनादवाङ्मनसगोचरं परमात्मानमात्ममनोमन्दिरे प्रतिष्ठापयितुं प्रयतते । मातृभावेन श्रीभगवदुपासनाकृते या नानावैचित्र्यपूर्णा शक्तेरुपासनाप्रणाली परिचालिता सा किलोभाभ्यां पूर्वोक्तप्रणालीभ्यां विलक्षणैव बोध्या । अत्रोपासनाविज्ञाने शक्तिशक्तिमतोरभेदलक्ष्यं सर्वदैव स्थिरीकृतम् । श्रीभग-

वानेव शक्तिरूपेण उपास्योपासकसम्बन्धं स्थापयति, पुनरेष एव शक्तिमद्रूपेण शक्तिभावापन्नं भक्तं स्वस्मिन् सम्मेल्य मुक्तं विदधाति। एतदेव तृतीयाया अनुपमोपासनाप्रणाल्या मधुरं गूढ़रहस्यम्।

सप्तशतीगीता शक्तेरुपासनामार्गस्य परमप्रयोजकः सातिशयसहायकः तत्प्रधानप्रवर्त्तकश्च उपनिषद्ग्रन्थो ज्ञातव्यः। अस्या उपनिषदो गाथाप्रसङ्गः विविधप्रकारतो वेदेषु वेदसम्मतशास्त्रेषु च समुपलभ्यते। सप्तशतीगीताप्रक्रमः पुराणेष्वित्थं प्राप्यते—पुराकाले भगवद्-व्यासशिष्यो महर्षिर्जैमिनिः सर्ववेद-वेदाङ्गशास्त्रपारङ्गतोऽपि श्रीमहाभारतस्य विविधस्थलेषु नानादुर्बोध्यविषयान् नैव विज्ञातुं प्राभवत्, तदा तदीयगुरोरवकाशाभावात् परमविज्ञमहर्षिं मार्क-ण्डेयमुपेत्य नैकरहस्यजिज्ञासां कृतवान्। ततो महर्षिर्मार्कण्डेयस्तमादिष्टवान्, साम्प्रतं मया सन्ध्यावन्दनादिनिमित्तं गम्यते ततो नास्ते ममावकाशः। भवता पितृशापग्रस्तानां पक्षिरूपाणि बिभ्रतां पिङ्गाक्ष-विरोध-सुपुत्र-सुमुखनामधे-यानां सर्वशास्त्रविशारदानां चतुर्णां मुनिपुत्राणां सन्निधानमेत्य एते प्रश्ना जिज्ञा-सितव्याः। त्वरितमेव सर्वे भवदीयसंशया निवर्तिष्यन्ते, इत्थं महर्षिर्जैमिनि-र्गुरुकृपामासाद्य तेषां पक्षिशरीरधारिणां महात्मनां समीपमुपेत्य जिज्ञासया-मास। तदा मार्कण्डेयः क्रोष्टुकिसंवादमुपक्रम्य विविधशङ्काः समादधानो महर्षिजैमिनिं सन्तोषयाम्बभूव। यथाक्रमं चतुर्दशमन्वन्तरकथाप्रसङ्गे तेनो-क्तम्, सुरथो नाम राजा ब्रह्मरूपिण्या भगवत्या अनुग्रहाद् अष्टममन्वन्तरा-धिपतिः सावर्णिर्भविता मनुरिति। भविष्यन् सावर्णिनायको मनुर्यदा सामान्यो नृप आसीत् तदा कथं तेन ब्रह्ममय्या जगदम्बायाः कृपा समासा-दिता तत्प्रसङ्गं जगत्कल्याणवासनापारवश्येन महर्षिरात्मज्ञानी मार्कण्डेयः पूर्वमेव क्रौष्टुकिमुपदिष्टवान्, परं जैमिनिप्रश्नावसरेऽवकाशाभावादसौ पक्षि-शरीरधारिणां मुनीनामन्तिके महर्षिं जैमिनिं प्रेषितवान्। संवादः मार्कण्डेय उवाच इति वचनेन प्रारभ्यते स्म, यः किल त्रिलोकपावनः, त्रिलोकीरक्षकः, सर्वकामफलप्रदः, सर्वजीवहितकरश्च विद्यते।

मन्वन्तरकालनिर्णयो मनुनामनिर्देशश्च।

पुराणशास्त्रं वेदानां भाष्यं भणितम्। यथा वेदाः त्रिकालज्ञास्तथा पुराणशास्त्रमपि त्रैकालिकविषयानभिव्यनक्ति। तस्मादसौ सावर्णिमन्वन्त-रीया गाथा पुराणेषु प्रकटिता। कलाविषये शक्तिरहस्यादौ लिखितं यथा—

"चतुर्युगसहस्राणि, ब्रह्मणो दिनमुच्यते।
पितामहसहस्राणि विष्णोरेका घटी मता॥ १॥

विष्णोर्द्वादशलक्षाणि, निमेषादूर्ध्वं महेशितुः।
दशकोट्यो महेशानां श्रीमातुस्त्रुटिरूपकाः॥ २॥

शतत्रुटीनामेकं परम्, त्रिंशत्परणामेको निमेषः, अष्टादशनिमेषाणामेका काष्ठा, विंशतिकाष्ठानामेका कला, त्रिंशत्कलानामेका घटिका, घटिकाद्वयस्यैकं क्षणम्, त्रिंशत्क्षणानामेकमहोरात्रम् भवति।

अनादिरनन्तो महाकालो विविधप्रकारैर्विभज्यते, यथा-मन्वन्तराद्भगवतो ब्रह्मणो दिनं तदीयायुःकालश्च समधिकमास्ते तथैव ब्रह्मणो दिनायुर्भ्यां विष्णोर्दिनायुषी नितान्तमधिकायेते। इत्थमेव भगवतो विष्णोर्दिनायुरपेक्षया भगवतः शिवस्य दिनायुःप्रमाणमधिकाधिकमवगन्तव्यम्।' यतोऽसौ ब्राह्मण्डप्रलयकारी विद्यते, तदीयमायुर्यावद् ब्रह्माण्डसत्ताऽवतिष्ठते। एकस्मिन् ब्राह्मे दिने चतुर्दशमन्वन्तराणि भवन्ति। भगवान् मनुः कालनियामको देवः। यथा-वसुरुद्रादित्येन्द्रादीनि सूक्ष्मदैवराज्यपदानि तथैव मनोरपि स्थायिपदं वरीवर्त्ति। तत्र केवलं पदधारिणः परिवर्त्त्यन्ते। अष्टमे मन्वन्तरे मनोः पदेऽभिषेक्ष्यमाणदेवस्य पूर्वजन्मवृत्तान्तोऽत्र वर्ण्यते स्म। चतुर्दशमनुनामानि यथा, स्वायम्भुवः, स्वारोचिषः, उत्तमः, तामसः, रैवतः, चाक्षुषः, वैवस्वतः, सावर्णिः, दक्षसावर्णिः, ब्रह्मसावर्णिः, धर्मसावर्णिः, रुद्रसावर्णिः, देवसावर्णिः, इन्द्रसावर्णिश्च। कालधर्मं पालयितुं सदा तत्परो मनुरास्ते। मनोरधिकारः सातिशयं महान् महीयते॥ २॥

वैदिकादिवर्णनभेदनिरूपणम्।

वैदिकी पौराणिकी च वर्णनपद्धतिः त्रिविधा प्रशस्यते। तन्नामानि यथा-समाधिभाषा, लौकिकी भाषा, परकीयभाषा च। एतासां त्रिविधभाषाणां ज्ञानमन्तरेण न कोऽपि पौराणिकं गूढ़रहस्यमवगन्तुं प्रभवेयुः। समाधिबोध्यविषयाः समाधिभाषया समीर्यन्ते, यथाऽऽत्मप्रकृतिकर्मस्वरूपाणि धर्माधर्मनिर्णयप्रभृतयश्च। यदा किल लौकिकरीत्या समाधिगम्याध्यात्माधिदैवरहस्यानि रूपकालङ्कारे वर्णयित्वा श्रोतृवृन्दबुद्धयः सत्ये प्रतिष्ठाप्यन्ते तदा तां लौकिकीं भाषामाहुः, यथा जगदम्बाजन्मकर्मविवाहविलासादिवृत्तान्तो यो यथार्थतः समाधिगम्योऽलौकिकविषयो वरिवर्त्ति, परञ्च मध्यमाधिकारिणां कृते विषयोऽयं लौकिकदिशा वर्णितः। तृतीया परकीया भाषा भण्यते, या समाधिलौकिकभाषागोचरान् विषयान् द्रढ़यितुं युगयुगान्तरीया कल्पकल्पान्तरीया वा घटनावली गाथारूपेण प्रकाश्यते, तदेव परमार्थतः परकीयभाषावर्णनमास्ते, नेदं लौकिकेतिहासंवर्णनं निश्चयनीयम्। वेदशास्त्रिकालदर्शिनो मह-

र्षयो योगयुक्तात्मबुद्ध्या यथा समाधिभाषां समुदभावयन् तथैव लौकिकीं परकीयाञ्च भाषां पुराणेषु प्रकाशयामासुः । नैष गाथाव्रजो लौकिककथाकदम्बं लौकिकेतिहाससमूहो वा विद्यते, सर्वमेतत्समाधिबोध्यं कर्मरहस्यमवधार्यताम् ॥ ३ ॥

तपोवनस्य प्रधानलक्षणमाह ।

तपोवनस्य द्वे एव प्रधानलक्षणे भवतः । यत्र निर्वैरो वासः पशूनां, समाहितमनसां मुनीनां निवासश्च, तदेवास्ते तपोवनम् । योगशास्त्रमेतन्निश्चिनोति-यत्र वैरभावरहितान्तःकरणा अहिंसाभावपरायणा महात्मानो निवसन्ति तत्र हिंस्रा अपि जन्तवो हिंसावृत्तिं विहाय निर्भया विचरन्ति, किञ्च त एव मुनयो व्याह्रियन्ते यन्मनांसि निरन्तरं भगवल्लीनान्यवतिष्ठन्ते, यत्रैवंविधानां महात्मनां निवासो भवेत् यत्र हिंसका अपि पशवो हिंसाभावं परित्यजन्ति, तदेव स्थानं तपोवनाख्यां भजते, सदैतत् साधकैः स्मर्त्तव्यमेव ॥ १० ॥

एकाशीतितमेऽध्याये पञ्चमहायज्ञमहत्त्वप्रतिपादनम् ।

मनुष्याणामभ्युदयनिःश्रेयसप्रतिपादकं यावद्धार्मिककृत्यजातं यज्ञो व्यपदिश्यते । निखिलजगत्कल्याणसाधको धर्मस्तु महायज्ञोऽभिधीयते । गृहस्थानां कृते प्राधान्येन पञ्च महायज्ञा निर्दिष्टाः, यथा नित्य-ऋषि-सम्वर्द्धनाय ब्रह्मयज्ञो देवसम्वर्द्धनाय देवयज्ञो नित्यनैमित्तिकपितृसम्वर्द्धनाय पितृयज्ञः, जीवमात्रतृप्तये भूतयज्ञः मनुष्यमात्रतृप्तये च नृयज्ञोऽभिहितः, अतिथिसत्कारसाधनया नृयज्ञः।साध्यते तस्मादेतावानस्य महिमा । गृहागतमानवमात्रस्यातिश्रद्धया सत्कारो नृयज्ञो ज्ञेयः ॥ ११ ॥

युगपद्द्विजाधिकारनिर्देशः ।

प्रवृत्तिरोधको वर्णधर्मं आश्रमधर्मो निवृत्तिपोषकश्च । वर्णचतुष्टये ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या द्विजाः परिगण्यन्ते, एषां वेदे वैदिककर्मणि चाधिकारो विद्यते । ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यमेतद्व्यक्तित्रयमित्थं कर्मविपाकपारवश्यादेकत्र युगपदानीय कर्मनियामिका जगत्पालिका श्रीजगदम्बिका त्रयाणामधिकारं क्षत्रियवैश्ययोः कथंकारं भयमोहसञ्चारो जायत इत्यादिकञ्च परिदर्शयन्ती अधिकारनिर्णयार्थमेनं समाधिगम्यप्रसङ्गं दर्शयामास ॥ ३४ ॥

मुनेरुपदेशस्योद्देश्यमाह ।

अहङ्कारजनिता ज्ञानाभिमानवृत्तिरासुरी प्रोच्यते । तया सह यथार्थतत्त्वज्ञानस्य कियदान्तर्यमिति मुनिर्निजोपदेशेन विशदमदर्शयत् ॥ ४४ ॥

त्रिगुणमय्या ब्रह्मशक्तेस्त्रिविधभेदनिरूपणम्।

त्रिगुणमयी ब्रह्मशक्तिः स्वतमोगुणप्रभावादविद्यारूपधारिणी जीवान् बन्धनदशां नयति, पुनरियमेव सत्त्वगुणमयी विद्यास्वरूपमादधाना जीवान् मुक्तिपदं प्रतिष्ठापयति। अथासौ कारणशक्तिरूपिणी भूत्वा ब्रह्मविष्णुमहेशात्मकान् त्रिदेवान् प्रतिब्रह्माण्डं सृष्टिस्थितिलयसम्पादनाय प्रसूते ॥ ५२ ॥

ब्रह्मशक्तिमाहात्म्यप्रदर्शनम्।

ब्रह्ममयी ब्रह्मशक्तिः किंविधा? कथं सा स्थूलं सूक्ष्मं तुरीयञ्च रूपमाश्रयते? किञ्च तेषां तावद् विज्ञानं विद्यते? एतत् सर्वं पूर्वमेव सम्यक् प्रतिपादितमभूत्। सर्वोऽयं तस्या नित्यलीलामयो भावः। तन्नैमित्तिकं रूपं जगतो भक्तानाञ्च कल्याणाभिवृद्धये सूक्ष्मे स्थूले च जगति किमपि निमित्तमवलम्ब्य यथाकालमाविर्भवति। अत्रैव सप्तशतीगीतायामुभयोरुदाहरणमुपलभ्यते। भक्तनिमित्तमाविर्भावो यथा—राज्ञःसुरथस्य समाधिनाम्नो वैश्यस्य च कृते प्रादुरभूत्। एवं जगत्कल्याणार्थं प्रादुर्भावो यथा-प्रधानचरित्रत्रये प्रदर्शितः, येन तुन्दिलेयमास्ते सप्तशतीगीता। किञ्च, एतदेव रूपत्रयं देवलोके प्रथमं मधुकैटभवधाय, द्वितीयं महिषासुरनिधनाय, तृतीयञ्च रूपं शुम्भनिशुम्भविनाशाय यथाकालमाविरभवत्। अवाङ्मनसगोचरी सर्वव्यापिका निर्गुणाऽपि ब्रह्मशक्तिर्भक्तकल्याणविधित्सया सामष्टिकं जगत्कल्याणं वा वितनितुं दिव्यालौकिकरूपे समाविरास्ते स्म। सर्वशक्तिमय्या किं नामाशक्यं भवेत्, न तस्याः कोऽप्यसम्भवः ॥ ५७ ॥

समासतः सृष्टिविज्ञानवर्णनम्।

सृष्टेश्चत्वारो भेदा भवन्ति। तत्र प्रथमो, यदाऽद्वितीयनिर्गुणब्रह्मदशातो जायमानसगुणभावसम्वलितब्रह्मणो ब्रह्माण्डगोलकमुत्पद्यते असौ हिरण्यगर्भसृष्टिर्निगद्यते। द्वितीयो भेदो यदा पिण्डसृष्टिः प्रारभ्यते, यत्कारणं पितामहो भगवान् ब्रह्मा वर्त्तते, सा ब्राह्मी सृष्टिरभिधीयते। तृतीयो भेदो यदा दशप्रजापतिसङ्कल्पाज्ज्ञानावैचित्र्यमयी सृष्टिरुपजायते, एषा मानसी सृष्टिर्मन्यते, इत्थं हि प्रतिक्षणं स्त्रीपुरुषसम्बन्धाज्जायमाना सृष्टिर्मैथुनी सृष्टिः प्रोच्यते, अयमेव चतुर्थो भेदः। प्रकृतोऽयं विषयो ब्राह्मसृष्टिसमयं सम्बध्नाति। एकब्रह्माण्डोत्पादकः समष्टिसंस्कारपुञ्ज एव जगदेकार्णवीभावः। एष एव यत्रकुत्रापि शास्त्रे कारणवारिशब्दतो व्यपदिश्यते स्म। तत्रानन्तशय्यावर्णनमनन्तमहाकाशमभिलक्षयति। आकाशतत्त्वात्परो ज्ञानस्वरूप आत्माऽनुभूयते।

अयमेव "तद्विष्णोः परमं पदम्" इत्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यो भावः । तदवस्था-प्रत्यायकः सत्त्वगुणस्तदधिदेवो विष्णुरास्ते । एतदेव भगवतः श्रीविष्णोरा-ध्यात्मिकमाधिदैवञ्च रूपं वैज्ञानिकमस्ति । समाधिबोध्याः सर्वे विषयाः त्रिभावात्मकाः समुल्लसन्ति । तस्माद् वेदानां वेदसम्मतशास्त्राणाञ्च सर्वा-ण्येव वर्णनानि त्रिविधान् अर्थान् बोधयन्ति । तन्नियमानुबन्धेन सर्वे वैदिक-मन्त्रा भगवद्गीतासप्तशतीगीतादिशास्त्राणि च त्रिभिरध्यात्माधिदैवाधिभूतभावैः परिपूर्णानि सन्ति । तथा हि भगवतः श्रीविष्णोरध्यात्मरूपं सर्वव्यापकमहा-काशात् परतरं चिन्मयं स्वरूपं विद्यते, यथोपरिष्टाद्वर्णितम् । सत्त्वगुणं यावद् व्याप्नुवन्नधिदैवभाव एव तस्याधिदैवं स्वरूपं स्मर्यते । शास्त्रविहितं ध्यान-मयं यद्रूपं भक्तानां लोचनगोचरमुपजायते तत् तस्याधिभौतिकं स्वरूपं प्रति-भाति । कैश्चनाध्यात्मरूपमेव वर्ण्यते नातस्तदन्यत् स्वरूपद्वयं व्याहन्यते, किञ्च, तद्रूपत्रयमेव सत्यमूलकमास्ते । ब्राह्मयाः सृष्टेः प्रारम्भावसरे रजःप्राधा-न्यात् केवलं ब्रह्मैव जागर्त्ति, यतोऽयं देवो रजोगुणमधिष्ठाय सन्तिष्ठते । तस्मिन् समये यदा कदाचिद् भगवान् विष्णुर्योगनिद्रया निद्रातुमपि शक्नुयात्, यतो रजोगुणमुख्यत्वे सत्त्वगुणो गौणायते । चिदाकाशावच्छिन्नैकब्रह्माण्डस्यान्तः करणसमष्टिरेव भगवद्ब्रह्मणोऽध्यात्मस्वरूपं विभ्राजते, ततो ह्यन्तःकरण-समष्टिबोध्यमाना मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्ताभिधानाश्चत्वारो भागा एव ब्रह्म-णश्चतुर्मुखत्वेन पुराणेषु प्रतिपाद्यन्ते । यावद्रजोगुणाभिमानिदेवत्वमेव तदीयाधिदैवस्वरूपं शोभते । सनातनधर्मीय-दार्शनिकसिद्धान्तानुमत्या सम-ष्टिकर्मविभागा दैवं साहाय्यमृते नैव स्रष्टुं शक्नुयुः । अनया विज्ञान-सरण्या स्थावरं नदीपर्वतादिकं उद्भिज्जादिजङ्गमञ्च यावत् जैवसहज-पिण्डपरिचालका विविधा देवा आम्नायन्ते । तस्माच्छास्त्रसमुच्चये देवत्रयतः त्रयस्त्रिंशत्कोटिदेवानां वर्णनमुपलभ्यते । यस्मिन् स्वरूपे भक्तेभ्यो दर्शनं ददाति ब्रह्मलोकञ्च प्रतितिष्ठति तदेव भगवतो ब्रह्मदेवस्याधिभौतिकं रूपं निरूप्यते । भगवान् ब्रह्मा नूनं समाधियुक्तः सन् संसारसृष्टिकार्यं सम्पाद-यति, तत्समाधियोगस्य द्वौ शत्रू वर्त्तेते । तयोः प्रथमः, सृष्टेराद्यदशायामे-कमात्रनादे आनन्दविमूढतया तमोगुणाभ्युपगमः । अनेनैव योगान्तरायेण जड़समाधेः समुद्भवो योगशास्त्रेणानुमोद्यते, अयं जडसमाधिस्तमोगुणाज्जा-यते योगविघ्नकारकश्च बोभूयते । एतदेव मधुनाम्नोऽसुरस्याध्यात्मरूपम् । अयं नादगोचरोऽन्तर्मुखीनो भावः । द्वितीया दशा तु कैटभस्य बोध्या, सा किल नादाद्बहिर्मुखभावेन लब्धाच्युतिः निर्विकल्पभावमुत्सृज्य सविकल्पभाव-

समासदनञ्च विद्यते । इयमेतत् तमःपरिणाममुत्पादयति समाधिभङ्गञ्च विधत्ते । उभावपि मधुकैटभौ नादाश्रयात् प्रादुर्भवतः, नादश्च शब्दाकाशाभ्यां सम्बध्यते । एतदेव भगवतो विष्णोः कर्णमलान्मधुकैटभोत्पत्तेर्वैज्ञानिकं रहस्यं ज्ञेयम् ।

उभयोर्योगविघ्नविधायकवृत्त्योरसुरौ अधिष्ठातारौ अवश्यमासाते, ते एव मधुकैटभयोरधिदैवरूपे वेदितव्ये, ते च परमोन्नता योगिनोऽनुभवन्ति । किञ्च, पुराणान्तरे प्रतिपादितम्—यदा भगवान् विष्णुर्मधुकैटभनामकमसुरद्वयं जघान तदा तदीयशवमेदपरिणामेन पृथिवी समजनि, तस्माद्धेतोः पृथ्वी मेदिनीति संज्ञां लेभे । इत्थं तदीयाधिभूतरूपविज्ञानरहस्यमवधारणीयम् । सृष्टिदशायां प्रकृतविघ्ने विनाशमुपगते यदैकाद्वितीयसाम्यावस्थागतो नादो वैषम्यावस्थामागात्तदाऽऽदौ शब्दमयी वेदादिसृष्टिस्ततो यावत्पार्थिवसृष्टिरभूत् । विघ्ने दूरीभूते भगवान् ब्रह्मा स्वकर्त्तव्यकर्मणि साफल्यमासादितवान् । सर्वशक्तिमय्या महामायाया अनुकम्पां विना भगवतो विष्णोर्योगनिद्राभङ्गोऽशक्य आसीत्, ज्ञानस्वरूपिणो भगवतो विष्णोः साहाय्यमन्तरा च ब्रह्मदेवस्य समाधिविघ्नापनोदनमशक्यमासीत् । जगज्जननी ब्रह्ममयी महामाया अविद्यारूपतो बुद्धिमावृणोति सैव पुनर्विद्यारूपमादधाना तदावरणमपनोद्य जीवान् प्रकृतिस्थान् मुक्तानपि विधत्ते ॥ ६० ॥

महाशब्दमीमांसा ।

सर्वत्रैव स्थले समष्टिवाचकमहाशब्दप्रयोगः । दैवी आसुरी च शक्तिः शक्तिमत्त्वेन समाना समाम्नायते, तस्मादुभयोर्नामधेयमत्र प्रयुक्तम् । ततो नास्त्यत्र संशयावसरः ॥ ७२ ॥

महाशक्तेर्विभूतिवैभवविश्लेषणम् ।

प्रलयसन्धिर्मृत्युसन्धिर्निद्रासन्धिरेतत् सन्धित्रयं ब्रह्ममयमहाशक्तेः शक्तिमत्त्वेन प्रबला विभूतिः परिगण्यते । आपामरमुच्चतमव्यक्तयोऽपि समानभावेन तदायत्ता भवन्ति ॥ ७३ ॥

नवायुधानामभयमुद्रायाश्च विज्ञानवर्णनम् ।

नवायुधानां वर्णनं शक्तिपूर्णताद्योतकं विद्यते । यतो रक्षाकार्ये शक्तेः पूर्णतायाः प्रयोजनमस्त्येव, तत्राप्यभयमुद्राया नैसर्गिकत्वेन दशमहस्तेऽभयमुद्राधारणमुपन्यस्तमिति सुधियो विभावयन्तु ॥ ७६ ॥

सौम्यशब्दार्थविवेचनम् ।

सौम्यशब्दार्थो भवत्यानन्दप्रदः शान्तिप्रदोऽमृतप्रदश्च । वस्तुतो यद्-

१५

सौन्दर्यं ब्रह्मानन्दप्रदं स्थिरशान्तिप्रदं भवेत् मोक्षाभिमुखञ्च कुर्यात्तदेव सौन्दर्य त्रिभिः सौम्यादिपदैरेभिरुपलक्ष्यते। अस्य भावस्य श्रेणीत्रयविभाजनकरण-तात्पर्यमतिरहस्यपूर्णम्। यतो हि समाधिभाषायाः सर्वे शब्दा त्रिविधार्थ-बोधका भवन्तीत्यत्र नास्ति संशयावसरः। जगदम्बाया आधिभौताधि-दैवाध्यात्मस्वरूपाणां सौन्दर्यं यथाक्रमं अत्युन्नतं विद्यते। एतत् त्रयमेव इमानि-पदानि लक्षयन्ति ॥ ७७ ॥

ब्रह्मादीनां रात्रिशक्त्योर्विवेचनम्।

यथा वेदादिशास्त्रे ब्रह्मविष्णुमहेश्वराणामायुःसङ्केतो निर्दिष्टः, तथैव तद्रात्रिवर्णनमपि पार्थक्येन प्राप्यते। एवं किल, ब्रह्मणि ब्राह्मी शक्तिः, विष्णौ वैष्णवी शक्तिः, शिवे शैवी शक्तिश्च या काचिदस्ति सा तस्या एव महाशक्तेरंश आस्ते ॥ ७९-८० ॥

निद्रायाः प्रभुत्वं दर्शयति।

त्रिगुणमय्या महाशक्तेः त्रय एव गुणाः स्वाधिकारानुयोगात् पूर्णशक्ति-विशिष्टा विद्यन्ते। अत्रेयं स्तुतिर्ब्रह्ममय्याः तामसीं महाशक्तिमभिलक्ष्य विहिता। यस्याः प्रत्यक्षं विभूतिर्निद्रा वर्त्तते, या खलु स्थावरजङ्गमादिसृष्टिमारभ्य ब्रह्मा-दित्रिमूर्तिं यावत् स्ववशं नयते ॥ ८४ ॥

द्वाशीतितमेऽध्याये देवासुरसंग्राममौलिकत्वमवगन्तुं सूक्ष्मलोकानां स्थितिशासनयोः क्रमनिर्देशः।

देवासुरसङ्गरस्याधिदैवरहस्यं विज्ञातुं सूक्ष्मलोकानां शृङ्खला तत्रत्या शासनप्रणाली च नूनमवगन्तव्या। तथा हि, सप्तोद्र्ध्वलोकानां भूलो-कस्य तदवान्तरलोकचतुष्टयस्य च शासको धर्मराजो यमो विद्यते,यस्य राज-धानी पितृलोकमलङ्करोति, अस्मिन् मृत्युलोकेऽपि सम्बन्धस्तस्य बाहुल्येन वर्त्तते। देवेन्द्रराजधानी तृतीये स्वर्गे लोके विराजते। एतावन्तं यावल्लोकमसुरा गन्तु-मर्हन्ति। तत ऊद्र्ध्वमेकद्विलोकपर्यन्तमिन्द्रस्याधिपत्यं सम्भवति, परं तदुप-रिष्टाल्लोकेषु नास्ति तस्यापि कश्चित् सम्बन्धः। यतोऽस्मिन् मृत्युलोके यथा ज्ञानवति तपस्विनि वा व्यक्तिविशेषे न भवति प्रयोजनं राजानुशासनस्य, तथै-वात्यन्तमूद्र्ध्वलोकेषु देवेन्द्रशासनमनावश्यकं जायते। षष्ठ उपासनालोकः सप्तमश्च ज्ञानमयो लोकः, एतल्लोकद्वयं देवानामपि दुर्लभम्। असुरराज-स्याधिपत्यं सर्वेषु निम्नलोकेष्ववतिष्ठते। यस्मादासुरी प्रजा विषयलोलुपा इन्द्रियपरायणा बोभूयते तस्मात्तत्रत्याखिललोकेषु राजानुशासनं नितान्तमा-

वश्यकमुपजायते। देवाः स्वाधिकारैरेवाप्यायन्ते यतस्ते सत्त्वगुणमवलम्बन्ते, असुरास्तु सदैव देवाधिकारमात्मसात्कर्त्तुं नितान्तं व्यग्रा भवन्ति। एतदेव कारणं यन्मृत्युलोकेऽपि दैव्या आसुर्याश्च शक्तेः परस्परं सदा सङ्घर्षोऽक्षिगोचरतामापद्यते। यदा कदाचिदसुरराज इन्द्रदेवाधिकारसीमानमधिकरोति तदा युद्धमिदमुत्कटमुपजायते। तपःक्षयाद्देवराजः कदाचन पराजितोऽपि जायते, स्वराजधानीमुत्सृज्य स्वर्गात्समुन्नतलोकान् शरणार्थमुपगच्छति च। यस्मिन् कल्पे महिषासुरोऽसुरराजो बभूव, तदानीन्तना समाधिसम्प्राप्तेयं गाथा वर्त्तते ॥ ४ ॥

तत्रैव चक्ररहस्यविज्ञानवर्णनम्।

एतच्चक्ररहस्यं प्रणिधेयम्। तन्त्रादिशास्त्रसमुच्चये यदुपासनाचक्रवर्णनं विद्यते, तत्सर्वमेतदलौकिकविज्ञानावलम्बनेनैव व्यधायि। समवेतो भक्तवृन्दो यदैकस्मिन्नेव देशे काले च युगपदुपस्थाय अनन्यया भक्त्या, एकयैव धारणया, एकेनैव ध्यानेन संयुज्यमानः समाधौ सन्तिष्ठते तदोपासनाशास्त्रे तच्चक्रमाचष्टे। सिद्धे चक्रे तत्र ध्यायमानो देवो नूनमाविर्भवति, यथाऽत्र देवानां ब्रह्मचक्रे भगवती महाशक्तिराविर्बभूव ॥ १३ ॥

रजोगुणमय्या महाशक्ते रूपविलासादेर्वर्णनम्।

प्रथमचरित्रे यथारूपं ब्रह्ममयी तमोमयी महाशक्तिर्वर्णिता। साम्प्रतमेतच्चरित्रोपाख्यानेन तस्या अनन्तकोटिब्रह्माण्डप्रसविन्या विश्वजनन्या रजोगुणमय्या महाशक्ते रूपविलासादयो वर्ण्यन्ते स्म। जगदम्बाया यन्नित्यस्थितमध्यात्मरूपं तस्य किमपि दिग्दर्शनं पूर्वमायातम्। सा शक्त्यात्मिका प्रत्यक्षं ब्रह्मरूपा ब्रह्ममयी निखिलब्रह्माण्ड-सृष्टिस्थितिलयकारिणी निर्गुणा वाङ्मनाबुद्धिभिरप्रमेयाऽपि भक्तकल्याणवृद्धये कथङ्कारमाकारमाधत्ते, तदीयमाधिदैवञ्च रूपं विश्वमङ्गलाय कथमाविर्भवति, कया च दिशा भक्तमनोमन्दिरविहरणशीलाऽपि सा समवेतभक्तवृन्ददुःखविमोचनाय प्रादुर्भवतीति, कथञ्च तस्याः स्थूलमाधिदैवं शरीरं देवानां समवेततेजोराशिभिर्निर्मीयेत, देवानां समस्तमायुधजातमादधाना किंविधञ्च रूपं बिभ्राणा प्रबलमसुरराजं पराभूय सूक्ष्मे दैवराज्ये शान्तिसाम्राज्यं वितनुते, तत्संक्षिप्तरहस्यं किञ्चिदत्र समाधिगम्यगाथायां प्रकाशितम्। देवतानामधिभूतबलसमूहो दैत्यराजप्रबलसेनाबलेन पराजितोऽपि सम्मिलिता तदीयाधिदैवशक्तिरेकाधारे जगदम्बाया आश्रयमवलम्ब्य अजेयमपि दानवराजं पराजेतुं प्रभवेदत्र कः संशयो भवेत्। इदं देव्या

आधिदैवं रूपमस्ति, ततो देवविशेषाणां तेजोभिर्देव्या अङ्गविशेषाः समभवन्, युद्धोपस्थितौ च सर्वदेवायुधसंग्रहप्रयोजनमजनि ॥ ३१-३२ ॥

देवासुरपदयोर्नित्यत्वनिर्देशः ।

येषां देवपदाधिकारिणां वर्णनं पूर्वमागतम्, यैर्निजशस्त्रादिकं देव्यै समर्पितम्, तानि सर्वाणि देवपदानि नित्यानि सन्ति, तथैवासुराणां यानि स्थायिपदानि तेषां कियन्ति नामान्यत्र व्याहृतानि, तानि सर्वाण्यधिदैवरूपाणि वर्त्तन्ते । उभयेषामेषां देवासुरपदाधिकारिणामाध्यात्मरूपाणि वृत्तिराज्ये ज्ञानिनोऽनुभवन्ति । इन्द्रपदमिव असुरेन्द्रपदमपि नित्यं प्रतितिष्ठति, तत्र केवलं पदाधिकारिणः परिवर्त्यन्ते ॥ ४१ ॥

युद्धदुर्निवारत्वप्रतिपादनम् ।

युद्धं प्रकृतेर्नैसर्गिकी क्रिया । धर्माऽधर्मयोर्युद्धम्, सामाजिकसंग्रामो वृत्तिराज्ययुद्धम् इत्थं वा दैवे जगति देवासुरसङ्गरं प्राकृतिकश्रृङ्खलासामञ्जस्यरक्षणार्थं स्वभावतः स्वयं समुत्पद्यते । युद्धक्रिया स्थूलाज्जगतः सूक्ष्माद् दैवराज्याद्वा नापसर्पितुमर्हति । सूक्ष्मे दैवराज्ये देवानसुरांश्च स्वस्वाधिकारे नियम्य दैवाधिकारसाम्यरक्षायै देवासुरसंग्रामः प्रवर्त्तते, अपि च यदा असुराणां तपोबलं देवानां तपःप्रभावात् समधिकमेधते तदैव महाशक्तेराविर्भावस्य प्रयोजनमुपपद्यते तथैवात्र मृत्युलोकेऽप्यवताराणां प्रादुर्भावः प्रयुज्यते ॥ ५१ ॥

अशीतितमाध्याये देव्याः स्वरूपविवेचनम् ।

एतत् पूर्वमेवोपपादितम्, यत् त्रिगुणात्मिकाया महाशक्तेः प्रथमचरित्रं तामासकशक्तिरहस्यैः प्रपूर्यते । तस्मात्तत्र चरित्रे युद्धकार्यं भगवता विष्णुना सम्पादितमभूत् । अथेदं द्वितीयचरित्रं ब्रह्मशक्ते रजोमयरूपरहस्यैः परिपूर्णमास्ते । यद् युद्धमत्र वर्णितम्, तस्य सर्वे विषयाः समाधिगम्याः सत्याः सन्ति, नास्त्यत्र सन्देहः । पशूनां महिषः तमोगुणस्य साक्षात् प्रतिकृतिरास्ते । युद्धावसरेऽसुरराजस्य महिषरूपधारणमनन्तकोटिब्रह्माण्डजनन्या महामायाया इदमीयद्वितीयचरित्रविज्ञानं समधिकं पुष्णाति । तमोबहुलं रजः कियन्तमनर्थमुत्पादयितुमर्हति यद्दमनाय साक्षाद् ब्रह्मशक्तेरपि रजोमयैश्वर्यसाहाय्यग्रहणमावश्यकं प्रतिपद्यते । एतच्चरित्राध्यात्मिकतत्त्वमिदमेवास्ति, यत् किल समाधिना गम्यते । वस्तुतस्तु दुर्गादेव्या उपास्यरूपस्याध्यात्मिकं

तात्पर्य्यमिदं बोध्यं यत् रजोगुणेन सिंहेन भगवत्या वाहनेन सता तमोगुणो महिषासुरः स्वसात्कृतः, यत्र शुद्धसत्त्वमयी चिन्मयरूपधारिणी ब्रह्मशक्तिर्विराजते। देवाऽसुरसंग्रामे विजयलाभानन्तरं जायमानदशाया इदं शान्तं सत्त्वमयं स्वरूपं विद्यते, यतो युद्धकाले तु रजो विकाश्यते किल ॥ २१ ॥

मधुपानरहस्यप्रकाशनम्।

एतन्मधुपानरहस्यमतिनिगूढभावैः प्रपूर्यते स्म। समाधिभाषामय्याः सप्तशतीगीतायाः प्रत्येकं पद्यं प्रत्येकं पदमपि त्रिभावपरिपूर्णमस्ति। परं सर्वेषां त्रिभावात्मिका व्याख्या नितान्तं दुर्ज्ञेया, अनेकस्थलेषु बुद्धिभेदमपि जनयेत्। परमेष मधुपानप्रसङ्गः सदाचारं विरुणद्धि तस्मादस्य त्रिविधं व्याख्यानमुपयुज्यते। तथा हि, मादकद्रव्येषु परमविभूतिमन्मधुपानं योगाङ्गान्यतमप्रत्याहारधारणाप्रतिपत्तये कल्पते। योगिनोऽन्वभवन् यन्मादकद्रव्यं ध्यानसमाधिबाधकमपि अन्तर्मुखीनव्यक्तिवर्गे त्वरितं प्रत्याहारमुत्पादयति धारणायामपि सिद्धिं प्रयच्छति। ऐशीं सिद्धिमुपलब्धुं या धारणाध्यानसमाधिमूलिका संयमक्रिया वर्त्तते यत्र च धारणायाः प्राधान्यं प्रशस्यते, तत्रापि मधु कारणतां भजते, तस्मात्तन्त्रशास्त्रेष्वेनत् 'कारण'मपि कथ्यते। मधु, शक्तेराधिभौतिकी प्रतिकृतिः परिगण्यते, अस्मादेतावत् फलमुत्पादयितुं प्रभवति। किन्तु, समर्था योगिनो हि एतेनैतादृशलाभमुपभोक्तुं क्षमन्ते। तदन्येषां कृते त्वेतन्मधुग्रहणं परमां विपत्तिं जनयति। तस्मादेव कारणान्नैतदसुरराजस्य पेयमभूत्, अपि तु महामाया एव पेयमेतदिति निश्चितम्, एतन्मधुपानस्याधिभौतिकं रहस्यम्। अन्तर्जगत्या वृत्तिराज्ये रहस्यस्यैतस्याध्यात्मिकं स्वरूपं किमपि अन्यदेवास्ते, घोरतमोबहुलरजोगुणस्य परास्तये सात्त्विकान्तःकरणे विशेषप्रेरणाप्रयोजनमुपजायते। तद्विशेषप्रेरिका शक्तिरेतन्मधु मन्यते शास्त्रैः। रजोगुणपूर्णत्वं विना दुर्दमनीयस्तमोवेगो नैव परास्येत। अपरञ्च, सात्त्विके प्रशान्तचित्ते तद्रजोवेगोत्पादनाय कर्त्तव्यमूलकः सङ्कल्पो नितान्तमावश्यको भवति, नान्यथा प्रशान्तव्यक्तिरेतादृशीं क्रियां कर्तुमुपयुनक्ति। इदमेवाध्यात्मतत्त्वमस्यास्ति। आधिदैवं तु जगदम्बायाः प्रकृतचरितेऽस्मिन् प्रकटितमेवास्ते ॥ ३८ ॥

चतुरशीतितमाध्याये जगदम्बास्वरूपमहत्त्वनिर्देशः।

प्रतिब्रह्माण्डं भगवन्तो ब्रह्मविष्णुशिवाभिधानास्त्रयो देवाः स्वाधिकारानुरूपमीश्वरा आम्नायन्ते। ते किलानन्तकोटिब्रह्माण्डजनन्या अनाद्यन्तस्व-

रूपं कथमवगन्तुं शक्नुयुः, यतस्तेषां ज्ञानमेकब्रह्माण्डस्य देशकालाभ्यां परिच्छिद्यते ॥ ७ ॥

शक्तेस्त्रैविध्येऽपि शक्तिद्वयस्यैव वर्णने कारणमाह ।

अत्र मुक्तिप्रसङ्गहेतोः केवला वैष्णवी शैवी च शक्तिद्वयी वर्ण्यते स्म । नात्र तृतीया ब्राह्मी शक्तिर्वर्णिता । श्रीमद्भगवद्गीता प्रमाणयति यद् मुक्तिः कर्मयोगेन साङ्ख्ययोगेन वा साध्यते । कर्माश्रित्य वासनाराहित्येन कर्मप्रवाहे प्रवहणं कर्मयोगः, अतिसाक्षप्रधानतया तत्त्वज्ञानावलम्बनेन मुक्तिमार्गे अग्रेसरणं साङ्ख्ययोगः । यथाक्रममुभावेतौ शैवीं वैष्णवीं चोपासनां सम्बध्नीतः । तस्मादुपास्यदेवतासु भगवतो ब्रह्मदेवस्य सम्बन्धाभावात् केवलां गौरीं लक्ष्मीं च शक्तिद्वयीमेवावर्णयन्महर्षिः ॥ ११ ॥

देव्याविर्भावकारणप्रदर्शनम् ।

जगत्प्रसूतिका जगत्पालिका जगदम्बा यत् किञ्चित् कार्यं करोति तत् सर्वं लोकानां जीवानां च कल्याणनिमित्तं विद्यते । यदि च जैवदृष्ट्या किमपि कार्यमनिष्टमेव प्रतीयेत परञ्च कर्मगतिवेदिनां निकटे एतदेव प्रमाणितं भवेत् यन्मङ्गलमय्या जगदम्बिकाया इच्छया यत् कार्यं भवति, तज्जीवानां मङ्गलाय स्यात् । तस्य प्रत्यक्षप्रमाणमिदं देवासुरसङ्गरमेवास्ते । सर्वशक्तिमय्याः क्षणिकभ्रूभङ्गेनैव असुरराजस्य सर्वस्वनाशो मरणञ्च शक्यमासीत् । परञ्च असाधारणतपस्याफलभोगिनोऽसुरराजस्यान्ते स्वर्गलोकलाभाय सामान्यमृत्युमदत्त्वा रणाभिमुखमृत्युसम्पादनार्थं तपोभ्रष्टानां देवानामधःपतनात् परिरक्षणार्थं तथैव निजप्रत्यक्षशाक्तविलासं दर्शं दर्शं भक्तानां दृष्टिं दैवं जगत् प्रत्याकृष्टुं लीलामयी जगदम्बिका एतादृग् लीलाललाम व्यतनोत् । अत्रार्थे संशयो भवितुमर्हति, यत् असुरराजस्तु पूर्वमेव स्वर्गलोकं स्वायत्तीकृतवान्, पुनः सर्वशक्तिमयी अन्ते रणाभिमुखहतं तमसुरराजं स्वर्गलोकमनयत्, किं तात्पर्य्यमस्य, अत्र समाधीयते, असुरगणो निजतपस्याप्रभावेण तपोहीनदेवराजसेनां पराजित्य केवलं तृतीयमूर्ध्वलोकं यावद् गन्तुं पारयेत यत्र देवराजस्य राजधानी विराजते, किन्तु तस्मादुपरिष्ठादूर्ध्वलोकेषु गन्तुं नार्हति । असुरयोनित्यागानन्तरं विशेषदेवयोनिमुपागतोऽसुरगणः तस्मादुच्चैर्लोकानपि समासाद्य दिव्यान् भावानुपवोढुं शक्नुयात्, एतदेव तात्पर्यमस्य ॥ १८—१९ ॥

भगवत्या विरुद्धगुणाश्रयत्वस्य तात्पर्यमाह ।

कृपा निष्ठुरता च इमे द्वे वृत्ती मिथो विरुद्धे वर्त्तेते । यथा दिनं

रात्रिः, ज्ञानम् अज्ञानम्, अन्धकारः प्रकाशश्च इत्यादिद्वन्द्ववृत्तयः परस्परविरोधितया नैकाधारे स्थातुमर्हन्ति, तथा किल निष्ठुरता कृपा च युगपन्नैकत्र निवसेत्। किन्तु जीवे यत्कार्यमसम्भवं तदेव सर्वशक्तिशालिन्यां जगदम्बायां सुतरां सम्भवं सम्पद्यते, यतोऽसौ असम्भवमपि सम्भवं कर्त्तुं क्षमते। तथा हि, सैवाऽविद्यारूपधारिणी जीवानेकतो बध्नाति, द्वितीयतोऽसावेव विद्यास्वरूपिणी जीवेभ्यो मुक्तिं प्रयच्छति, इतिदृष्टान्तानुबन्धात् कर्मनियन्तृत्वेन; सर्वदर्शित्वेन, सर्वजीवहितकारितया च वर्त्तमानकालीनं तदीयमाचरणं तन्निष्ठुरमपि भविष्यद्विवेचनया तस्यास्तन्नैष्ठुर्यमसुराणां मंगलाय कारणमुपजायते, तस्मात् तच्चित्ते कृपा बाह्यव्यवहारे नैष्ठुर्यं सम्भवेदिति स्वतः सिध्यति। ज्ञानस्य, शक्तेः, कर्मगतेरभिज्ञतायाश्च पूर्णतां विना नैतत् सम्भवितुमर्हति। एतद्विमृश्यमानैर्देवैर्जगदम्बास्तुतौ तथाविधशब्दाः समुच्चारिताः ॥ २२ ॥

यज्ञमहायज्ञयोर्लक्षणप्रतिपादनम्, देवासुरशक्तिसामञ्जस्यस्य फलनिर्देशश्च।

निजाभ्युदयनिःश्रेयसनिमित्तं यद्धर्मकार्यमनुष्ठीयते स यज्ञः, यत्तु जगदभ्युदयनिःश्रेयसकृते धर्मकार्यं विधीयते स महायज्ञः प्रोच्यते। यज्ञा महायज्ञाश्च विविधा भवन्ति, यथा-दानयज्ञः तपोयज्ञः, कर्मयज्ञः, उपासनायज्ञः, ज्ञानयज्ञश्च। एते यज्ञाः प्रत्यन्तर्भावभेदैरनेके सन्ति। यान् केचन महर्षयो द्विसप्ततिवर्गेषु व्यभजन्। असौ देवानामुपासनायज्ञ आसीत्, जगत्कल्याणबुद्धया समनुष्ठीयमानतया महायज्ञोऽप्यवर्तिष्ट। यदा दैवी आसुरी च शक्तिद्वयी नैजाधिकारिकं कार्यं कुर्यात्, तदा शक्तिद्वयस्य सामञ्जस्यमवतिष्ठेत, एकोऽपराधिकारमपहर्त्तुं न पारयेत् तदैव चतुर्दशभुवने धर्मस्थापना भवितुं शक्नुयात्, बलबुद्धिविद्यैश्वर्य्यादिप्रकाशेन सुखं शान्तिश्च विराजेताम् ॥ ३६ ॥

पञ्चाशीतितमाध्याये शुभाशुभकर्मविवेचनम्।

पुण्यफलेन लक्ष्मीः पापफलेनाऽलक्ष्मीः प्राप्यते। पुण्यपापानि शुभाशुभकर्मफलानि च सर्वाण्येतानि शक्तेर्विलासा विद्यन्ते तस्मादुभयान्यत्राभिहितानि ॥ ११ ॥

कृष्णादिपदप्रतिपाद्यमानसम्बोधनरहस्यविवृतिः।

कृष्णा, धूम्रेति पदाभ्यां प्रतिपाद्यमाने इमे द्वे सम्बोधने सातिशयरहस्यबहुले विद्येते। कृष्णं कृष्णवर्णं धूम्रं धूम्रवर्णं रङ्गं व्याचष्टे। प्रकृतिशक्तिः प्राधान्येन कृष्णा वर्त्तते, शुद्धे सत्त्वे च कार्यं नोत्पद्यते यदा शुद्धसत्त्वात् कार्यमारभ्यते तदा तस्यां सात्त्विकोज्ज्वलतायां या कियती श्यामता समुत्पद्यते,

तदेव धूम्रापदप्रयोगरहस्यम् । योगिजना इमां द्वयीं समाधावनुभवन्ति । सौम्यो रौद्रो भयानको वा विरुद्धरसबोधकावेतौ स्तः । रसरूपायां भगवत्यामेव युगपदेकाधारेऽनयोः सद्भावः सिध्यति । यथा पूर्वं कृपानिष्ठुरतावृत्तिविषये व्याख्यातम् । ब्रह्मणा सह ब्रह्मप्रकृते र्यो हि सम्बन्धः, प्रकृत्या सह गुणत्रयस्यापि सम्बन्धस्तादृगेव बोध्यः । अपि च त्रिगुणतरङ्गादेव कर्मोत्पद्यते । तस्मादसौ क्रियारूपिणी निरूप्यते ॥ १३ ॥

प्रतिपद्यं पञ्चवारं नमःशब्दप्रयोगप्रयोजनप्रतिपादनम् ।

पूर्वोक्तस्तुतिस्तोमे प्रतिस्थलं पञ्चवारं 'नमः' इति प्रयुक्तम् । समाधि-भाषाशब्दो न वृथा प्रयुज्यते, तस्मादित्थमत्र प्रणिधेयं यत् प्रत्येकं स्थले पञ्च भावानाश्रित्य पञ्चवारं नमस्कारो विहितः । प्रथमं, तद्वाचकवाच्यस्याधिभूत-रूपं द्वितीयमधिदैवरूपं तृतीयमाध्यात्मरूपं चतुर्थं सर्वकारणभूतायाः सर्व-शक्तिमय्या मूलप्रकृते रूपं पञ्चमं-शक्तिशक्तिमतोरभेददशागोचरं तुरीयरूपम्, एवं पञ्चरूपमयं भावपञ्चकमभिलक्ष्य विबुधैः प्रतिस्थलं नमस्कारपञ्चकमकारि । येन भक्तानामन्तःकरणं तस्मिन् परमपदे विलीनं स्यात् ॥ ८० ॥

भगवत्याः कौशिकीस्वरूपोत्पत्तिरहस्यप्रकाशनम् ।

ब्रह्मणो ब्रह्मस्वरूपिण्या जगन्मातुश्चानयोर्भेदो नास्ति, द्वयोरैक्यमस्ति । ब्रह्मेश्वरविराट्पुरुषब्रह्मशक्त्यादयो भेदा महामायाया महत्त्वप्रकाशका वैभव-समर्थकाश्च विद्यन्ते । दैवीमीमांसादर्शनेनैतत् सिध्यति यत् सगुणनिर्गुणयोर्यो हि भेदो विद्यते, सोऽयं भेदः केवलं ब्रह्मशक्तेर्महत्त्वप्रकाशनार्थमास्ते । यावदसौ महाशक्तिः स्वस्वरूपाऽन्तर्हिताऽवतिष्ठते तावत् त्रयाणां सच्चिदानन्दभावानामे-कस्मिन्नद्वैतरूपेऽनुभवो जायते । सा तुरीया शक्तिर्यदा स्वस्वरूपे प्रादुर्भूय सच्चितौ पार्थक्यतः परिदर्शयन्ती आनन्दविलासमुद्भावयति तदाऽसौ पराशक्तिः कथ्यते, पुनरेषैव पराशक्तिर्यदा स्वरूपज्ञानमुत्पाद्य जीवानां सद्भावेन सह स्वय-मपि स्वस्वरूपविलीना निःश्रेयसमुदयति तदा सा पराविद्या प्रकीर्त्यते । एते द्वे अवस्थे सृष्टिविलासोत्पत्तिलयकारणे विद्येते । इमा औपनिषदिक्योऽवस्थाः समाधिसन्धेयाः सन्ति । अन्यप्रकारेणापि विज्ञानमेतद्वेदनीयम् । तथा हि, यदासौ स्वस्वरूपे तुरीयात्मिका महामाया द्वाविमौ सच्चिद्भावौ पृथक्कृतयाऽनु-भावयितुमानन्दविलासमयं दृश्यजातमाविर्भावयति तदासौ पराशक्तिरित्याख्यां भजते पुनर्यदा जीवस्य निःश्रेयसप्राप्तिकाले आत्मज्ञानोदयं विदधाना स्वयं स्व-स्वरूपाङ्के अन्तर्निधत्ते तदैषा तदीयावस्था नाम्ना पराविद्याऽऽख्यायते । एत-देवोपनिषद्विवृतं रहस्यम् ।

वस्तुत इमे द्वे अवस्थे तुरीयाशक्तेरेव भेदौ स्तः, 'अहं ममेतिवत्' ब्रह्मब्रह्मशक्त्योस्तु भेदो नास्ति, इति पूर्वमेव प्रतिपादितम् । उभयोरेतयोरेव तुरीयशक्त्योरनन्तवैभवयुक्ते रूपे सप्तशतीगीताया अस्मिन् स्थले कौशिकीकालिकारूपाभ्यामभिहिते । इदमपि समाधिगम्यमुपनिषदो रहस्यम्, यत् सच्चिदानन्दभावानामन्यतमेनास्तिभावेन प्रकृतित्वं भातिभावेन पुरुषत्वं तथोभयोविलासेन आनन्दवैभवात्मकं दृश्यप्रपञ्चजातं प्रादुर्भवति । प्रकृतिः सद्भावाश्रयेण परिणमति, तस्मात्सद्भावमयं हि नगराजहिमालयस्याध्यात्मस्वरूपमस्ति । असौ प्रकृतिप्रसूतजड़मयदृश्यस्य प्रतिकृतिर्हिमालयः सर्वविधैश्वर्याकरत्वेन पुराणप्रतिपादितो गौर्याः पित्रालयोऽपि विद्यते । पुराणशास्त्रेण सद्भावाश्रितमधिदैवरूपं गौर्याः पितृत्वेन वर्ण्यते, तत् किल विज्ञानसिद्धमेव । देवासुरसंग्रामस्य त्रिविधं स्वरूपं पूर्वमेव निर्णीतम् । इन्द्रियसुखनिदानैरविद्याजनितैरस्मितारागद्वेषाभिनिवेशैर्यद्वृत्तयोऽन्तःकरणं विलोडयन्ति, सैवाऽवस्था असुरशक्तिप्रधानतयाऽऽध्यात्मिकं स्वरूपं वर्त्तते । द्वितीयत एतामवस्थामासुरीं पराजित्य जयलिप्सया शक्तिविलासक्षेत्रं हिमालयमुपेत्य पराशक्तेः पराविद्यायाश्च जगन्मातुर्महामायाः सामीप्यमुपेता या वृत्तयः स्तोतुं क्षमन्ते सैवान्तःकरणावस्था देवानामाध्यात्मस्वरूपं सम्बध्नाति, इत्यवगन्तुमुचितम् । स्वरूपज्ञानप्रवाह एव गङ्गाया आध्यात्मं स्वरूपं वरीवर्त्ति । स्वरूपाङ्के स्थितायाः तुरीयशक्तिस्वरूपिण्या जगन्मातुरेवंविधायाया गङ्गायां स्नानं स्वाभाविकं किलास्ते । भक्तानामार्त्तनादेन वहिर्दृष्टिसद्भावे खलु सा ब्रह्मशक्तिः स्वरूपद्वये विभक्ताऽभूत्, तत्र कौशिकीस्वरूपाऽसौ देवानां भयनिवारणे निरता बभूव । द्वैतसत्तायां यच्चिद्भावे सद्भावस्य प्राधान्यं वर्त्तते तदेव देव्याः श्मामवर्णत्वमभिहितम् । योगिजनदुर्लभमेतदध्यात्मरहस्यमुपनिषदां सारभूतमगन्तव्यम् । एतावता नैवा प्रतीतिरुद्भाव्या यदस्या गाथाया आधिदैवमाधिभौतं वा रहस्यं नास्त्येव, अथवा देवासुरसंग्राम एव नाभवदिति च । एतत् त्रिविधभावमयरहस्यं तु पूर्वमेव सङ्केतितम् ॥ ८४-८८ ॥

षडशीतितमाध्याये हुङ्कारतो धूम्रलोचनवधस्याध्यात्मरहस्यप्रकाशनम् ।

हुङ्कारेणैवासुरसम्राट्सामन्तधूम्रलोचनभस्मीकरणस्य यदधिदैवं चरित्रमुपवर्णितम् । तस्याध्यात्मभावः सातिशयरहस्यपूर्णो भक्तानन्दप्रदायकश्च विद्यते । दैवसम्पत्तिशालिसमुन्नतव्यक्तेरन्तःकरणे यदा काचनेन्द्रियासक्तिमूलिका असद्वृत्तिरुदेति तर्हि चरणारविन्दमकरन्दपानमत्तो भक्ता यदा प्रमत्तं मनो भर्त्सति तदा त्वरितमेव मनसो निग्रहो जायते, येन क्षिप्रं मनः सावधानतां

व्रजति, तदा तदीयासुरी वृत्तिरपि भस्मसादुपजायते । अन्तर्मुखीनवृत्तयो भक्ताः प्रायः स्वस्मिन्नन्तःकरणे इत्थं धूम्रलोचनवधं निरन्तरमनुभवन्ति, किञ्च यदाऽन्तःकरणे भूयो भूय आसुरी वृत्तिरुत्पद्यते तदा युद्धमनिवार्यमुपजायते । तद्युद्धं यदि कूटस्थाधिपत्ये इष्टदेवं सम्मुखीकृत्य वा क्रियेत तदा सर्वदैव विजयो जायते । अधिभूते जगति त्वेवंविधो धूम्रलोचनवधः प्रायो दृश्यते । प्रथमदशायां दैवसम्पत्तिशाली जनो विभीषिकाप्रदर्शनेनैवासुरीं प्रजां परिभर्त्स्य तदीयामासुरीं चेष्टां दमयति ॥ १३ ॥

सप्ताशीतितमाध्याये रजोगुणमहत्त्वप्रकाशनम् ।

अस्यां प्रथमदशायां तामसोन्मुखं रजोगुणं शुद्धो रजोगुणो विनाशयितुं शक्नोति । जगत्यामपि दृश्यते यदेकैव रजोगुणशक्तिसम्पन्ना राजशक्तिर्नैकाः तामसिकप्रजाः स्वायत्तीकरोति । एतेनाधिभौतिकदृष्टान्तेनैवाध्यात्माधिदैव-रहस्ये चावगन्तव्ये ॥ १५-१८ ॥

कालिकाचामुण्डयोरध्यात्मस्वरूपनिर्देशः ।

पूर्वमेव ब्रह्मप्रकृतेः स्थूलसूक्ष्मकारणतुरीयाख्यं चतुर्विधं स्वरूपमुपवर्णितम् । तस्या एतद्रूपचतुष्टये भगवद्ब्रह्मविष्णुशिवजनन्या जगदम्बिकायाः पाशाङ्कुशवराभयधारिण्याः कारणशक्तेस्तमोमयं रूपं प्रथमचरित्रे प्रकाशितमभवत् । तस्या एव महासरस्वती-महाकाली—महालक्ष्मीरूपिण्या रजःप्रधानो महिमा द्वितीयचरित्रे प्रकाशयाञ्चक्रे । अत्र तृतीयचरित्रे तस्याः सत्त्वप्रधानलीला वर्ण्यते, सर्वाश्रयभूतायास्तुरीयशक्तेः स्वरूपद्वये कौशिकीदेव्यैव देवासुरसंग्रामे संलग्ना जायते । द्वितीयकालिकास्वरूपेण सार्द्धमस्मिन् चरित्रे वर्णितस्य कालीरूपस्य सम्बन्धो नैव बोध्यः । पूर्वोक्ता कालिका तुरीयशक्तिसद्भावात् प्रादुरभवत् । इयं तु चामुण्डाकालीयुद्धे कौशिकीदेव्या ललाटदेशादजनि । सत्त्वगुणप्राधान्यावस्थायां वैराग्यविभूतिविभूषित-तत्त्वज्ञानस्य प्रबला दशैव चामुण्डाभिधायाः कालीदेव्या अध्यात्मस्वरूपमस्ति । तस्याः कृपासद्भावे इन्द्रियपरायणा सर्वा किलासुरी सेना स्ववाहन-सहिता तस्याः करालवदने प्रविशति । यावद्विषयप्रपञ्चजातं तदीयं भक्ष्यमपि विद्यते । तन्त्रेषु कालिकाचामुण्डयोः पृथक् पृथक् रूपे निर्दिष्टे, ब्रह्मरूपे शवे विराजमानं महाकालं स्ववशमानयन्त्याः तद्वक्षसि स्थितायाः महाकाल्याः स्वरूपं प्रदर्शितम्, चामुण्डायाः स्वरूपन्तु उपरिष्टाद्वर्णितमेवास्ते । ब्रह्म जडवन्निश्चेष्टमादधाना अनाद्यन्तं महाकालं स्वायत्तं विदधाना केवलेन निजेङ्गित-

मात्रेणैव अनन्तकोटिब्रह्माण्डसृष्टिस्थितिलयकारिणी कालिका देवी विद्यते। किन्त्वसौ चामुण्डादेवी इन्द्रियोन्मुखोद्दामचित्तवृत्तिरूपमसुरदलं भक्षयित्वा जीवेभ्यो निःश्रेयसं प्रयच्छति ॥ ६-११ ॥

चण्डमुण्डवधविज्ञाननिर्देशः ।

यथा कूटस्थचैतन्यव्यापिकाया महादेव्या हुङ्कारेण धूम्रलोचनवधो भवितुमर्हेत् न तथा चण्डमुण्डयोर्वधः सम्भवेत्। चण्डमुण्डयोर्वधं तु चामुण्डाकाली किल कर्त्तुं शक्नोति। तथा हि, आसुरभावजनितौ रागद्वेषावेव चण्डमुण्डनामकावसुरौ वर्त्तेते। अधिदैवरूपसम्पन्नस्य दैवराज्यस्यानयोरुभयोरसुरयोरध्यात्मरूपे एते एव स्तः। कालीदेव्या अध्यात्मरूपं पूर्वमेवोक्तम्, यद्विवेचनया विदितमेतद् भवेत् यदेतौ कथं काल्या वध्यौ स्याताम्। रजस्तमःप्रभवौ रागद्वेषौ विद्येते, रजस्तमःसमन्वयश्च सत्त्वे सम्भवति। सत्त्वगुणे एव सृष्टिसामञ्जस्यं सुरक्षितं भवति। तस्मात् कालीदेवी चण्डमुण्डयोः शिरसी सत्त्वगुणमयीं महादेवीमुपाहरत् ॥ २०-२४ ॥

शिवस्य दौत्यकर्मरहस्यप्रकाशनप्रसङ्गे विष्णोः शिवस्य चोपासनां विवृणोति ।

उपासनासम्बन्धेन विष्णोः शिवस्य चोपासना शास्त्रसम्मता वर्त्तते। यतो मुक्तिप्रसङ्गेऽनयोरेव प्राधान्यमस्ति। चिद्विज्ञानेन साङ्ख्ययोगस्य सद्विज्ञानेन कर्मयोगस्य च वर्णनं श्रीगीतोपनिषदि सम्यगुपलभ्यते। साङ्ख्ययोगस्य भगवान् विष्णुः कर्मयोगस्य च भगवान् शिवो यथाक्रमं फलदाता विद्यते- तस्मादेव प्रथमचरित्रे भगवतो विष्णोः तृतीयचरित्रे च भगवतः शिवस्य सम्बन्धो दर्शितः। प्रथमे सृष्टिप्रसङ्गसद्भावात्स्वयमेव विष्णोर्युद्धविधानमावश्यकमभूत्। तृतीयचरित्रे च लयप्रसङ्गतः शिवस्य केवलं साहाय्यमेवापेक्षितमभवत्। किञ्च, प्रथमचरित्रे तमोमय्या देव्याः केवलं साहाय्यादानमेव प्रयोजनीयमभूत्, अस्मिन् तृतीयचरित्रे तु प्रत्यक्षतो युद्धसमाप्तिविधानमावश्यकं जातम्। एतेन भगवतो विष्णोः शिवस्य चाध्यात्मिकं स्वरूपमभिलक्षिष्यते, किन्तु देवानामेभिराध्यात्मरूपैर्न कैश्चिदमीषामाधिदैविकान्याधिभौतिकानि वा रूपाण्यश्रद्धेयानि। एतेषामधिदैवस्वरूपैः सप्तशतीग्रीतेयं दैवशक्तिसम्पन्ना समजनि, तथा च सर्वेषामेषामधिभूतरूपाणि षष्ठे सप्तमे चोपासनालोके भक्तैः प्रत्यक्षं दर्शनीयानि। उपासका निजोपासनाबलेन तान् लोकानुपेत्य कृतार्था जायन्ते। प्रबलोऽयं देवासुरसंग्रामः प्रावर्त्तत, ततः सर्व-

देवशक्तिप्रादुर्भावो नितान्तमावश्यक आसीत् । तस्मिन्नवसरे विवेकरूपिणी शिवदूती मुक्तिप्रदातारं शिवं दौत्यकर्मणि समयोजयत्, सृष्टेः सामञ्जस्यरक्षया प्रकृतिप्रवाहे सारल्याय च पुनरेकवारमन्तिमावसरमसुरेभ्यः प्रायच्छत्, यत्ते देवाधिकारमुत्सृज्य स्वाधिकारानधिगच्छन्तु ॥ २६-२७ ॥

अष्टाशीतितमाध्याये रक्तबीजवधे त्रिविधभावप्रदर्शनम् ।

यथा चामुण्डानामिकायाः कालीदेव्याश्चण्डमुण्डौ वध्यौ स्तः, तथैव रक्तबीजवधेऽपि तत्साहाय्यं प्रधानत्वेन सुतरामपेक्ष्यते । एतत् प्रथममभिहितम्, यत् सप्तशतीगीता त्रयाणामाध्यात्माधिदैवाधिभूतभावानां प्रकाशिका प्रवर्त्तते, ततस्तदीयं प्रत्येकं प्रकरणं त्रिभवात्मकमास्ते । तेनैव क्रमेणासुररक्तबीजस्यापि स्वरूपं त्रिभावात्मकं निश्चीयतेस्म । रक्तबीजस्याध्यात्मस्वरूपमवगन्तुं पूज्यपादमहर्षिभरद्वाजप्रणीतकर्ममीमांसादर्शनस्य संस्कारप्रकरणमवबोद्धव्यम् । कर्ममीमांसादर्शनेन संस्कारस्य द्विविधौ भेदावभिहितौ, स्वाभाविकः अस्वाभाविकश्च । तत्र स्वाभाविकः संस्कार एक एवास्ति, अस्वाभाविकः संस्कारो ऽनन्तो विद्यते । स्वाभाविकः संस्कारो मुक्तिं प्रयच्छति अस्वाभाविकस्तु संस्कारो बन्धनदशां नितान्तं दृढयति । अस्वाभाविकसंस्कारस्यैकेनैव संस्कारेणानन्ताः संस्काराः समुत्पद्यन्ते केवलेन तत्त्वज्ञानेन जायमाने वासनाविनाशेऽस्वभाविकः संस्कारःस्वतो नश्यति । जैववासनाजनितोऽस्वाभाविकः कर्मबीजसंस्कार एव रक्तबीजासुरस्याध्यात्मिकं स्वरूपमाम्नायते । यावन्तं कालं रक्तबीजस्य रक्तं पृथिव्यां पतिष्यति तावत्कालावधि प्रत्येकरक्तबिन्दुबीजतो नानावासनाजनितो नवीनः संस्कारो जायमानो नवो रक्तबीजो नूनमुत्पत्स्यते । भोगस्थायित्वे गमनागमनचक्रनिरन्तरविघूर्णायमानत्वे च हेतुरयमेवास्ते । यदि तत्त्वज्ञानसाहाय्यादन्तःकरणे तत्संस्कारसंग्रहो निरुध्येत तत्त्वज्ञानोदयेन च मनोनाशसद्भावे नवीना वासना न संगृह्येत तदैव रक्तबीजनाशः सम्भवेत् । देवासुरसंग्रामे देव्याश्चण्डिकायाः साहाय्येन रक्तबीजपराजयस्य तन्मरणस्य चाध्यात्मिकं रहस्यमेतदेव । कालीदेवी चण्डमुण्डौ स्वयमाजघान रक्तबीजवधे च परमा सहायिका समजनि । रागद्वेषयोर्विनाशस्तत्वज्ञानेन भवितुमर्हति, परन्तु दृढाभिनिवेशजन्यो जैववासनासम्भवोऽस्वाभाविकसंस्कारो विद्याया अनुकम्पां विना तत्त्वज्ञानसाहाय्यमन्तरेण च विनष्टुं न शक्नोति । एतद्देवोपनिषत्तत्त्वम् ॥ ६३ ॥

नवाशीतितमाध्यायेऽन्तिमचरित्ररहस्यप्रकाशनम् ।

श्रीसप्तशतीगीतायाश्चरित्रत्रये चरित्रमिदमन्तिममद्भुतै रहस्यैः परिपूर्ण-

मास्ते। यदि च सप्तशतीगीतायाः प्रत्येकं शब्दः शब्दजातो वाऽध्यात्माधिदैवाधिभूतैस्त्रिभिरर्थैः प्रपूर्यते स्म, यद्दिग्दर्शनं यथास्थानं प्रथमभिहितम्, परन्तु निखिलस्थलानां त्रिविधोऽर्थो नैतादृशेऽल्पीयसि ग्रन्थे भवितुमर्हति न वा सामान्याधिकारिणस्तदीयां धारणामेव कर्त्तुं शक्नुयुः। सप्तशतीगीतायाः प्रथमचरित्रस्य तमोमयरूपप्रकाशकत्वात्तमोगुणे,च क्रियासद्भावाभावात् तत्र भगवान् विष्णुः क्रियासम्पादनमकरोत्। द्वितीयचरित्रे तमोगुणपरास्तये शुद्धे सत्त्वे रजःसम्बन्धस्थापननिमित्तं "गर्ज गर्ज क्षणं मूढ़! मधु यावत् पिवाम्यहम्" इत्याद्यलौकिभावानां कीदृक् समावेशो व्यधायि तत्तु सुधियो भावुकाः स्वयमेवावगन्तुं पारयेयुः। अत्र तृतीयचरित्रे भगवत्या निर्लिप्तत्वेन सह क्रियाशीलता परमालौकिकरीत्या प्रादुरभवत्, यतश्चरित्रमिदं सत्त्वप्रधानमुदीरितम्, अस्मिंश्चरित्रे प्रथममेव भगवत्या देव्याः कालिकाया हिमालये स्थिरनिवासः, कौशिकीदेव्या युद्धविधानम्। ततश्चामुण्डायाः कालीदेव्याः शिवदूत्याश्च पुनराविर्भावोऽपि कीदृशं गभीरं विज्ञानं प्रकाशयति तत् पूर्वमेव प्रतिपादितमभूत्। रागद्वेषयोरभिनिवेशजन्यवासनाजालस्यास्वाभाविकसंस्कारस्य च विनाशेजातेऽपि अविद्याऽस्मिते सन्तिष्ठेते। एते एवाविद्याऽस्मिते शुम्भनिशुम्भयोराध्यात्मस्वरूपे स्तः। एते द्वे अविद्याऽस्मिते ज्ञानजननीं भगवतीं विद्यां विना नान्यः कोऽपि निहन्तुं शक्नोति। इदमेवैतस्य प्रकारणस्य गूढ़रहस्यम् ॥६-२८॥

श्रीजगदम्बायास्तृतीयलीलाचरितेऽध्यात्मभावप्रदर्शनम्।

श्रीजगदम्बिकायास्तृतीयं लीलाचरितमधिदैवसम्बन्धेन यादृगेकाधारे मधुरं भीषणञ्च वर्त्तते तथैवास्याध्यात्मस्वरूपमपि समाधिगम्यै रहस्यैः परिपूर्यते। वस्तुतोऽस्य युद्धस्याध्यात्मस्वरूपं विद्याऽविद्ययोर्युद्धमस्ति। तत्त्वज्ञानविवेकाभ्यां विनष्टेष्वपि रागद्वेषाऽभिनिवेशेषु यावदविद्याऽस्मितयोर्विलयो न भवेत् तावन्न कदापि कथञ्चन कृतकृत्यता सम्भवेत्। विद्यासाहाय्येनाविद्याऽस्मिते विनाश्य जीवन्मुक्ताः कृतार्था जायन्ते। पूर्वमस्मिताया विनाशो जायते, यतोऽस्मिताऽविद्यायाः प्रथमं कार्यं तत्सहकारिणी च वर्त्तते। तस्माद्धेतोः शुम्भो ज्येष्ठो निशुम्भश्च कनिष्ठो भ्राता निर्दिष्टः। अस्मिताया एतावद्बलमधिकायते यज्ज्ञानवान् पुरुषो यदा तत्त्वज्ञानावलम्बनेनात्मज्ञानं लब्धुमुपक्रमते तदा प्रथममहं ब्रह्माऽस्मीति बोधो बोभवीति तस्मिन् क्षणेऽप्यहमात्मिकाऽस्मिता स्वीयं बलं प्रदर्शयति विद्यायाः कार्यमवरुणद्धि च। तस्मिन्नवसरे विद्याप्रभावेण 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यस्मितायाः लोकातीतभावस्यापि विनाशो विधेयः स्यात्, तदा स्वस्वरूपमुदेतुमर्हत्। निशुम्भाभ्यन्तरात्तन्मरणावसरेऽ-

न्यस्यैकपुरुषस्य प्राकट्यं तद्द्वारा देव्या अवरोधनञ्च पूर्वोक्तभावं पूर्णं प्रकाशयति। निशुम्भेन सह तत्पुरुषस्यापि वधे कृतेऽस्मिताया नाशो भवति देव्याश्च निशुम्भवधकार्यं सुसिध्यति ॥ ३४-३६ ॥

नवतितमाध्याये देव्या नानारूपाणामेकीभावे विज्ञानं विवृणोति ।

पूर्वमेव ब्रह्मशक्तेस्तस्त्रोऽवस्था वर्णिताः। सा शक्तिरेकाऽद्वितीयाऽपि सूक्ष्मस्थूलशक्तितो नैकभेदभिन्नताऽस्ते। सूक्ष्मजगद्व्यापिकायाः सूक्ष्मशक्तेर्गुणत्रयानुसारतो मुख्यतो भेदत्रैविध्येऽपि विभिन्नानां देवपदानां क्रियाशक्तिविवेचनया अनेके भेदाः सन्ति। सर्वास्ता एव शक्तयोऽस्मिन् संग्रामे सञ्जज्ञिरे, सम्प्रति तस्यामेवैकाऽद्वितीयशक्तौ च सकलास्ता अन्तर्दधुः। वस्तुतो देवीशुम्भसंग्रामो विद्याऽविद्ययोर्युद्धं प्रणिधेयम्। यावन्तं कालमुभयोर्विद्याऽविद्ययोर्विलासो व्यक्तावस्थायामुज्जृम्भते तावत् क्षणमासुरी सेना देव्याः सेना च प्रकटमासाते। एकतो मृते निशुम्भेऽसुराणां विभूतयः परास्ताः प्रणष्टाश्च संजाताः, द्वितीयतो दैव्यो विभूतयो याः किल विभिन्नशक्तिस्वरूपतः आविर्बभूवुः, ता एकत्रीभूयान्तर्मुखीना देव्यां प्राविशन् ॥ ६ ॥

आकाशयुद्धस्याध्यात्मिकभावनिर्देशः ।

अविद्याविलयः केवलमेकमात्रपराविद्यावैभवादेव भवितुमर्हति। ज्ञानजनन्या विद्यायाः सत्युदयेऽज्ञानप्रसविनी अविद्या प्रकाशे तमोराशिरिव विलयमुपगच्छति। अविद्यापनोदने नान्या काचिद् दैवी शक्तिः कार्यकारिणी जायते। तस्मात् सर्वासां दैवविभूतीनामेकस्यां महादेव्यां प्रवेशे जाते देवीशुम्भयोरिदमन्तिमं युद्धमेतादृक् प्रबलमभूत्, यदवसाने शुम्भस्य पराजयो मृत्युश्च बभूव। मृत्योः पूर्वं बलाद् देव्या आकाशमानयनं तत्र संग्रामसमारम्भश्च नास्तिकताद्योतकं रहस्यमुद्बोधयति। सर्वव्यापकब्रह्मसत्ताऽनुभूतिसाधनं विद्याकार्यं भवति परञ्च सच्चिदानन्दमयब्रह्मस्वरूपानुभवविधानक्षणेऽविद्याप्रभावतः सर्वव्यापके अकाशतत्त्वेऽवरोधनाज्जायमानः शून्यवादिभावोऽयं स्वस्वरूपानुभवे सर्वतो विराडन्तिमञ्च विघ्नं विद्यते। देवासुरसंग्रामे आकाशयुद्धस्य आध्यात्मिकरहस्यमेतदेव ॥ २२-२७ ॥

एकनवतितमाध्याये अग्नेः पुरोहितत्वविचारः ।

देवतायामपि चत्वारो वर्णाः, अग्निदेवो ब्राह्मणवर्णो देवानां पुरोहितश्च। अग्निसाहाय्येनैव देवगणैः स्थूलराज्याद् यज्ञभागादयो लभ्यन्ते, तस्मादुपासनाकार्येऽग्निमग्रवर्त्तिनं कृत्वा देवानां स्तुतिर्युज्यते ॥ २ ॥

स्त्रीणां देव्याः स्वरूपत्वे कारणमाह ।

ज्ञानलब्धये यावन्तो वर्त्तन्ते उपाया अस्मिन् स्थले ते सर्वे विद्याङ्गे-नोदीरिताः । संसारप्रपञ्चरक्षास्थायित्वे स्त्री निदानमास्ते । तदीययावच्छक्ति-प्रतिष्ठया विभूतिं मत्वा देवीस्वरूपतः स्त्रियो वर्णिताः । तस्मादित्थमभिहि-तम् ॥ ६ ॥

देवासुरराक्षसानां लक्षणनिर्देशः ।

यथान्तर्जगत्यां दैवी आसुरी, चेति द्विविधे सृष्टी प्रधाने प्रकीर्त्त्यते तथैव मनुष्यलोकेऽपि त्रिविधसृष्टिवर्णनमुपलभ्यते शास्त्रे । तथा हि परोपकार-निरतो मनुष्यो देवश्रेण्यामिन्द्रियसेवानिरतो मानवोऽसुरश्रेण्यां परदुःखाभि-रुचिर्जनश्च राक्षसश्रेण्यां परिगण्यते ॥ ३२ ॥

देव्या वरदानरहस्योद्बोधनप्रसङ्गे तीर्थेषु देवासुरसंग्राम-कथायाः कारणमादिशति ।

एतावत्पर्यन्तं देवाः केवलं स्वकीयसूक्ष्मलोकबाधाविमोचनार्थं व्यग्र-मानसा आसन्, सूक्ष्मदेवराज्यबाधापनोदने जाते तैरूर्द्ध्वमधो मध्यमं लोक-त्रयं निर्बाधं कर्त्तुकामैः श्रीजगदम्बायाः स्तुतिरारब्धा । पूर्वमस्माद् यत् किञ्चि-ल्लीलावर्णनं वर्त्तते तदूर्द्ध्वदैवराज्यस्याधिदैवलीलाया एव वर्णनं विज्ञे-यम् । उपरिष्टादुपवर्णितानि निखिलानि युद्धानि सूक्ष्मे लोके सम-भवन् । वक्ष्यमाणलीलावर्णनं मध्यमेन मृत्यलोकेन सह सम्बध्नाति । अत्र शङ्क्यते, यत् पूर्वोक्तानि सर्वाणि चरित्राणि यदि दैवलोकवन्ति तर्हि नैक-तीर्थेषु देवासुरसंग्रामनामानि कथमुपलभ्यन्ते ? तत्र समाधीयते—यदध्या-त्माधिदैवाधिभूततत्त्वानां नित्यत्वेन परस्परसम्बन्धसद्भावेन च दैवराज्येन सार्द्धमैहिकानां तीर्थानां सम्बन्धो निरीक्ष्यते । तथा हि, काश्यां सर्वेषां तीर्थानां प्रतिकृतिः प्राप्यते । इत्थं सूक्ष्मराज्याधिदैवपीठानां सम्बन्धो मृत्युलोकस्यापि तीर्थविशेषेष्वधिगम्यते । यथोपासना-पीठस्यानेके भेदाः सन्ति तथैव तीर्थजातमपि पीठमेकविधं वर्त्तते ततस्तस्यापि नाना भेदा भवन्ति । प्राणमय-कोषे य आवर्त्त उत्पद्य देवयोनिप्रतिष्ठायै स्थानमुपजायते तदेव पीठमुच्यते, यथा मृत्युलोकजन्मनां जीवानां स्थितये भूमिरास्ते उपवेशनार्थमासनञ्च विद्यते तथैव सूक्ष्मदेवलोकाधिवासिनामात्मनां स्थितये यत् स्थानं निर्दिष्टं तदेव

पीठमभिधीयते । सनातनधर्मे विविधपीठावलम्बनादुपासना विधीयते यैरवलम्बनैरुपासनापीठं निर्मीयते प्रधानतः षोडश तद्भेदाः सन्ति, यथाग्नि-जलहृदयमूर्त्तिमूर्द्धयन्त्रचित्रादयः । तीर्थादयोऽपि पार्थिवपीठेष्वित्थमेवान्तर्भवन्ति । एषाञ्च विविधा भेदा भवन्ति । जीवयान्त्रिकपीठस्योदाहरणं बटुककुमारीपूजा वर्त्तते, सहजपीठोदाहरणं दम्पतिसङ्गमावस्था ज्ञेया । यत्र निसर्गतो जीवाकर्षणेन गर्भाधानं जायते । स्थूलयान्त्रिकपीठोदाहरणस्थानीया शवसाधनादयो बोध्याः । इत्थं पीठस्य भेदबाहुल्यं विद्यते । स्थायिपीठ-समूहे विशिष्टे तीर्थादौ च पीठाभिमानिनो देवा नित्यं निवसन्ति तद्द्वारा महान्त्यपि कार्याणि सिध्यन्ति । तस्मात् पीठेन सह दैवजगतः सम्बन्धः सन्तिष्ठते स्म । अस्मात्तीर्थवर्णने तत्र देवासुरसंग्रामचर्चा समुपलभ्यते ॥ ३४ ॥

युगादीनां वर्षसङ्ख्यानिरूपणम् ।

त्रिंशत्क्षणानामेकं दिनं भवति, अनयैव दिशा मासराशिप्रभृतीनां निर्णयेन वर्षमानं परिकल्प्यते, ततो मानववर्षगणनया ब्रह्माण्डस्यैकस्यायुर्निरणायि। मानवीय २२३९४८८०००००००००००००००००० वर्षात्मकमेकब्रह्माण्डायुर्निर्दिश्यते । एवं-विधान्यनन्तकोटिब्रह्माण्डानि श्रीजगदम्बा स्वकीयमेकनिमेषमात्रं क्षणं याव-त्सृजति संहरति च । उपर्युक्तसङ्ख्यकवर्षात्मकं भगवतो रुद्रस्यायुर्ज्ञेयम् । एकरुद्रायुःकाले विष्णुपदाधिकृतानामनेकेषां विष्णूनां परिवर्त्तनं जायते । तदीयमायुर्मनुष्यवर्षतः ४३३१२००००००००००००००० वर्षात्मकं भवति । एकस्य भगवतो विष्णोरायुःकाले प्रजापतिपदाधिकारिणो नैके ब्रह्माणः परिवर्त्यन्ते, एकस्य भगवतो ब्रह्मण आयुः ३११०४०००००००००००० मनुष्यवर्षात्मकं बोध्यम् । ब्रह्म-देवस्य प्रतिदिनं सृष्टिरुत्पद्यते प्रतिरात्रि प्रलीयते च । भगवतो ब्रह्मदेवस्य रात्रावुपगतायां निम्नाः सप्तलोका ऊर्द्ध्वस्थितास्त्रयो लोकाश्च लयमुपगच्छन्ति, वैष्णव्यां निशायान्तु नीचैः सप्तभिर्लोकैः सार्द्धमूर्द्ध्वगाश्चत्वारो लोका विलयं व्रजन्ति । भगवतो रुद्रस्य रात्रौ चाधोलोकैः सममूर्द्ध्वस्थितपञ्चमलोकपर्यन्तं लीयते, रुद्रे लयमुपगते त्वशेषाणि चतुर्दशभुवनानि जगत्कारणे ईश्वरे विलीयन्ते । प्रथम-चरित्रे या सृष्टिर्वर्ण्यते सा किल ब्रह्माण्डस्यादिसृष्टिराचक्ष्यते, इत्थं त्रिदेवनि-शावसानसृष्टिवर्णनं तत्रास्ति । एकस्य भगवतो ब्रह्मदेवस्यायुर्यावन्नाना मनवः परिवर्त्यन्ते । ४३२०००० मानुषवर्षात्मको महायुगो युगचतुष्टयी वा जायते । एवंविधैकसप्ततिमहायुगानन्तरमेकस्य मनोः परिवर्त्तनं भवति एतदेव मन्व-न्तरमभिधीयते ।

अस्मात् कालपरिगणनक्रमाद् वर्त्तमाने मन्वन्तरे ब्रजभूम्यां श्रीजगदम्बा स्थूलरूपे पुनराविरभूत् । यथा द्वितीयचरित्रवर्णनप्रसङ्गे ब्रह्मचक्रतो देवलोके प्रादुर्बभूव तथैव श्रीभगवतः पूर्णावतारकृष्णचन्द्रस्य रक्षार्थं श्रीजगदम्बा ब्रजभूम्यामाविर्भूता । देववाण्या प्रबलमसुरावतारं कंसं विभीषयन्ती कृपामदर्शयत् । यथा च तृतीयचरित्रावसरे जगन्मातुः स्थूलं पीठं हिमालयोऽभूत् तथाऽत्र स्थूलपीठस्थानीयो विन्ध्याचलोऽवर्त्तिष्ट । द्वितीयशुम्भनिशुम्भवधं जगदम्बा स्वीयाधिदैवस्वरूपतः सूक्ष्मे दैवे लोके विधास्यति । यथा किल मधुकैटभवधो महिषासुरवधः प्रथमशुम्भनिशुम्भवधश्च प्राथमिकमेतत् चरित्रत्रयं सूक्ष्मदेवलोकमश्नुते तथैतत् चरित्रमुभाभ्यां देवमृत्युलोकाभ्यां साकं सम्बध्नाति । यतो द्वितीयशुम्भनिशुम्भवधो देवलोकेन सम्बध्यते भगवच्छ्रीकृष्णरक्षाकार्यं तु मृत्युलोकसम्बद्धमास्ते । श्रीजगदम्बाचरित्रविकाशेनैव भगवतः श्रीकृष्णस्य पूर्णावतारत्वं सिध्यति । इत्थमेवास्मिन् युगे विन्ध्याचलस्य सिद्धिप्रदायिका शक्तिरपि शास्त्रैः प्रमाणिता भवति ॥ ४०-४२ ॥

सर्वाण्येतानि चरित्राणि भविष्यति प्रादुर्भवितव्यानि मृत्युलोकसम्बन्धनीयानि च सन्ति ॥ ४३-५४ ॥

श्रीजगदम्बाऽऽविर्भावकारणमाचष्टे ।

सृष्टिरूपिणि दृश्यप्रपञ्चे द्वयोरेव विद्याऽविद्यावैभवयोः स्वस्वाधिकारे नितान्तं प्रयोजनमास्ते । अविद्यावैभवो न भवेच्चेज्जीवसृष्टिर्न सम्भवेत्, भोग्यान लोकानामस्तित्वमपि न स्यात्, कर्मशृङ्खलाऽपि विनश्येत् । तथैवानुकम्पा विद्याया न भवेच्चेत्तर्हि मुक्तेस्तु का कथा, जनैरीश्वरसद्भावोऽपि विस्मर्य्येत । तस्मादेतदङ्गीकर्तव्यमेव यत् प्रकाशमन्तरेणाऽन्धकारस्याऽन्धकारं विना प्रकाशस्य च यथाऽस्तित्वं नाधिगन्तुं शक्यते, तथा द्वयोरधिकाररक्षणमावश्यकमुपजायते । इत्थं हि, प्राकृतिकक्रियासामञ्जस्यरक्षणाय ब्रह्माण्डस्य सुरक्षार्थं वा देवासुरयोः स्वस्वाधिकारेऽवस्थानमुचितं विद्यते । यदाऽसुरा देवाधिकारानपहरन्ति, तदैव प्रकृतिराज्येऽसामञ्जस्यसद्भावेन ब्रह्माण्डे विप्लवः सम्भवति । स च विप्लवो न केवलं स्वर्गलोके अपि तु पितृलोकमृत्युलोकादिष्वपि जायते, यतः सर्वेषामिन्द्रयमवरुणादीनामधिकारा अपह्रियन्ते । तेषामधिकारापहारेण मृत्युलोकेऽपि प्रकोप आसुरः समेधते । तदेवं जाते विप्लवे यदा सूक्ष्मराज्येऽसामञ्जस्यमुत्पद्यते तदा स्थूलेऽपि जगति जायतेऽसामञ्जस्यम्, तदैव जगदम्बाया आविर्भाव आवश्यको बोभूयते ॥ ५५ ॥

द्विनवतितमाध्याये फलश्रुतेः सार्थक्यं समर्थयति ।

ब्रह्ममय्याः सर्वशक्तिमत्या भगवत्या जगदम्बिकायाः श्रीसप्तशतीगीतात्मकमलौकिकचरित्रं कथं मन्त्ररूपमस्ति कथं वा कलियुगे वैदिकमन्त्रतोऽप्यधिकशक्तिशालिनस्तदीया मन्त्रा वर्त्तन्ते, पूर्वमेवास्य दिग्दर्शनं किमपि कृतम्। श्रद्धालवः साधका एभिर्मन्त्रैः सर्वं लब्धुं क्षमन्ते। तस्मादुपर्य्युक्तफलश्रुतौ नास्ति कश्चित् संशयः। केवलं मन्त्रक्रियाद्रव्यशुद्धिसहितं साधनमत्रापेद्यते। यतः सिद्धेः श्रद्धैव मूलमन्त्रो विद्यते ॥ १–३० ॥

व्यासतो यज्ञभागग्रहणविवेचनम् ।

यथाक्रममाकर्षणविकर्षणरूपयो रजस्तमसोर्यत्र समन्वयो भवति तत्रैव जगद्धारको विश्वरक्षकः सत्त्वगुण उदेति। तदेव स्थितिविधायकस्य भगवतो विष्णोरधिष्ठानपदं प्रणिधेयम्। यतः सत्त्वगुणप्रधानं धर्मस्वरूपमस्ति। यदा देवासुरशक्तिसमन्वयो जायते उभये वा देवासुराः स्वस्वस्थानेषु पदेषु च प्रतितिष्ठन्ति तदाऽभ्युत्थानं धर्मस्य सन्तिष्ठते। यदा किलासुराणां प्राबल्येन तत् सामञ्जस्यं नश्यति तदैव धर्मस्य ग्लानिर्जायते। देवानां विजये सञ्जाते धर्मविप्लवकारिणी शक्तिरासुरी विनष्टाऽभूत्। देवा असुराश्च स्वस्वलोकान् प्रत्यतिष्ठन्, ततो धर्माऽभ्युत्थानमजनि, तदा देवा यज्ञभागानलभन्त। धर्मयज्ञशब्दौ पर्यायवाचकौ स्तः। अधर्मनाशो, धर्मस्थितिः, सृष्टिसामञ्जस्यरक्षा, धर्माधर्मात्मककर्मणोः सदसद्गत्योः सुरक्षणमेव च यज्ञभागस्य स्वरूपमाध्यात्ममास्ते। मृत्युलोके पुरुषनारीप्रवृत्ति-निवृत्ति-साधारण-विशेष-वर्णाश्रमधर्मसदाचारादीनां सुरक्षया भगवद्देवादिदेवविष्णुप्रमुखाः सर्वे देवाः प्रसीदन्ति सम्बर्द्धन्ते च। एतदेव यज्ञभागलब्धेरधिदैवस्वरूपं वर्त्तते, श्रौतस्मार्तयज्ञसाहाय्येन देवानां मुखमग्निं द्वारीकृत्य देवलोके यज्ञभागसमासादनञ्च यज्ञभागस्याधिभूतस्वरूपमवगन्तव्यम् ॥ ३३ ॥

त्रिनवतितमेऽध्याये महामायाया द्वन्द्वभावरहस्यनिर्देशः ।

या ब्रह्मशक्तिर्महामाया अघटितघटनापटीयसी सर्वशक्तिमयी च विद्यते। साऽविद्यारूपतो जीवान् मोहयति विद्यारूपतश्च जीवानां मोहमपनोदयति। तस्मादेकतो बन्धनमज्ञानमन्धकार आसुरी शक्तिरन्यतो यथाक्रमं मुक्तिर्ज्ञानं प्रकाशो दैवी शक्तिश्चेत्यादयो मिथोविरोधिभावाः सृष्टौ दृश्यन्ते। सप्तशतीगीतायाः प्रथमचरित्रे एकतो मधुकैटभौ मोहयित्वा तन्मुखतो वरदानविधानं द्वितीयतो भगवतो विष्णोः शरीरान्निःसृत्य तद्विनिद्रतासम्पादनञ्च महामायाया द्वन्द्वभावं परिचिनुतः ॥ २–४ ॥

प्रतिमाबलिदानविमर्शः।

वेदशास्त्रैः षोडश दिव्यदेशा मन्यन्ते, तेष्वेवान्यतमो मूर्त्तिः प्रतिमा वा विद्यते। सर्वव्यापको जगत्पिता परमेश्वरः पुरुषरूपतः स्त्रीरूपतो वा समुपास्येत। सनातनधर्मावलम्बिन उपासका एष्वेव जलाग्निपटमूर्त्तिमण्डलयन्त्रहृदयमूर्द्धादिषु षोडशदिव्यदेशेष्वन्यतमं कञ्चिद्दिव्यदेशं पीठं निर्माय तमुपासते। तैर्मूर्त्तिर्नोपास्यते अपि तु मूर्त्तौ पीठत्वं परिकल्प्य उपासना विधीयते। यथा गवां सर्वशरीरजं पयः केवलं पयोधरादेव निस्सरति तथैव सर्वव्यापिकाऽपि चिन्मयी ब्रह्मशक्तिः दिव्यदेशेष्वेव प्रादुर्भवति। एतदेव मूर्त्तिपूजाया रहस्यं परमोपकारित्वं महत्त्वञ्च वर्त्तते। अत्र बलिदानविषयेऽपि शङ्का भवितुमर्हति, तस्मात् समाधीयते–उपासनानिमित्तं त्यागविशेषो बलिरभिधीयते। आध्यात्मिको बलिरात्मबलिर्वेद्यः, स्थूलसूक्ष्मसर्वस्वत्यागो बलेराधिदैवं रूपमवगन्तव्यम्। तथा च पशूनां बलिस्तदनुकल्पानां कूष्माण्डादीनां बलिरधिभूतबलिरुच्यते। मानवः प्रवृत्तिपारवश्यान्मांसादीन् जिघत्सति। एवंविधाधिकारिकृते पशुबलिर्विहितः। मध्यमाधिकारिनिमित्तमधिदैवबलिराम्नायते यथा किलाभ्यामुभाभ्यां कृतो बलिरथवा मानसपूजायां कामक्रोधादीनां यो बलिर्विधीयते। उत्तमाधिकारिणां कृते त्वाध्यात्मिको जैवाहङ्कारबलिरेव शास्त्रसम्मतः॥ १०–११॥

ऐशगतिविवेचनम्।

ऐशगतेः समासतो वर्णनं पूर्वमेवायातम्। मनुष्यलोकस्य ये समुन्नता जीवाः कृष्णगतिचक्रमतिक्रान्ता द्वितीयत उन्नतवासनासद्भावेन परमोच्चदेवपदाधिकारिणो भवन्ति ते इत्थमिन्द्रमनुत्वादिदेवपदानि लभन्ते, क्रमशोऽग्रेसरन्तश्चैशगत्या मुक्तिमाप्नुवन्ति। पुण्यात्मा मनुष्यः साधारणतया भूर्भुवःस्वरादिलोकेषु स्वर्गीयं सुखं भुक्त्वा पुनर्गमनागमनचक्रवशतः क्षीणे पुण्ये मृत्युलोकं विशन्ति। इत्थं सामान्या कृष्णगतेरवस्था, ये तु जीवा उग्रतपस्याबलेनोन्नतदेवपदमधिकुर्वते तेषामेव गतिरैशगतिरुच्यते, प्रायश्च तेषां मृत्युलोके न पुनरावर्त्तनं भवति। सुरथो नृपतिरिमामेव गतिं लेभे। एष नृपो मनुपदमवाप्स्यमानः क्रमशः श्रीजगदम्बानुकम्पासद्भावादैशगत्या प्रतिपलमग्रेसरिष्यति। मानवानां कृते नास्ते सामान्या गतिरियम्। महाशक्तिशाली परमोग्रतपा उपासक एव श्रेयसीमेनां गतिं लब्धुमर्हति॥ २१–२२॥

समाधिनाम्नो वैश्यस्य भाविभाग्यं प्रस्तूयते।

समाधिनाम्नो वैश्यस्य भविष्यत्कालोऽपि सातिशयं प्रशंसनीयो विद्यते। यद्यपि वैश्यवर्णस्तृतीयां श्रेणीमाश्रयते तस्मादर्थप्रधानधर्माणो वैश्या नैव मुक्तिमधिकुर्वते। परञ्च, स्वकीयैरुग्रतपस्त्यागोपासनाबलैः समाधिर्नाम वैश्य एकस्मिन्नेव जन्मन्येतादृशीमुच्चगतिमासादितवान्, या किल देवानामपि दुर्लभा, वर्णगुरुभिर्ब्राह्मणैरपि नास्ति सुलभा यतो ब्राह्मणाश्चतुर्थाश्रममवलम्बमाना आत्मज्ञानमधिकृत्यान्ते मुक्ता भवन्ति। पूर्वजन्मार्जितजात्यायुर्भोगलाभेन मनुष्यः कस्मिन्नपि वर्णे जन्म गृह्णीयात्, किन्तु कर्मोपासनातपोज्ञानार्जनादिभिरयं जन्मान्तरे यादृशमिच्छेत् तादृशमेव समुन्नताधिकारं प्राप्तुं प्रभवेत्। विशेषतो भक्तेरुपासनायाश्च दिव्यमहाशक्तेराश्रयेण न कस्यापि नैराश्यं सम्भवेत्। एव एव वेदशास्त्रसिद्धान्तः, एतदेव च वर्णाश्रमधर्मस्य सार्वभौमं परमोदारविज्ञानमास्ते। केवलं शरीरविमर्शात्तस्मिन् मनुष्यजन्मनि समाधिनामा वैश्यवरो वैश्यवर्णे जन्म गृहीत्वाऽपि प्रबलेन तपोबलेन ऐकान्तिकोपासनया च तादृशीं गतिमाप्तवान् या गतिर्देवानां भूदेवानामपि दुर्लभा वर्त्तते। उग्रकर्माणस्तपस्विनः सूर्यमण्डलं भित्त्वा शुक्लगत्या यन्निर्वाणपदमासादयन्ति ततोऽप्यधिकतरसुगमां सहजगतिं समाधिवैश्यो लब्धवान्। अस्मिन्नेव मृत्युलोके गुरोरनुकम्पया आत्मज्ञानलाभाद् जायते जीवन्मुक्तदशा, सैव सहजगतिराख्यायते। गतिमेतां लभमानस्यात्मारामजीवन्मुक्तस्य स्थूलशरीरपातानन्तरं न कुत्रापि गमनमावश्यकं जायते। जगन्मातुर्महामायायाः कृपैवात्र कारणायते॥ २३-२७॥

सप्तशतीगीतानिष्कर्षः।

कलियुगे सप्तशतीगीता, सर्वोत्तमो मन्त्रग्रन्थः सर्वशक्तिप्रदः परमकल्याणसाधको गीताग्रन्थश्च विद्यते। अस्या गीतायाः प्रत्येकशब्दशक्तेः सत्यता नूनं वरीवर्त्ति। अस्यां मन्त्रगीतायां बहुधा विद्वांसो विशङ्कन्ते यदत्र गीतारम्भे "सावर्णिः सूर्यतनयो यो मनुः कथ्यतेऽष्टमः" ग्रन्थान्ते च "सूर्याज्जन्म समासाद्य सावर्णिर्भविता मनुः" इत्युक्तम्। इत्थं परस्परविरोधि वचनं विद्यते। एतादृग् मिथोविरुद्धं वचो नास्तिकानामास्तिकानामुभयेषां विदुषां चेतसि शङ्कां जनयते। वैदिकसिद्धान्तममन्यमानैराधिभौतिकदृष्टिसम्पन्नैः पण्डितैस्त्वेवं विधेषु वचनेषु स्वतः शङ्का विधीयते किन्तु श्रौतसिद्धान्तसमर्थकानामास्तिकानामपि विदुषां चित्ते मिथोविरुद्धमेतादृग् वचनजातं सातिशयं सन्देहमुत्पादयति, एष शङ्कासम्भवः स्वाभाविक एव। यतो दैवजगतः स्वरूपस्पष्टत्वादह-

स्यान्यवगन्तुं प्रभवतामन्तर्दृष्टिमतां तत्त्वदर्शिनां योगिराजवर्याणां सर्वदैवाऽभावो वोभूयते । विशेषतोऽस्मिन् घोरविकरालकलिकाले भूगोलग्रन्थस्य द्वित्राणि पत्राणि पठित्वा भूमानचित्रमवलोक्यैव च अर्वाचीना विद्वांस आत्मनो यथेष्टज्ञानिनः सृष्टिपारदर्शिनश्च मन्यन्ते । अत्र टीकाग्रन्थे बहुधारं व्याख्यातम् , यदनन्तब्रह्माण्डभाण्डोदर्या विश्वजनन्या महामायाया विराडुदरे भासमानेऽप्यनन्तकोटिब्रह्माण्डसमूहे केवलमस्माभिः स्वब्रह्माण्डस्य कियन्तमल्पीयांसमशमेवावगन्तुं शक्यते। अस्माकं ब्रह्माण्डे केवलमेकब्रह्माण्डचतुर्दशभागान्यतमैकभागस्य चतुर्थांशोऽयं मृत्युलोको विद्यते, तदन्ये सर्वे देवलोकाः सन्ति । यान् देवलोकान् न वयं स्थूलदृष्ट्या द्रष्टुं पारयामो न वाऽस्माकं स्थूला बुद्धिस्तेषामस्तित्वं ज्ञातुं प्रभवेत् । किन्त्वस्य ब्रह्माण्डस्य भूर्भुवरादिसप्तोर्ध्वलोकानामतलवितलादिसप्ताधोलोकानां तदवान्तरनानासूक्ष्मदिव्यलोकानाञ्च सद्भावः शास्त्रैः प्रमाणित आस्ते, दार्शनिकदिव्यदृष्ट्या दर्शनीयोऽपि विद्यते । तेषामेव दिव्यलोकानां प्रभावः तद्देवपदधारिणामाधिपत्यञ्चास्माकं स्थूले मृत्युलोके निरन्तरमापतति । यत्तु स्थूलदर्शिनः साधारणजनाः स्वाधिभौतिकदृष्ट्या नानुभवितुं क्षमन्ते । एतदेव कारणं यदस्मिन्नाधिभौतिकयुगे सूक्ष्मे दैवे राज्ये विश्वासो जनानामेकान्ततो नष्टः । यथार्थशिक्षाया अभाव एवात्र हेतुतामावहते । पूज्यपादमहर्षयो मुख्यतः शिक्षां त्रिधा व्यभजन् । एका शिल्पसम्बन्धिनी शिक्षा, द्वितीया पदार्थविद्या वैज्ञानिकी शिक्षा, तृतीया दार्शनिकी वैदिकी वा शिक्षा । प्रकृतेः स्थूलसाम्राज्यस्याङ्गानां प्रतिकल्पनं शिल्पमुदाहरन्ति । प्राकृतिकशक्तेरङ्गेष्वाधिपत्यस्थापनं पदार्थविद्या, विज्ञानशास्त्रं वा समाम्नायते। आन्तरिकराज्यस्य दैवसाम्राज्यस्य आत्माऽनात्मनोर्वा गतिं स्वरूपञ्च स्वानुभवाद्यलौकिकयोगदृष्ट्या या ज्ञापयितुं शक्नोति, सा दार्शनिकी शिक्षा बोध्या । पुरा भारतवर्षे एतास्त्रिविधाः शिक्षाः प्रचलिता आसन् । तत्रैतावानेव भेद आसीत् यत्तदा केवलजीवनयात्रानिर्वाहाय यावच्छिल्पशिक्षाया विज्ञानशिक्षाया वा प्रयोजनमासीत् तावत् कृत्वा तदवशिष्टः पुरुषार्थो दार्शनिकशिक्षायामेवायोजि । साम्प्रतं वैदिकी दार्शनिकी च शिक्षा प्रायो लुप्ताऽभवत् । अवशिष्टे शिक्षाद्वय एव सर्वेषां दृष्टिरापतिता । तस्मादाधुनिका विद्वज्जनाः सूक्ष्ममान्तरिकराज्यं दैवीं शृङ्खलां चैकान्ततो विस्मरन्ति । ततस्ते वेदपुराणस्वरूपाणां शास्त्रीयवचनानाञ्च सत्यतायां संशेरते । इति प्रथममेव प्रतिपादितम् यद्वयं सृष्टेस्तदीयदेवपदानाञ्चायुः कीदृङ् मन्यामहे । प्रतिमन्वन्तरं कीदृशो देवपदधारिणः परिवर्त्यन्ते किंविधं वाऽऽधिभौतिकमाधिदैविकमाध्यात्मिकं वा परिवर्त्तनं वोभवीति ।

यदैकमन्वन्तरादन्यस्मिन् मन्वन्तरे एतावत् परिवर्त्तनं जायते तदा कल्पकल्पान्तरेषु भगवद्ब्रह्मविष्णुशिवानां रात्रिन्दिनयोः कियत् परिवर्त्तनमेकस्मिन् ब्रह्माण्डे सम्भवेत्, एतन्मानवैः क्षुद्रबुद्ध्या नानुमीयेत ।

पुराणेषु या गाथा यानि चरित्राणि याश्च ऐतिहासिकघटना वर्ण्यन्ते, तासां सर्वासां मन्वन्तरीयाणां मन्वन्तरान्तरीयाणां कल्पान्तरीयाणां वा घटनानां यथासम्भवं स्वरूपं समाधिगम्यालौकिकप्रत्यक्षद्वारेणानुभूय त्रिकालदर्शिनो महर्षयो भगवान् वेदव्यासश्च लोककल्याणार्थमवोचन्। विषयोऽयमस्यां टीकायां बहुधा बहुवारं व्याख्यातः। इत्थं हि पुराणेषु प्रतिपादिता या देवानामवताराणां देवपदानां वा गाथाः प्राप्यन्ते ताः किल सृष्टिसम्बन्धेन नित्या वर्त्तन्ते। यथा, ब्रह्मपदादीनि नित्यानि तथैव इन्द्रमन्वादिपदान्यपि नित्यानि सन्ति। एवमेव अस्मिन्मृत्युलोके आविर्भूतरामकृष्णाद्यवताराणां सामयिकपदानि तथैवान्तर्जगत्यां गुरुदत्तात्रेयाद्यवतारपदानि च नित्यानि विद्यन्ते। इन्द्रादिनित्यपदानि सर्वदा नित्यरूपेण रामकृष्णाद्यवतारपदानि च नैमित्तिकसमयप्रादुर्भावविमर्शेन स्थायिपदानि निर्दिश्यन्ते। तथा हि, इन्द्रादिपदानि तु सर्वदैव नित्यानि सन्ति, यस्मिन् युगे च रामकृष्णाद्यवताराणां प्रादुर्भावस्य प्रयोजनमुपजायते तदा तेषां प्रादुर्भावो निश्चितोऽस्ति। तेनाधिदैवकारणेन तस्या एव दैव्याः श्रृंखलाया मर्यादया चतुर्दशमनूनां भूयोभूयो यथासमयमाविर्भावो नैसर्गिक एव। विभिन्नकालधर्मसंस्कारानुसारतस्तेषां चरित्रेषु सादृश्यसद्भावोऽपि निश्चीयतेस्म। एतेषु पदेष्वात्मानो नूनं परिवर्त्यन्ते; किन्तु कालघटनाप्रणालीपारवश्यात् कालसमष्टिसंस्कारयोगाच्च तत्पदधारिणामायुःप्रमाणे तज्जीवनघटनाचक्रे च सामञ्जस्यं सन्तिष्ठते। ततः सप्तशतीगीतायां द्विविधानां वचनानामुल्लेखनं न दूषणं जायते अपि तु भूषणमेव बोभूयते। अधिकन्तु दैवजगद्रहस्यप्रकाशकं विद्यते। एतद्विज्ञानप्रामाण्याद् अष्टममनुसावर्णिविषये यद्द्विधा व्याहृतम् तत् साम्प्रतमेव। प्रतिकल्पमष्टमनुस्तथैव दिशा प्रजायते यथा चतुर्दश मनवः पार्थक्येन प्रादुर्भवन्ति। मनुपदमेकमत्यन्तमहत्त्वपूर्णं देवपदमास्ते, तन्मनुपदं प्रतिकल्पं पृथक् पृथक् चतुर्दश समुन्नतात्मान ऐशकर्मप्रभावेणाभ्युदयमाप्नुवन्तो जगन्मातुः श्रीजगदम्बाया अनुकम्पयाऽधिकुर्वते, परन्तु तत् पदं तु नित्यमास्ते। द्वितीयतो यदा सृष्टिश्रृङ्खला नियमिता वर्त्तते तदैतादृशपदधारिणां जीवनयात्राऽपि यथाकालनियमं नियमिता बोभूयते। एतदेव कारणं यदष्टममनुसावर्णिसम्बन्धे 'अभूत्' 'भविष्यति' चेति शब्दद्वयं प्रयोक्तुं शक्यते, नात्र काचिदाश्चर्यमया वार्त्ता।

भगवता वेदव्यासेन यद्वैकस्याष्टमनोश्चरित्रं समाधिद्वारा प्रत्यक्षीकृतम् तदा सर्वेषामेवाष्टममनूनां चरित्राणि विलोकितानि, इत्यवधेयम्। यैर्वैदिकानां पौराणिकानाञ्च विख्यातव्यक्तीनां चरितावली न लौकिकी किन्त्वेवंविधाऽलौकिकी मंस्यते, तैः कदापि नैवात्र मोहः संशयो वा लप्स्यते। एतत्सिद्धान्तानुबन्धाद् यैर्मानवधर्मशास्त्रप्रणेता मनुर्मनुष्यलोकाधिपो नृपो मन्यते तैरपि नितान्तं भ्रमसागरे निमज्ज्यते। मानवधर्मशास्त्रकालस्य रक्षको नियामकश्च दैवलौकिकविशिष्टपदधारी देवताप्रेरणयाऽस्मिन् मृत्युलोके प्रादुर्बभूव, एष एव शास्त्रसिद्धान्तः। मन्वन्तरसमूहं जगन्मातुर्महामायायाश्चरितावलीञ्च प्रकाश्य मार्कण्डेयपुराणं धन्यं समजनि॥ २५-२८॥

चतुर्नवतितमाध्याये प्रतिमन्वन्तरं व्यवहारवैचित्र्ये हेतुनिर्देशः।

मन्वन्तरं नाम दैवराज्ये नानापरिवर्त्तनकारकः कालो जायते। यथाऽस्मिन् मृत्युलोके सामान्यो जीवो मातृगर्भतो जायते, म्रियते च, परन्तु राज्ञां परिवर्त्तनकालविशेषे सभ्यतायाः सातिशयं नानाविधञ्च परिवर्त्तनमुपजायते। यथा किल, आर्यसभ्यताया मोहम्मदीयसभ्यताया रोमनसभ्यतायाः पाश्चात्यसभ्यतायाः चीनजापानाद्यनेकानार्यसभ्यतानां कालो विधिश्च विभिन्नो दृश्यते, तथैव प्रणिधेयं यत् प्रतिमन्वन्तरं मृत्युलोकदेवलोकयोः सभ्यतास्वरूपं तच्छृङ्खलाविधानं तच्छासनपद्धतिश्च सम्पूर्णं परिवर्तते। अस्मिन् मृत्युलोके एकद्वित्रिचतुःशतवर्षेषु सभ्यतासदाचारादीनां यादृक् परिवर्त्तनं लौकिकेतिहासे प्राप्यते तथैव दिशा प्रतिमन्वन्तरमेकब्रह्माण्डस्य सभ्यता सातिशयं परिवर्तते। एतदेव कारणं यत् प्रतिमन्वन्तरं भगवतो मनोः परिवर्त्तनेन साकं देवराजेन्द्रपदधारी तदन्ये महान्तो देवपदधारिण ऋषिपदधारिणः पितृपदधारिणश्च सर्वे परिवर्तन्ते। किञ्च, प्रतिमन्वन्तरं जीवानां शकयाचारज्ञानेषु दैवजागतिकशृङ्खलादौ च परिवर्त्तनमुपजायते। वस्तुतो वैदिकविज्ञानदिशा सभ्यतादिपरिवर्त्तनकाल एकमन्वन्तरं मन्यते। एतद् दुर्बोधं दैव्याः शृङ्खलाया रहस्यमवगन्तुं प्रमादग्रस्तमर्वाचीनं जगन्नैव शक्नुयात्। प्रत्येकमन्वन्तरेण सह यद्देवर्षिपितृसङ्घपरिवर्त्तनस्य वर्णनमुपलभ्यते, तत्तु स्पष्टमेव। देवाः कर्मचालका ऋषयो ज्ञानसञ्चालकाः पितरः स्थूलभूतसञ्चालकाः प्रतिमन्वन्तरं भवन्ति। उक्तपदधारिणां नीचैरनेके लघीयोदेवपदधारिणोऽपि भवन्ति, येषां वर्णनं पुराणेषु नावश्यकमुपजायते। एतद्वर्णनेन साकं बहूराजानो वर्ण्यन्ते तेऽपि दैवराज्यगोचरा राजानो विद्यन्ते। यथकस्मिन् साम्राज्ये सम्राट्, माण्डलिका नृपतयश्च-

पृथक् पृथक् भवन्ति। तथैव इन्द्रेण सह तेषां राज्ञां सम्बन्धो विज्ञेयः। उक्तानां दैवजगतिकानां देवर्षिपितॄणां राजपदधारिप्रमुखानाञ्च प्रेरणया मृत्युलोके कार्यं विधीयते। मृत्युलोके येषां शरीरेषु तेषां प्रेरणा कार्यं करोति ते पूर्वोक्तानां देवर्षिप्रभृतीनामवतारा भण्यन्ते। एषैव शृङ्खला दैवराज्यस्य, मन्वन्तरस्य संक्षिप्तं रहस्यमप्येतदेव। भगवतः कार्त्तिकेयस्य भाविन इन्द्रपदस्य रहस्यमेतदास्ते, यद् दैवजागतिककर्मशृङ्खलानुसारतस्तत्रापि पदोन्नतिर्जायते। सा च पदोन्नतिर्भगवतां ब्रह्मविष्णुशिवानां यावत् पदानि समुपैति। यथा पुराणेषु कुत्राप्यलेखि, यद् भगवानञ्जनीनन्दनो हनुमान् भावि भगवद्ब्रह्मपदमुपयास्यति ॥५-१०॥

देवादीनां नैकनामविधाने विज्ञानविन्यासः।

एतत् पूर्वं सम्यगभिहितम्, यदस्माकमयं स्थूलो मृत्युलोकः सूक्ष्मं दैवलोकमाश्रित्य स्थैर्यमुपगच्छति, तथोन्नतिमवनतिञ्च लभमानः सृष्टिस्थितिलयैः सङ्गच्छते। अयमस्माकं स्थूलो मृत्युलोकः प्रतिब्रह्माण्डं चतुर्दशभागान्यतमैकभागस्य केवलश्चतुर्थांश आस्ते। मृत्युलोकातिरिक्ताः सर्वेऽवशिष्टा भागा देवलोका उच्यन्ते। तत्र नैकविधा देवर्षिपितृगणा असुरगणाश्च निवसन्ति, ते एतन्मृत्युलोकेन सार्द्धं दैवसम्बन्धोमपि स्थापयन्ति। देवलोकस्य येषां देवानां यावान् सम्बन्धोऽनेन मृत्युलोकेन सह साक्षाद्रूपतो वरीवर्त्ति, तेषामेव नामादयोऽत्र पुराणे प्रतिपाद्यन्ते स्म। सर्वाण्येतानि देवपदानि नित्यानि सन्ति। परन्तु तेषां देवपदानां सङ्ख्यास्तत्-पदधारिणश्च प्रतिमन्वन्तरं परिवर्तन्ते। कालनियामको राजा मनुरभिधीयते। एकं मन्वन्तरं कियन्मानवर्षात्मकं भवति, एतच्च पूर्वमेव व्याख्यातम्। प्रतिमन्वन्तरं यदा दैवी शृंखला परिवर्तते तदा सृष्टेर्बह्वोंऽशा देवराज्यस्य नैका व्यवस्था अपि परिवर्त्तनं प्राप्नुवन्ति। यदा कालनियामकस्य मनोः परिवर्त्तनं जायते तदा सृष्टिशृङ्खलारक्षणदक्षा देवपदधारिणोऽपि परिवर्तन्ते। ततः प्रतिमन्वन्तरं देवसङ्घः परिवर्तते। जाते च देवसङ्घपरिवर्त्तने सृष्टिक्रियानियन्ता देवराज इन्द्रोऽपि परिवर्तते। यदि प्रतिमन्वन्तरं ज्ञानतारतम्यं सम्भवेत् तदा तत्कालीनानाम् ऋषिपदधारिणामपि परिवर्त्तनं नूनं प्रतिपद्यते। तस्मादेव प्रतिमन्वन्तरीयाणां देवर्षिप्रमुखानां नामानि त्रिकालदर्शिना महर्षिणा भगवता व्यासेन समाधिनाऽवगत्यास्मिन् पुराणे निबद्धानि! मन्वन्तरज्ञानप्राप्तये सूत्ररूपतो भगवान् व्यासोऽस्मिन् पुराणे बहुतरमुल्लिलेख ॥११-३१॥

पञ्चनवतितमाध्याये मुक्तिसाधननिर्देशः।

एक एव सर्वव्यापक आकाशो घटमठाकाशादि-नानानामानि बिभर्ति। वस्तुतस्त्वाकाश एक एवाऽद्वितीयो वर्त्तते। केवलैर्घटमठाद्युपाधिभिरयं पार्थक्यतः प्रतीयते। सर्वव्यापक आकाश इव एकोऽद्वितीय आत्मा सर्वत्र स्थितोऽपि सर्वतो निर्लिप्त आस्ते। तस्मात् प्रतिदेहं देही आत्मा निर्लिप्तोऽपि अज्ञानकारणाच्चिज्जडग्रन्थिरूपिणीं बन्धनदशामुपैति। देहिनां देहः सूक्ष्मः, स्थूलो वा भवेत् सर्वं एव प्रकृतिसञ्जात आस्ते, कर्मबन्धनमपि प्राकृतिकमस्ति। केवलाज्ञानकारणात् सर्वेषामेषां प्राकृतिकप्राणिनां सम्बन्धोऽन्तःकरणं निरूपयति। इत्थं स्वच्छ आत्मनि प्रकृतेराभाससम्बन्धाद् भ्रमजनिता बन्धनदशा समुदेति। कामनाकारणाद् वासनापारवश्याद् वा एतादृक् संस्कारसंग्रहो जायते। तथा हि, आत्मा निर्लिप्तो वर्त्तते, क्रिया यावत्यः प्रकृतौ सञ्जायन्ते, स्वयं स्वस्मिन् प्रकृतेरारोपणमज्ञानहेतु। यथा निर्लिप्त आकाशे घटमठाकाशादिरूपमाकाशविशेषत्वमुपजायते तथाऽज्ञानकरणात् सर्वव्यापकनिर्लिप्तात्मनो विशेषत्वप्रतीतेरन्तःकरणे चिज्जडग्रन्थिरूपो जीवभाव उदेति। एतदेव जीवस्य जीवत्वम्। द्वितीयतो जीवो यद् यत् कर्म कुरुते तत् किल शरीरेण मनसा, बुद्धया च विधत्ते। तन्निखिलकर्मसंस्कारो वासनासद्भावादन्तःकरणेऽङ्कितो बोभूयते। अयमेव वासनया सङ्गृहीतः संस्कारसमूहो वीजो भूत्वा यथासमयमङ्कुरमुत्पादयति। तदेवाङ्कुरजातं शरीर-शक्ति-प्रकृति-प्रवृत्ति-जात्यायुर्भोगसमूहानुत्पाद्य गमनागमनचक्रं द्रढ़यति, ज्ञानबलेन वासना-(कामना) नाशात् बन्धनदशाऽपि स्वतः प्रणश्यति। अयमेव निःश्रेयसमार्गोदयोऽभिधीयते। आत्मज्ञानिनो महापुरुषास्तत्त्वज्ञानेन वासनां विनाश्य जीवन्मुक्तपदवीं लभन्ते। इत्थं हि भोगैः प्रारब्धं कर्म क्षीयते। तत्त्वज्ञानेन वासनाक्षये कर्मसम्बन्धो विरमति। द्वितीयतः प्रारब्धरूपेण यानि कर्माण्यङ्कुरितान्यभवन्, यैः किल शरीरशक्तिप्रकृतिप्रवृत्तिजात्यायुर्भोगाः सप्त पदार्थाः प्राप्यन्ते स्म, तानि प्रारब्धकर्माणि भोगतो नश्यन्ति। जीवन्मुक्तदशायां भोगतः प्रारब्धनाशो भवति तत्त्वज्ञानेन च सञ्चितक्रियमाणकर्मपाशबन्धनाच्छिरस्य महापुरुषो ब्रह्मरूप एव जायते॥ १३-१७॥

पितृगणोपदेशसारांशनिर्देशाय सकामनिष्कामकर्मानुष्ठानगतिप्रदर्शनम्।

अज्ञानजननी अविद्या ज्ञानजननी विद्या च ब्रह्मप्रकृतेर्महामायाया द्वे स्वरूपे स्तः। या शक्तिरात्मज्ञानतत्त्वाज्जीवान् विमुखीकृत्य तदीयमज्ञानं विवर्द्धयति

साऽविद्याऽभिधीयते । या च शक्तिरात्मानमभिमुखीकृत्य जीवेभ्यो ज्ञानं प्रयच्छति, सा विद्या व्याचक्ष्यते । तस्माद्धि वासनापारवश्याद्विहितं कर्मानुष्ठानमविद्याकार्यमुच्यते । किन्तु, तदेव कर्मकाण्डजातं यदा वासनावैधुर्येण केवलं कर्त्तव्यबुद्ध्याऽनुष्ठीयते तदा तद्विद्याश्रितं समाम्नायते । ततः कर्मकाण्डो विद्यामविद्याञ्चाश्रयते । यदि प्रमादात् कर्मकाण्डमुत्सृज्य वर्णाश्रमोचितः कर्मकलापो न क्रियेत तदा जीवानां घोरपतनमुपजायते । किञ्च, सद्वासनयाऽनुष्ठीयमाने कर्मकाण्डे जीवानामभ्युदयो जायते, केवलया कर्त्तव्यबुद्ध्या क्रियमाणे कर्मकाण्डे तु जीवैर्निःश्रेयसपदमपि प्राप्यते । ब्रह्मशक्तिर्महामायैव जगतः सृष्टिस्थितिलयानां हेतुरास्ते । एतादृशो ब्रह्मशक्तिस्वरूपायाः सर्वशक्तिमय्या मातुरिव सर्वरक्षणदक्षाया जगदम्बिकायाः कश्चिद्भावः किमपि प्राकृतमङ्गं वा नामङ्गलकरमथवाहितसाधकं भवितुमर्हति । अत्रोदाह्रियते—यथा-गरलं स्वस्थानां मानवानां प्राणानपहरति तथैव पीडितानां प्राणिनां प्राणानपि पाति । तथैव दिशा अविद्या जीवानां बन्धनपतनयोर्हेतुभूताऽपि यथानियममनुसृता सैव तदीयाऽभ्युदयकारणमुपजायते । माता कदापि कुमाता न भवेत् । माता प्रत्येकदशायां कुपुत्रस्यापि कल्याणमेवाभिवाञ्छति । जगन्मातुर्भगवत्या महामायाया एवैकं रूपं विद्या, द्वितीयं रूपमविद्या च वर्त्तते । ततो विद्या ज्ञानं जनयन्ती जीवान् निजाङ्के उत्थाप्य तेषां नियमितमभ्युदयं विदधाना तान्निःश्रेयसभूमिं नयति । परन्तु, अविद्या जीवान्निजाङ्के नैवोत्थाप्य तान् ताडयन्ती चपेटयन्ती चाकृष्य निःसंशयमग्रेसरानेव विधत्ते । यथा सकाम-कर्म बन्धननिमित्तं विद्यते तथैव पापपुण्योभयकर्माणि बन्धनकारणानि भवन्ति । यथा च लौहमय्यः काञ्चनमय्यश्च द्विविधा एव श्रृङ्खला जीवान् बध्नीयुस्तथैव पापमयानि पुण्यमयानि च कर्माणि जीवान् बन्धनदशां नयन्ति । किन्तु सूक्ष्मविज्ञानेन कर्मपारदर्शिनो मुनयः किलैतत् समीक्षन्ते यत्, पुण्यकर्माणि जीवान् सारल्येनाभ्युदयाध्वानमानयन्ति, पापकर्माणि तु तान् प्रताड्य अभ्युन्नतेः सरलमार्गमभिलक्ष्यन्ति । पापिनोऽपि जीवा भूयोभूयः प्रेतनरकलोकयोरस्मिन् मृत्युलोके च दण्डभोगं भुञ्जानाः सावधाना भवन्ति । यथा कारागारं गता दण्डिता व्यक्तयः प्रायः पापकर्मतो बिभ्यति; तथैव पापफलभोगिनो जीवाः पुण्यंप्रति श्रद्दधति । एतत् किल पुण्यपापगतिरहस्यम् । एतावता सिध्यति, यदविद्याऽपि कृपामयी वर्त्तते । द्वितीयन्त एतदपि सिद्धम्, यत् कर्म यदि कर्त्तव्यबुद्ध्या क्रियेत तदा तत् कदाचिदपि बन्धनं नोत्पादयति, अपि तु निष्कामभावेनानुष्ठितं कर्म मोक्षद्वारमुद्घाटयति ।

तृतीयतो यदा जीवो जातु स्वकर्मकृन्नैव सन्तिष्ठेत तदा यदि मनुष्यो विहित-कर्माणि जह्यात् तर्हि बलादयमविहितं कर्म कुर्यात । यतः प्रकृतिरवश्यमनेन कार्यं कारयितुं प्रभवेत् । एवं खलु विहितं कर्म विहाय अविहितकर्मा-नुष्ठानेन तस्य अधःपतनं भवेत् । अयमेव पितृगणोपदेशसारांशः ॥१८-२५॥

षण्णवतितमाध्याये नित्यनैमित्तिकपितृपूजाप्रयोजननिर्देशः ।

वैदिकमतावलम्बिनो जना एव पितृपूजायाः सम्यग् रहस्यमवगतवन्तः । लौकिकपितृभक्तिस्तु सर्वास्वनार्यजातिष्वपि प्रचलति । या मनुष्यजातिः पितृ-पूजां न करोति सा किल असभ्या मूढमतिर्जातिः परिगण्यते । किञ्च येषां देवलोकवास्तव्यानां देवपदधारिणां नित्यपितृणामर्यमादीनामवतारा अस्माकं पितृभूता उत्तमां सृष्टिमुत्पादयन्ति, तादृशां नित्यपितॄणां स्वरूपं तदीयं ज्ञानञ्च केवलं वेदमतानुयायिनां विदुषामेव विदितमास्ते । यथा दैवलोकवास्तव्या ऋषयो ज्ञानराज्यं सञ्चालयन्ति तत्रत्या देवाश्च कर्मराज्यं परिचालयन्ति, तथैव देव-लोकाधिवासिनो नित्यपितर आधिभौतिकं स्थूलभौतिकराज्यं सञ्चालयन्ति । तथा हि, देवगणा जीवान् मातृगर्भं नयन्ति, किन्तु तन्निवासगृहाणि एतानि स्थूलशरीराणि मातृगर्भे नित्यपितृगणैरेव निर्मीयन्ते, पवित्रकुलरक्षामपि नित्याः पितृगणा एव प्रकुर्वते । यदि किञ्चित्कारणवशात् स्त्रीव्यभिचारादिदोषतः काचिज्जारजा कुण्डगोलकादिसन्ततिः कस्मिंश्चित् पवित्रे कुले जायते तत् कुलं पितृभक्तं भवेच्चेत् तदा तज्जारजन्यजनस्य नाग्रे सन्ततिः सम्भवेत् । तदीय-स्थाने तु नित्यपितृकृपातः शुद्धरजोवीर्यसम्भवस्तस्य कुलस्यान्यः कश्चिज्ज-नोऽधिकृत्य तद्वंशविशुद्धतां रक्षति । उत्तमसन्तानप्राप्तिः पितृणामनुकम्पाम-पेक्षते । यतः शुद्धरजोवीर्यरक्षणं नित्यपितृणामनुग्रहेणैव सम्पद्यते । कस्यापि जनस्य स्वास्थ्यवीर्यसुरक्षणमनुग्रहात् पितॄणामेध सम्भवति । यस्मात् पितरः स्थूलभूतसञ्चालकाः सन्ति । स्थूलशरीरं स्थूलभूतानां परिणतिरास्ते । अत-एतदङ्गीकर्त्तव्यमेव यत् सर्वप्रथमं कृपा मानवजातौ पितृणामेव जायते । अत्रा-सामान्यकृपा पितृगणस्य । यथाऽहैतुकी कृपा मातॄणां निजात्मजेषु जायते तथैव मनुष्योपरि पितॄणामनुकम्पा निष्कारणमुपजायते । आर्यैः पितृगणा मन्यन्ते । पृथिव्यामनेकैरनार्यैस्तु पितॄणामस्तित्वमपि नाज्ञानादुररीक्रियते, तथापि पितृगणानामनुग्रहोऽनार्यजातावपि सन्तिष्ठते । पितृगणा मनुष्याणामेव भवन्ति अन्येषां मानवातिरिक्तचतुर्विधभूतसङ्घानां नैवासते । यतोऽन्यसर्वविधभूत-

सङ्घश्रेणीनां संरक्षकाः पृथक् पृथक् देवाः सन्ति । ते देवाः चतुर्विधभूत-सङ्घान् तेषां प्रकृतिपार्थक्यानुसारतः सञ्चालयन्तः प्रतिपलमग्रेसरान् प्रकुर्वते । विषयोऽयमन्यप्रकारेणापि विशदीक्रियते—मनुष्यातिरिक्ता उद्भिज्जस्वेदजा-ण्डजजरायुजभूतसङ्घाः स्वस्वमातृगर्भे वीर्यगर्भे वा एकप्रकारकमेव वपुराप्नु-वन्ति । तेषां कर्मवैचित्र्याभावात् शरीरवैचित्र्यमपि न जायते तस्मादेवंविधानां भूतसङ्घानां पितृसाहाय्यं नैवावश्यकं भवति । अत्र कैश्चिच्छङ्क्यते-यदनार्यजातिः कथं कीदृक् कियच्च पितृसाहाय्यं लभते, तत् समाधीयते—अनार्यजाति-र्यद्यपि नित्यपितॄन्नैव बुध्यते, किन्तु सा तदवतारात्मीयमातृपितृसेवां करोत्येव, द्वितीयतो निजाधिकारानुरूपं धर्माधर्मविचारमपि रक्षति सामान्यविचारानु-सारतो धर्मार्जनञ्च कुरुते । धर्मात्मकयज्ञसाधनेन यथा देवा ऋषयश्च प्रसीदन्ति तथा पितृगणोऽपि प्रसीदति । तस्मादनार्याणां रजोवीर्यवंशविशु-द्धतायां साहाय्यमकृत्वाऽपि नित्यपितरस्तेषां साधारण्येन साहाय्यं सुतरां विदधति । इत्थमेव पितृगणो यथा मनुष्याणां शरीरं कुलञ्च रक्षितुं साहाय्यं प्रयच्छति तथैव ऋतुप्रमुखैर्मानववासोपयोगिनः कालस्यापि साहाय्यं करोति । तथैव दिशा देशोन्नतयेऽपि साहाय्यं वितरति । यतः स्थूलशरीरवद् देशकाला-वपि मनुष्याणामाधिभौतिकं सौकर्यमसौकर्यं वा विदधाते । एतदेव कारणं यत् प्रतिमन्वन्तरं पितृपदं विभ्राणो देवगणोऽपि परिवर्त्तते । आर्यजातेः श्राद्ध-विज्ञानमतिगम्भीरं विद्यते । पितृगण एवाधिदैवो भूत्वा श्राद्धद्रव्यादिजातं भावरूपतो लोकलोकान्तरेषु जीवान् प्रापयति । यथा पदार्थविद्याया यन्त्र-विशेषेण त्वरितमेव सहस्रयोजनपर्यन्तं शब्दरूपे एकस्थानादन्यस्थानं व्रजतः, तथैवाधिदेवाः पितरः श्राद्धकर्त्तुरन्नपिण्डादिजातं लोकलोकान्तरं नयन्ति । यथा वेदैर्देवानां कृते 'स्वाहा' शब्दः प्रोच्यते तथैव पितॄणां निमित्तं 'स्वधा' शब्द उच्चार्यते । देवानामपि पितरः पृथ भवन्ति । यतस्तेषामप्याधिभौतिक-शुद्धिरस्माकीनचातुर्वर्ण्यरीत्या सर्वदा प्रयोजनीया जायते । महर्षिगणा आध्या-त्मकोन्नतिशीलसद्भावेन मनोमयं श्राद्धं कर्त्तुं प्रभवन्ति । एतावता मानस-पूजा सर्वोत्तमा श्रेयस्करी चाम्नायते । जितेन्द्रिया नैष्ठिकब्रह्मचारिणः पुत्रैषणा-राहित्येन यदात्मचिन्तनया समाहिता भवन्ति तदा तद्द्वारेण स्थूलशरीर-सम्बन्धसद्भावात् तदीया नैसर्गिकी पितृपूजा सम्पद्यते स्म । तस्मादेव शास्त्रे व्याख्यातम्, यद् ब्रह्मनिष्ठव्यक्तीनां चतुर्दशपुरुषाः स्वयमेव उद्भ्रियन्ते । तदीयपितृपितामहादयो यल्लोकान्तरात्तं प्रतीक्षन्ते यद्वा तादृङ्महा-पुरुषस्य मनो यम्प्रत्येति ततोऽसौ निसर्गतस्तत्समाहितान्तःकरणसाहाय्य-

माप्नोति। मनुष्याणामधिकारभेदाच्चपितरोऽपि पृथग्त्रिधा एव भवन्ति, यथा शूद्राणां पितरः सुकालीना उच्यन्ते। यत्र भगवान् धर्मराजो यमो राजा वर्त्तते तस्मिन्नेव पितृलोके नित्यपितरो निवसन्तीति शास्त्रसमुच्चयात्समधिकमवगम्यते। अत्र हेतुरयमेवास्ते यत्, येषां मोहः पुत्रकलत्रादिष्वधिकोऽवतिष्ठते ते सामान्यमनुष्याः सुखभोगाय पितृलोकं यावत् प्रायो व्रजन्ति, तस्मादेताद्दृक्प्रजासमन्वयाः पितरः पितृलोक एव निवसन्ति। किञ्च पितृगणनिवासश्चन्द्रलोकादारभ्य सूर्यलोकं यावत् सन्तिष्ठत इत्यपि प्रमीयते शास्त्रैः। हवनतर्पणपिण्डदानैर्यथा पितरस्तृप्यन्ति तथैव यथाशास्त्रविहितब्राह्मणभोजनैरपि पितरः सन्तुष्यन्ति, इत्यपि वेदशास्त्रैः प्रमाणीक्रियते। निमन्त्रितब्राह्मणशरीरेष्वभिनिविष्टा नित्या नैमित्तिकाश्च पितरः श्राद्धान्नमाददते, प्रमाणान्यस्य तु बहूनि शास्त्रेषूपलभ्यन्ते। ततो हि श्राद्धकर्मणि पवित्रान् विदुषो ब्राह्मणान् भोजयेदिति शास्त्रविधि रुपलभ्यते। अन्नेष्वपि यथा देवेभ्यस्तण्डुलान्नम् ऋषिभ्यश्च यवान्नं रोचते तथैव पितृभ्यस्तिलान्नमभिरोचते। एतदन्नप्रियत्वं विज्ञानानुमोदितमास्ते। पितॄणां नैकवर्गाः सन्ति। सृष्टौ ये समुन्नतजीववर्गा विविधैर्विशेषाधिकारैर्युज्यन्ते स्म तेषां पृथक् पृथगेव पितरो भवन्ति। देवा ऋषयश्च पितृभिरेव सुरक्ष्यन्ते। यतो मृत्युलोके आध्यात्मिकोन्नतिशीलाया मनुष्यजाते रक्षणं वर्णाश्रमधर्मैरेव जायते, वर्णाश्रमश्रृङ्खला किल दैवजगतोऽपि साहाय्यं प्रकुरुते! अतो ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणाञ्च पार्थक्येन पितरो निर्द्दिश्यन्ते, शुद्धेषु चातुर्वर्ण्यकुलेषु च तेषामनुकम्पा नित्यं नियमितं बोभवीति। चतुर्णां वर्णानां पितृभिः पृथक् पृथक् चत्वारो रंगा भ्रियन्ते। या ऐश्योऽणिमादयः सिद्धयो योगिगणेऽवतारवृन्दे सिद्धपुरुषेषु च जगत्कल्याणसम्बन्धात्प्रादुर्भवन्ति तदाविर्भावो यथा देवाधीनस्तथैव पितृसादपि वर्त्तते। आधिभौतिकसिद्धयः पितृगणाधीना आधिदैविकसिद्धयो देवाधीना वेदशास्त्रज्ञानप्रकाशिकाऽऽध्यात्मिकसिद्धयश्च ऋषिगणाधीना, भवन्ति। एषैव दैवराज्यश्रृङ्खला वरीवर्त्ति। देवयोनिष्वपि दम्भदर्पादियुक्तेन्द्रियपरायणा विषयासक्ता सृष्टिरासुरी प्रोच्यते, केवलं पराहितरता सदा प्रमादयुक्ता इन्द्रियासक्ता च सृष्टी राक्षसी परिगण्यते। पैशाची भौती च सृष्टिः प्रेतसृष्टिरास्ते। पिशाचा भूतेभ्यो बलीयांसो भवन्ति। चत्वारोऽमी देवयोनयो विद्यन्ते। एते मृत्युलोकमभितोऽसुरलोके च निवसन्ति। नैकविधैषणायुक्तासु कामिप्रजासु प्रकोप एषां प्रायो बोभूयते। सन्तुष्टाः पितरोऽनायासमेताभ्यो दैवीभ्यो बाधाभ्यो निरन्तरं प्रजाः परिरक्षन्ति॥ १२-४८॥

सप्तनवतितमाऽध्याये पितॄणां प्रसादाय विहितश्राद्धतर्पणादिवैदिक-कर्मानुष्ठानस्य सार्थक्यं प्रदर्शयति ।

पूर्वमेव बहुवारमुक्तम्, यत् स्थूलं मृत्युलोकमिममपहाय चतुर्दशभुवनानामन्ये सर्वेऽप्यंशा दैवलोका उच्यन्ते । एकस्मिन् ब्रह्माण्डे दैवलोकानामधिकतमे सत्यपि बाहुल्ये अज्ञानपारवश्येन स्थूलदृष्टिसद्भावेन च मृत्युलोकेऽस्मिन् प्रायो नैव दैवजगतः प्रत्यक्षत्वमुपलभ्यते । कस्मिंश्चित् कल्पे कस्मिंश्चन मन्वन्तरे, कस्यापि मन्वन्तरस्य कतिपये विभागे वा मर्त्यदेवलोकयोः सम्बन्धः समेधते कुत्रचिद् ह्रसति च । सम्प्रत्येष सम्बन्धो नाशमुपगतः । तस्माद्देवर्षि-पितॄणां दर्शनस्य का कथा, तत्र विश्वसन्तो विद्वांसोऽपि साम्प्रतमल्पीयांसो दृश्यन्ते । अत्र जीवानां समष्टिकर्मैव कारणायते । प्रतिब्रह्माण्डं ये देवा आधिभौतिकमंशं रक्षन्ति चालयन्ति च ते पितरः प्रोच्यन्ते, तेषां नैके सङ्घाः पार्थक्येनावतिष्ठन्ते । यद्यपि तेषां घनिष्ठः सम्बन्धोऽस्मिन् मृत्युलोके वर्णाश्रम-शृङ्खलां मन्यमानासु रजोवीर्यशुद्धिसमन्वितास्वार्यप्रजास्वधिकमवतिष्ठते, किन्तु ते मनुष्यजातिमात्रे किल कृपालवो भवन्ति । द्वितीयतो देवासुरलोकयोराधिभौतिकसृष्टे रक्षकाश्चालकाश्च पितरः पृथक् पृथग् बोभूयन्ते । तस्मात् पितृमाहात्म्यं नितान्तमधिकायते । यतः सृष्टौ आधिभौतिकसम्बन्धः सर्वतोऽधिकं प्रयोजनीयो जायते । सर्वेष्वपि लोकेषु स्थूलशरीराण्यन्तरेण न भोगनिष्पत्तिर्भवितुमर्हति, सर्वलोकजातैः स्थूलशरीरैश्च सार्द्धं पितॄणां नित्यसम्बन्धो विद्यते तस्मात् स्तुतिप्रसङ्गे पितरो देवनायकत्वेनोपवर्णिताः । यद्यपि प्रतिब्रह्माण्डं ब्रह्मविष्णुशिवास्त्रय एवेश्वररूपाः सन्ति, किन्तु क्रियाशक्तिसम्बन्धविमर्शाद् भगवान् शिव ऋषिसङ्घस्य, भगवान् विष्णुर्देवसङ्घस्य, भगवान् ब्रह्मा च पितृसङ्घस्य प्रमुखो नेता समाम्नायते, तस्मात् पितरो ब्रह्मणः स्वरूपा व्याहृताः । एतत्तु पूर्वं बहुवारमभ्यधायि, यन्मनुपदाधिकारिणां जन्मवृत्तान्तो दैवलोकेन समं सम्बन्धनाति । यत्र कुत्रापि कस्यचिन्मनोर्यो हि पूर्वजन्मवृत्तान्तो व्याख्यायतेस्म तन्मृत्युलोकसम्बन्धेन वर्णनमारते । परन्त्वस्मिन् पुराणे सर्वे मनुजन्मवृत्तान्ताः प्रायो देवलोकघटना अवगन्तव्याः । ऋषिसमन्वयो ब्रह्मयज्ञो, देवतासम्बन्ध-गोचरो देवयज्ञः, सोमचयनवाजपेयादयः श्रौतयज्ञाः, रुद्रविष्णु-विश्वधारक-विश्वम्भरशक्तियागादयोऽनेके स्मार्त्तयज्ञाः शतचण्डीपाठादयो नानाविधास्तान्त्रिकाश्च यज्ञाः सन्ति । इत्थं हि पितृप्रसादप्रतिपत्तये नित्यपितृयज्ञो नित्य-नैमित्तिकश्राद्धतर्पणादयश्च नैके यज्ञा आसते । पितृसम्बर्द्धनविमर्शादेव यथाविधि विहितानां श्राद्धक्रियाणामेतावान् महिमा वर्णाश्रमधर्मावलम्बिन्या-

र्थगणे प्रचलितो दृश्यते । उच्चाधिकारिणो मानवगणस्य, देवपदप्रतिष्ठस्य जीववर्गस्य, आत्मज्ञाननिष्णातस्य सन्न्यासिसमूहस्य ज्ञानिवृन्दस्य वा संख्या नितान्तमल्पीयसी बोभवीति । ते तु स्वसामर्थ्यादभ्युदयनिःश्रेयसमार्गे स्वयमेवाग्रेसरन्ति, तस्मात्तत्कृते नैवान्यसाहाय्यमपेक्ष्यते । परन्तु सामान्यनरनारीनिमित्तं परलोकयात्राकाले प्रतिपदं दैवसाहाय्यमावश्यकीयमुपजायते । परलोकगामिन आत्मान एतादृशीं सहायतां पितृगणानुकम्पयैव प्राप्तुमीशते । पितरो महाशक्तिशालिनो देवा वर्त्तन्ते । तेषामनुग्रहादैहिक्यस्तिस्रो द्रव्यक्रियामन्त्रशक्तयः प्रेतासुरदेवलोकाद्यखिलदैवलोकानुपेत्य तत्र गतानस्मदीयपित्राद्यात्मीयप्रमुखान्नैमित्तिकपितृवर्गान् विपत्तेस्त्रायन्ते, तान् तर्पयन्ति, तेभ्यः शान्तिं प्रयच्छन्ति पुरोऽभ्युदयाय च साहाय्यं प्रकुर्वते । एवंविधायां श्राद्धक्रियायां श्राद्धकर्त्तुः श्रद्धैव प्राधान्यमश्नुते । क्रियाश्रद्धयोः सम्यक्सद्भावेनैव देवपदधारिणां पितॄणां साहाय्यं विशेषतो लभ्यते । तस्मादेव वैदिकं मतं मन्यमानास्वार्यप्रजासु नित्यनैमित्तिकश्राद्धकर्मणामेतावान् महिमा समाम्नायते । श्राद्धविज्ञानं विचारशक्त्या योगशक्त्या विज्ञानशक्त्या च सदा सर्वथा सर्वतः परिपूर्णमास्ते, केवलमश्रद्धालवो नास्तिकप्रजाः श्राद्धमहत्त्वं विस्मरन्ति । एवंविधो नित्यपितृरूपो देवगणो—यद्वर्णनमुपरिष्टात् स्तोत्रस्तोमे विहितं यदीयप्रसन्नताया अलौकिकं फलमपि तत्रैवोपन्यस्तम् , पितृयज्ञेन श्राद्धतर्पणाभ्याञ्च प्रसादमुपगच्छन्नसौ तस्मिन् स्तोत्रे वर्णितं फलं प्रयच्छत्येव, अधिकन्तु श्राद्धादिभिरस्माकीनाः परलोकमुपगता नैमित्तिकाः पितरो मातृपितृभ्रातृप्रभृत्यात्मीयादयो विशेषतः साहाय्यं, शान्तिमभ्युदयञ्च प्राप्नुवन्ति, नात्र कोऽपि संशयावसरः । अन्तर्दृष्टिसम्पन्ना योगिनोऽनुभवन्त्येतत् ॥ १—३७ ॥

अष्टनवतितमेऽध्यायेऽप्सरोजन्मवैलक्षण्यरहस्यप्रतिपादनम् ।

नद्या अप्सरोनिःसरणं वरुणदेवाप्सरःसंयोगात् सन्ततेः सम्भव इत्यादयः सर्वे दैव्याः सृष्टेर्विषया वर्तन्ते, नास्त्यत्र सन्देहः । अप्सरसोऽपि देवयोनयो भवन्ति । देवीभिः सार्द्धमप्सरसामेतावानेव भवति भेदो यद् देव्यो देवानां शक्तयः सन्ति या च देवी यस्य देवस्य शक्तिरास्ते सा तस्मान्न कदापि पार्थक्यमुपैति । धर्मविचारतश्च ता देव्यः सत्यो भवन्ति । स्वस्वदेवे तन्मय्योऽपि जायन्ते परन्तु नाप्सरसो भवन्त्येतादृशः ता देवशक्तिशालिन्योपि परपुरुषगामिन्यो भवन्ति । किं बहुना, स्वर्गतात्मानः स्वर्गसुखभोगार्थमप्सरसो लभन्ते ।

नन्वेतौ द्वौ भेदौ स्वर्गीयस्त्रीसमाजस्य वर्गद्वयं व्याचक्षाते। अप्सरःप्रसूता सन्ततिः पार्थिवसृष्टिक्रमान्नैवोत्पद्यते। दैवी सृष्टिर्मर्त्यलोकवन्नैव कालमपेक्षते, तत्र शरीरबलान्मनोबलमधिकमुज्जृम्भते। तस्माद् दैवी सृष्टिस्त्वरितमुपजायते। ऐहिकवेश्यावृन्द इव नैवाप्सरोवर्गोऽपवित्रो भ्रष्टो वा बोभवीति। यतोऽयमप्सरोवर्गो दैव्या शक्त्या सममन्वेति ॥ ५-१० ॥

नवनवतितमेऽध्याये ब्राह्मणवर्णस्याग्नेर्महत्त्वपरिचयः।

देवतास्वपि वर्णव्यवस्था विराजते। अग्निर्देवो ब्राह्मणो वर्णः, तस्मात् परमोच्चतमो देवो विद्यते। अग्नेरनेकान्याधिभौतिकस्वरूपाण्यासते। सर्वं इमे स्वरूपभेदाः क्रियाशक्त्योर्विभेदवैभवान्मन्यन्ते। स्थूलक्रियाशक्तिविमर्शादग्नेर्भूयोऽपि पृथक् पृथगनेके भेदा भवन्ति। स्थूलाग्नेर्भेदो यथा-वडवानलो दावानलः साधारणाग्निर्यज्ञाग्निरित्यादयः, वैद्युतिकाग्निर्जठराग्निरित्यादयोऽग्नेः सूक्ष्मभेदाः सन्ति। इत्थमेवाग्नेरधिदैवस्वरूपमवगन्तुमग्निलोकाधिदेवोऽग्निर्निश्चेव्यः। इत्थमग्नेरधिदैवाधिभूतस्वरूपयोर्दिग्दर्शनमकारि। अग्निदेवस्याध्यात्मस्वरूपं तु नितान्तगम्भीरविज्ञानोपेतमास्ते। अयमग्निरेव जगत्प्रतिष्ठानिदानमस्ति। तथा हि, प्रतिब्रह्माण्डमापरमाणु ग्रहोपग्रहपर्य्यन्तमसावग्निरेव सर्वशक्तिसमन्वयं विधाय जगत्प्रतिष्ठायाः कारणमुपजायते। यदैकपाषाणखण्डः प्रस्तरत्वमासस्तदाऽऽकर्षणशक्त्या प्रस्तरनिर्माणोपयोगिनः परमाणव आकृष्टा अभवन्, स च पाषाणखण्डो यदा लयमुपेष्यति तदा विकर्षणशक्त्या परमाणवस्ते विकृष्टा भविष्यन्ति, किन्तु पाषाणधर्मरक्षिणी तदीयास्तित्वनियामिका वा शक्तिरेवाकर्षणविकर्षणयोः समतां निभाल्य तत्पाषाणस्वरूपमभिरक्षति, तथैवानन्तग्रहोपग्रहीयाकर्षणविकर्षणसमन्वयसाधिका महाशक्तिर्जगत् प्रतिष्ठापयति। एवमेव जीवानामन्तःकरणेषु रागद्वेषरूपयोराकर्षणविकर्षणशक्त्योः समन्वयेन वृत्तिनिरोधे जाते स्वत आत्मा स्वस्वरूपमधितिष्ठति। तस्मात् स एवाग्निर्जगतः प्रतिष्ठा। वस्तुतस्तद्विधाग्नेः स्वरूपं वाङ्मनोबुद्ध्यगोचरमपि केवलं ज्ञानेन गम्यते। विश्वधारकोऽग्निः साधारणविशेषरूपाभ्यां साधारणविशेषधर्मावुपादधानः स्थावरजङ्गमात्मिकां सृष्टिं बिभर्ति। एतदेव तस्याग्नेरध्यात्मस्वरूपमवगन्तव्यम्। स्वरूपमग्नेर्ज्ञातुमेतदपि वक्तुं शक्यते तद् यथा सूर्यदेवो वाष्पराशिं स्वाभिमुखं नियमितमाकर्षति तथैव या महाशक्तिर्जीवमात्रं नित्यं नियमपूर्वकं ब्रह्मस्वरूपं प्रत्याकर्षति तदेव नाम तेजो विद्यते। तद्भगवत्तेजो हि नाम्नाऽग्निदेवोऽभिधीयते। तदेव तेजो रूपान्तरेण विश्वधारकधर्मशब्देन

व्याह्रियते। तदेवाग्निदेवस्याध्यात्मस्वरूपमवगन्तुञ्च सूत्ररूपमास्ते। अत्राध्यात्मविज्ञाने बुद्धिभेदो न भवेत्, तदुच्यते-जीवेभ्यो धर्माधर्मफलदातृत्वेन भगवान् यमो धर्मराज इत्याख्यायते, धारिकाया धर्मशक्तेर्नियामकत्वेन च भगवान् अग्निदेवः प्रोच्यते। जीवैः कर्मभिरेव शुभाशुभफलानि प्राप्यन्ते। पुण्यकर्म शुभदं पापकर्माशुभप्रदञ्च भवति। एते एव द्विविधे कर्मणी धर्माधर्मौ स्याताम्। मनुष्याणां समष्टिधर्मकार्यानुरूपमेव देशमङ्गलमुपजायते। तथा हि, धर्मयज्ञशब्दौ पर्यायवाचकावासाते। ततो यज्ञादुत्तमा वृष्टिर्देशे जायते। एतदेव यज्ञाद्वृष्टेः रहस्यम्। यज्ञस्यापि पुनरनेके भेदाः सन्ति, यथा—दानयज्ञस्तपोयज्ञः कर्मयज्ञो योगयज्ञो ज्ञानयज्ञो वैदिकयज्ञः, स्मार्त्तयज्ञः तान्त्रिकयज्ञादयश्च। यज्ञस्यैतावद्विस्तृतस्वरूपानुबन्धादनार्यदेशेष्वपि यज्ञ एव वृष्टेः कारणमवधेयम्। अग्निर्दैवता तां यज्ञशक्तिं देवलोकं नयते देवांश्च तर्पयति। वैदिकयज्ञे त्वग्निदेवस्य प्राधान्यं प्रत्यक्षमेवास्ते, अनया यज्ञशक्त्यैव सम्वर्द्धितो देवराज इन्द्रो निजैर्माण्डलिकशासकैर्यथायोग्यं पृथिव्यां प्रचुरां वृष्टिं कारयति। एतेन यज्ञालौकिकस्वरूपेण सममग्निदेवमुखस्यापि लोकोत्तरो विद्यते सम्बन्धः। श्रौतयज्ञेष्वाहुतयस्तन्मुख एव दीयन्ते। इत्थं हि देवानां पुरोहितो ब्राह्मणवर्णोऽग्निः सृष्टिमात्रस्य संरक्षकः प्रतिपालकः, सर्वमान्यश्च वर्त्तते। अग्निदेवस्य त्रीण्येतान्याध्यात्माधिदैवाधिभूतस्वरूपाणि पृथक्तया प्रणिधातुं पदार्थविद्याशक्तेर्योगशक्तेर्ज्ञानशक्तेश्च कीदृक् प्रयोजनं वरीवर्त्ति, तदुपर्युक्तविज्ञानतत्त्वैरस्मिन्नध्याये प्रस्तुताग्निस्तोत्रस्यातिचमत्कारपूर्णै रहस्यैश्च प्रमाणितं भवति। भगवतोऽग्नेर्मुखस्य सप्तानां जिह्वानाञ्च मौलिकविज्ञानस्यान्वेषणे कृते तदीया सर्वव्यापिका शक्तिः परिचीयते। एतत्स्तोत्रप्रतिपादितविज्ञान मननाद्वेदशास्त्रोक्तयज्ञानां गुरुत्वं किञ्चिन्मात्रमवबुध्यते। भगवतोऽग्निदेवस्य महिम्ना समं यज्ञसम्बन्धेन भस्मनस्तद्धारणस्य च महीयान् महिमा मह्यते। शास्त्रैरष्टविधस्नानानि प्रतिपादितानि। यथा-जलस्नानं मन्त्रस्नानं मानसस्नानं भस्मस्नानादिकञ्च। तत्र यज्ञशेषसम्बन्धाद् भस्मस्नानमहत्त्वमस्मिन् स्तोत्रे निगदितम्॥ १-७०॥

शततमाध्याये पुनरपि तदेवाग्नेर्महत्त्वं प्रतिपादयति।

अग्निदेवस्याध्यात्माधिदैवाधिभूतस्वरूपाणां स्वातन्त्र्याद्दिग्दर्शनं पूर्वमेवाकारि। सम्प्रति यद्रूपमाविरभूत्, अन्तरदधाच्च, तत्तस्याधिदैवं रूपमस्ति। एतदेव पूर्णत्वं वैदिकविज्ञानस्य यत्, तत् किल त्रिभिरेभिर्विज्ञानैः प्रपूर्यते, तत्र च सूक्ष्मस्य दैवजगतः सत्यत्वं प्राधान्यञ्चाम्नायते स्म॥ २०-२५॥

फलश्रुतौ शङ्कासमाधानम् ।

वेदानां पुराणादिशास्त्राणाञ्च फलश्रुतौ विविधाः शङ्काः समुत्पद्यन्ते । तत्समाधानसौकर्यार्थमुच्यते–नित्यशब्दब्रह्ममयो वेदस्तदाश्रयजन्याः समाधिभाषादिगोचराः शास्त्रीयशब्दाश्चान्तर्जगद्रूपिणा सूक्ष्मदैवराज्येन समं साक्षात् सम्बध्नन्ति । कार्यकारणसम्बन्धतस्तेषु दैवी शक्तिर्विराजते । तामेव दैवीं शक्तिमभिलक्ष्य रुचिप्रवर्द्धिनी फलश्रुतिराख्यायते ॥ २६-४५ ॥

एकोत्तरशततमेऽध्याये भगवतः सूर्यदेवस्य त्रिविधस्वरूपवर्णनम् ।

भगवज्ज्योतिर्मयस्य सूर्यदेवस्य त्रिविधानि रूपाणि सन्ति । तज्ज्योतिः षोडशकलाभिः प्रपूर्यते । तासामेव षोडशकलानां वर्णनमुपरिष्टात्तदध्यात्मस्वरूपविवेचनायामागतम् । तेषां षोडशनामधेयानामध्ययनं भगवतः सूर्यदेवस्यैतदध्यात्मस्वरूपमिति विबोधयति । वेदानां पुराणशास्त्रादीनाञ्चैवंविधाध्यात्माधिदैवाधिभूतात्मिकाया विभिन्नवर्णनपद्धते रहस्यज्ञानाभावात् सामान्यपाठका विमुह्यन्ति । तस्मात् पूर्ववर्णितविज्ञानं ध्यायं ध्यायमनुशीलने वेदशास्त्राणामाकलितेऽनुकूलानां प्रतिकूलानां वा केषाञ्चिदपि जनानां विमूढतायास्तत्रावसरो नागमिष्यति । सूर्यदेवस्याधिदैवरूपविधानं तु बहुधा शास्त्रेषु प्राप्यते, तदीयाधिभूतरूपमपि प्रत्यक्षमेवास्ते । यत् किल स्थूलदृष्ट्या इन्द्रियगोचरमपि नानाविधानां शक्तीनां विभिन्नानामधिकाराणाञ्च क्रियाकलापैरनुभवनीयमस्ति, यत्तु दार्शनिकैरन्यप्रकारेण पदार्थविद्यानिष्णातैर्विज्ञैश्चान्यथा दृश्यते । उपर्युपवर्णिते सृष्टिप्रकरणे यदण्डोत्पत्तिर्वर्ण्यते स्म, सा प्रथमप्राकृतिकसृष्टिरवगन्तव्या । तथा ह्येकब्रह्माण्डमहाप्रलयानन्तरं यदा पुनस्तस्य ब्रह्माण्डस्य सृष्टिः सम्भवति तदादौ जगज्जनन्या महामायाया ब्रह्मप्रकृतेरनुकम्पया विकृष्टः परमाणुपुञ्ज एकत्राकृष्टस्तदादिमाण्डत्वेन परिणमति । तदेव सहस्रांशुसमप्रभं हैममण्डं ब्रह्माण्डगोलकमजनि । इमामेव दशां पदार्थविद्यावेदिनो बुधगणा जीवसृष्टेरनुपयोगिनः पृथिव्यादिवासस्थानस्यादिमामवस्थामाकलय्य वर्णयन्ति । शास्त्रेषु यो ब्रह्मविष्णुरुद्राणां जगदम्बायाश्च कालो वर्णितः, असौ जगदम्बाकालोऽस्या एव प्राकृतिकसृष्टेः क्षणं द्योतयति । इयं जीवोत्पत्तेः प्रागवस्था प्रणिधातव्या । इमामेवाऽवस्थां यावदधिगत्य पदार्थवादपरायणो दर्शनसमूहः परमाणोर्नित्यत्वमङ्गीकरोति । तत्पश्चाद् ब्रह्मा प्रादुर्भूय यां सृष्टिं करोति सा ब्राह्मी सृष्टिरभिधीयते । ततस्तृतीयायामवस्थायां प्रजापतयो देवा जायमाना यां सृष्टिं रचयन्ति, सा मानसी दैवा

या सृष्टिराख्यायते, चतुर्थ्यामवस्थायान्तु स्त्रीपुरुषसंयोगजन्या या सृष्टिरुत्पद्यते सा मैथुनी जैवी वा सृष्टिर्भण्यते । एतदेव सृष्टेरलौकिकं दुर्ज्ञेयश्च रहस्यमस्ति । अत्र सृष्टिप्रकरणे यः किलैकतो बहुरूपसम्भवक्रमो विद्यते, तस्मिन्नेव क्रमे त्रिगुणमयी ब्रह्मप्रकृतिः स्वसाम्यावस्थातो वैषम्यावस्थामधिगच्छति, तदा त्रयो गुणा युगपत् स्पन्दन्ते । यत्र स्पन्दस्तत्र कम्पनम्, यत्र कम्पनं तत्र शब्दः सम्भवति । अयं प्रकृतेः प्रथमस्पन्द एव ॐकार आस्ते । तस्मादसौ सूर्यदेवेन सम्बध्यते । निखिलसर्गाद्यावस्थासम्बद्धोऽपि यावज्ज्योतीरूपमयं ॐकारः सम्बध्नाति, एतावानेव सूर्यदेवसम्बन्धो ज्ञेयः । तज्ज्योतिःसम्बन्धिनः सप्त भेदाः सप्त रङ्गाः सन्ति, त एव च सूर्यदेवस्य सप्त अश्वा आम्नायन्ते । अत्र शङ्क्यते–भूलोकमारभ्य सप्त ऊर्द्ध्वलोका उत्तरोत्तरं स्थूलाः सन्तीति कथमादिष्टम् ? यतः प्रत्यक्षं भूलोक एव सर्वतः स्थूलो दृश्यते । तत्र समाधीयते–यत्राधिभौतिकी स्थूलता स्यात्तत्राध्यात्मिकी सूक्ष्मता नूनं सम्भवेत् , यथा जगत्यां स्थूलकायस्य मल्लस्य बुद्धिरल्पीयसी दृश्यते, तथैव यत्राधिभौतिकी सूक्ष्मता तत्राध्यात्मिकी स्थूलता भवत्येव । तथा हि, भूलोके आध्यात्मिकी सूक्ष्मता वर्त्तते सप्तमे ऊर्द्ध्वसत्यलोके च सर्वतोऽधिकाध्यात्मिकी स्थूलता विराजते । तस्मादत्र भूलोकमारभ्य सत्यलोकं यावत् सप्तानां लोकानामुत्तरोत्तरमेकतोऽपरलोकस्याधिकं स्थूलत्वमुपवर्णितम् "स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते" इति गीतोक्तेः स्वभाव एवाध्यात्ममास्ते । तस्यामवस्थायां प्रकृतिर्नैव विकुरुते । तत्रत्यैव प्रकृतिर्विद्यानाम्नाऽभिधीयते, सैव ब्रह्म साक्षात्कारयति । एषैवावस्था स्वस्वरूपावस्था प्रणिधेया । ततः प्रथममध्यात्माधिदैवाधिभूतभावाः पश्चान्नानाभावाश्च प्रकाशन्ते । द्वैतदशेयमखिला बोध्या । यदा द्वैतदशा जायते तदा चिज्जडौ सदसतौ इत्यादिभेदभावा उत्पद्यन्ते, तत्र द्वैतप्रपञ्चे चान्तःकरणमासज्जते । तस्मिन् क्षणे सूर्यदेवस्याध्यात्मप्रकाशोऽन्तःकरणात्तिरोधत्ते । यस्मादविद्या सूर्यदेवमाच्छादयति, विद्या च तत्तेजोऽन्तःकरणमालोकयति । एतत्तेजोजागृतिनिमित्तमेव गायत्रीमन्त्रजपो गायत्र्या उपासना वा विधीयते । एतदेव गायत्रीजपरहस्यमस्ति । ब्रह्मप्रकृतेर्महामायाया विद्यारूपमेव वेदमाता गायत्री गीयते, सच्चिदानन्दमयब्रह्मणश्चाधिभौतिकी प्रकृतिरेव सूर्यदेवो वर्त्तते । तदेव ब्रह्मरूपमवधेयम् ॥ १—२७ ॥

द्व्युत्तरशततमेऽध्याये वेदोत्पत्तिविज्ञानं गायत्रीमन्त्रोपासनया सह विश्वज्योतिरादित्यदेवस्य सम्बन्धश्च निर्दिशति ।

वेदशास्त्रेषु ब्रह्माण्डमयं पिण्डमयं नादमयं बिन्दुमयमक्षरमयमिति पञ्चविधानि पुस्तकानि शब्दशास्त्रविचक्षणैर्व्याख्यातानि । तेष्वक्षरमयं पुस्तकं क्षणभङ्गुरं विद्यते, अवशिष्टान्यपि ब्रह्माण्डमयप्रमुखानि चत्वारि पुस्तकानि यथाकालं विनश्वराणि भवन्ति । किन्त्वेतानि चत्वारि पुस्तकानि दैवानि सन्ति, तस्माच्चिरस्थायित्वं भजन्ते । पुनरस्मिन् पुस्तकचतुष्टयेऽपि नादमय-पुस्तकमहत्त्वं सर्वतोऽतिशेते । वेदा अपि नादमयानि पुस्तकानि विद्यन्ते । चतुर्विधेषु दैवपुस्तकेषु ब्रह्माण्डपिण्डबिन्दुमयानि त्रीणि पुस्तकानि तु प्रेरणया-ऽन्तःकरणे भावरूपतः प्रादुर्भवन्ति । परन्तु नादमयवाग्रूपिणो वेदा न तथाऽऽ-विर्भवन्ति । सृष्ट्यादौ यथावद्वेदमन्त्रा ऋषीणामन्तःकरणे श्रूयन्ते, तस्मात्ते श्रुतयः प्रोच्यन्ते । एतदेव वेदानां सर्वोपरि महत्त्वमास्ते । उपर्युक्तवर्णने सृष्ट्यादौ ब्रह्मा वेदानाविर्भावयतीति व्याख्यानस्यापि स्वारस्यमिदमेव । प्रेता-दिसाधकं देवोपासकं वा व्यक्तिमात्रमेवानुभवति यत्, प्रेतभाषा देववाणी वा केवलं तेनैव श्रूयते येन समं प्रेतदेवयोः सम्बन्धः समजनि । यद्येकस्मिन् स्थाने दश मानवा युगपदेकत्रिताः सन्ति, तत्र कस्यचनैकस्य शरीरेण सह प्रेतसम्बन्धो भवेत्, तदा तेषु स एवैको जनः प्रेतवार्तामाकर्णयिष्यति येन सार्द्धं प्रेतस-म्बन्धो जातः । तच्छ्रवणमभ्यन्तर्जायते न बहिरतो नान्यः कश्चित्प्रेतवचस्तच्छ्रोतु-मर्हति । एवमेव यदा कुत्राप्युपासकमण्डले देववाणी श्रूयते तदा सा तस्यैव श्रवणगोचरतामापद्यते, यत्र दैवी कृपा सम्भवेत्, सा च देववाणी न बहिरपि त्वन्तर्निशम्येत । वेदाविर्भावं विज्ञातुमेतदेवोदाहरणं पर्याप्तमस्ति । येषामल्पा-भ्यन्तर्दृष्टिरास्ते ये च स्तोकमपि देवजगत्या समं सम्बध्नान्ति तेऽवश्यमेतद्रहस्य-मनुभवेयुः । सृष्टिप्रारम्भे यदा केवलं ब्रह्माण्डगोलकमुदभवत् तदा जैवी सृष्टि-र्नासीत्, सैव प्राकृतिकसृष्टिः सञ्ज्ञीयते । ततोऽनन्तकोटिब्रह्माण्डभाण्डोदरी ब्रह्मशक्तिर्महामाया प्रतिब्रह्माण्डं ब्रह्मविष्णुमहेशात्मिकां त्रिदेवमूर्तिं जनयामास । यदा भगवान् विष्णुर्योगनिद्रायामस्वाप्सीत्, भगवान् ब्रह्मा तन्नाभिकमलादा-विर्भूय सृष्टिक्रियायै जागृतवान्, भगवान् शिवश्च तच्छरीरयोर्व्याप्त आसीत्, तदा भगवता ब्रह्मदेवेन ज्ञानमयं तपस्तप्तम्, बहिर्ज्ञानं प्रत्याहृत्यान्तरेकतत्त्वे युक्तोऽभूदिति यावत् । तत् क्षणं भगवान् ब्रह्मा 'पूर्वकल्पे किमासीत्, इति सस्मार, एषैवावस्था 'यथापूर्वमकल्पयत्' इति श्रुत्या प्रतिपाद्यते । यदा भगवद्ब्रह्मणोऽन्तःकरणात् सृष्टिप्रवाहो बहिर्गन्तुमारेभे, तदा साम्या-वस्था प्रकृतिर्वैषम्यावस्थामाससाद, त्रयो गुणा युगपच्चकम्पिरे । यत्र कम्पनं तत्र शब्दः सम्भवेत् । अयमेव गुणत्रयसमस्पन्दजन्यो घोषः

प्रणव इत्युच्यते। शब्द आकाशतत्त्वगुणो वेद्यः। आकाशतत्त्वं सर्वतत्त्वेभ्यः सूक्ष्मो विद्यते। तत आदिसृष्टौ सर्वप्रथमं शब्दप्रादुर्भावो नैसर्गिकः। तस्मादेव सृष्टिप्रारम्भे प्रथमं शब्दाविर्भावो निर्दिष्टः। सोऽयमेकोऽद्वितीयः शब्दः स्फुरति। एष एव प्रणवो भगवतः स्वाभाविकं नाम वर्त्ततेतराम्। नामानन्तरं रूपप्रादुर्भावः स्वाभाविकः प्रणिधेयः। किं बहुना, यत्र नामधेयं तत्र रूपसद्भावोऽपि नैसर्गिकः। अतो यथा ब्रह्मप्रकृत्या समं प्रणवः सम्बध्नाति तथैव ब्रह्मज्योतिर्मार्तण्डेन सार्द्धं सम्बद्धमास्ते। सच्चिदानन्दब्रह्मणश्चिन्मयी सत्ता एव घनीभूता ज्योतीरूपमादधे। तेन ज्योतिषा वहिरन्तश्च प्रकाशितमभूत्। तदेवान्तर्जगत्यां ज्ञानाधारभूतं वहिर्जगत्यां सूर्यमण्डलश्च जातम्। एतदेव प्रकृतेः प्रणवस्य चित्सत्ताया भगवदादित्यस्य च समुत्पत्ते रहस्यम्। सर्गादौ यदा जैवसृष्टिः प्रारब्धाऽभूत्, ज्ञातृज्ञानज्ञेयरूपिणी त्रिपुटी च निरमायि, तदा सर्वप्रथमं भगवान् ब्रह्मा प्रणवमाकर्णयामास। ततः प्रणवात् पुनर्वेदा आविरभवन्। त एव वेदाः श्रुतिसंयोगाद् ऋषीणामन्तःकरणेषु प्रकाशिता ऋषिभिश्च सृष्टौ प्रचारिता अभवन्, तस्मिन्नेव समये च त्रिपुटीप्राकट्येन सह ज्योतिरपि समुदयत्। तत्कालीनं विश्वज्योतिरेव भगवान् आदित्यदेवो विद्यते। अयमेवादित्यदेवः सप्रणवगायत्रीमन्त्रेण गायत्र्युपासनायां गायत्रीरूपेणोपतिष्ठति। प्रणवयुक्तगायत्र्युपासना अस्या एव तेजोमय्या ब्रह्मसत्ताया उपासना वर्त्तते। गायत्र्युपास्तेर्वरीयसी नान्या काचिद् ब्रह्मोपासनाप्रणाली भवितुमर्हति। इदमेवादिमसृष्टौ शब्दरूपोत्पत्तेर्गूढतमं रहस्यम्, इयमेव सृष्टेरादिमाऽऽवस्था च। उपासकानामन्तःकरणमिमामेवाऽवस्थामासाद्य ब्रह्मसान्निध्यं समुपैति, नात्र सन्देहः। अस्मिन्नेव पुराणे आदित्यदेवस्योत्पत्तिरदितिदेव्याः सकाशादपि व्याख्याता, तत्र सन्देहो भवितुमर्हति। तत्र सुगमं समाधीयते—अत्रत्यमादित्याविर्भाववर्णनम् आदित्यस्याध्यात्मरूपं विवृणोति, अदितेरादित्यस्योत्पत्तिर्या प्रोक्ता सा तु तस्याधिदैवं रूपं प्रकाशयामास, यश्चादित्यो देवविशेषो वरीवर्त्ति ॥ १-२२ ॥

त्रयोत्तरशततमाध्याये जलतत्त्वविवेचनम्।

अत्र यज्जलसृष्टिवर्णनमास्ते, न तत्तुरीयं जलतत्त्वमगन्तव्यम्, तत्तु सर्गादौ पूर्वकल्पसर्गसम्भवा सर्वकर्मकारणवारिरूपं जलं विद्यते। तथाहि, सर्गादौ पूर्वकल्पसर्गसम्भवा सर्वकर्मबीजात्मिका संस्कारराशिरविद्यत। सर्वतः प्रथममन्तःकरणरूप आकाशे ब्रह्माण्डस्य कारणवारिमयः संस्कारपुञ्जः प्रादुर्भवति। तस्मादेव पुञ्जीभूतसंस्कारसमूहबीजात् संसारवृत्ते जन्यते। तस्माज्जलमेतत् कारणवारि

प्रणिधेयम् । ज्योतिःप्रभावसन्निभादन्तःकरणसंयमक्रियाकलापात्ततोऽपनोदनमेव जलशोषणं ज्ञेयम् ॥ १-५ ॥

अस्मिन् अध्याये भगवतः सूर्यदेवस्य या स्तुतिर्निर्दिष्टा, तस्या रहस्यं भगवतः आदित्यदेवस्याध्यात्माधिदैवाधिभूतरूपाणामध्ययनात् सम्यग्ज्ञातं भविष्यतीति पूर्वमपि बहुवारमुक्तम् ॥ ६-१५ ॥

चतुरधिकशततमाध्याये वर्णाश्रमविमर्शः ।

सृष्टेरादित एव वर्णाश्रमधर्मशृङ्खला निरमायि । यतो वर्णाश्रमनियमो नैसर्गिको विद्यते । तदीयं फलमाध्यात्मिकोन्नतिशीलाया मनुष्यजातेश्चिरजीवित्वमास्ते ॥ १—१० ॥

ग्रहनक्षत्रादिगोचरस्तुतिं विशिनष्टि ।

अत्र स्तुतौ ग्रहनक्षत्राणाम् ऋतूनाञ्च यद् विवरणं विद्यते, तत् सर्वं भगवतः सूर्यदेवस्याधिभौतिकं स्वरूपं सम्बध्नाति । यत् स्थूलदर्शी पदार्थविद्यादक्षः पण्डितगणो ज्ञातुं शक्नोति । तदीयाधिदैवरूपमुपासकवृन्दः, तस्याध्यात्मरूपञ्च दार्शनिकयोगिगणो विज्ञातुं प्रभवति ॥ २१-२८ ॥

पञ्चोत्तरशततमाध्याये सृष्टिविज्ञानवर्णनम् ।

सृष्टिप्रकरणरहस्यं नितान्तं निगूढमास्ते । द्वितीयतो वेदपुराणेष्वनेकाधारे सृष्टेर्मिश्रितभेदप्रतिपादिका पद्धतिरस्ति । अतः सृष्टिप्रकरणं परमं दुर्ज्ञेयं बोभवीति । मिश्रितवर्णने कारणमेतदेव यद्दुर्ज्ञेयं सृष्टिप्रकरणं तस्यैव ज्ञानगोचरीभवेत् यस्यान्तःकरणं समाधिभूमिमुपागच्छेत् । समाहितमेवान्तःकरणं वर्गीकर्त्तुं क्षमते, प्रथमं सृष्टेश्चत्वारो भेदाः सन्ति । तत्र प्राकृतिकसृष्टिरेका, या ब्रह्मदेवादपि पौर्विकी सृष्टिः । द्वितीया ब्राह्मी सृष्टिः, या भगवतो ब्रह्मणो जायते । तृतीया मानससृष्टिः, या प्रजापतिभिर्निर्मीयते । तुरीया वैजी सृष्टिः या मैथुनी सृष्टिः स्त्रीपुरुषसंयोगात् सम्भवति । एते सृष्टिप्रकरणस्य चत्वारः स्वतन्त्रस्तराः । द्वितीयतो जीवसृष्टिसम्भवसमये दैवी मानुषी चेति द्विविधा सृष्टिर्गाथारूपेण वर्ण्यतेस्म । तदा का दैवी का च मानवी सृष्टिरिति पार्थक्यं नैवोपपाद्यते । एतावताऽपि तस्यावबोधे भ्रमो भवति । उपरिष्टात् यत् किञ्चित् सृष्टिप्रकरणं प्रतिपादितम्, तत् सर्वं देवसृष्टिप्रकरणमवगन्तव्यम् । एतत् सृष्टिप्रकरणं लौकिकमनुष्यसृष्ट्या समं नैव सम्बध्नाति । अदितिकश्यपादिनामानि देवराज्याधिवासिव्यक्तीनां नामधेयानि प्रणिधेयानि । एतच्च बहुशो व्याहृतम्, यत् स्थूलो मृत्युलोकोऽयमेकब्रह्माण्डीयचतुर्दशविभागान्यतमवि-

भागस्य चतुर्थांशो विद्यते, अन्येऽवशिष्टाः सर्वे देवलोकाः सन्ति । ब्रह्माण्डे देवलोकस्यैव प्राधान्यम् । अयं स्थूलो मृत्युलोको देवलोकमाश्रयते, देवलोकेनैवायं सञ्चाल्यते सुरक्ष्यते च । नित्यपितृगणः स्थूलसूक्ष्मदेवगणः कर्मराज्यस्य ऋषिगणश्च ज्ञानराज्यस्य संरक्षको वर्त्तते । अस्मिन् मृत्युलोके कर्मदूषका असुरप्रवृत्तिविधायकाश्चासुरा विद्यन्ते । अयन्तु मानवपिण्डविषयः । द्वितीयतो ये सहजपिण्डमया उद्भिज्जस्वेदजाण्डजजरायुजानां वर्गा वर्त्तन्ते, तच्चतुष्टये प्रत्येकवर्गस्य सञ्चालको रक्षकश्चैकैकोऽधिदेवः पृथक् पृथगेवास्ते । एतन्निखिलनियमनिबन्धनाय या सर्वतः प्राथमिकी दैवी सृष्टिरभूत् तस्यैव संक्षेपतो वर्णनमस्मिन्नध्याये विहितम् । देवासुरसङ्गरं यन्मानवपिण्डे निरन्तरमुपजायते नैमित्तिकरूपेण यथासमयं देवलोकेऽपि बोभूयते, तस्य व्यासतो वर्णनं विशेषत एककल्पीयवर्णनञ्च सप्तशतीगीतायां पूर्वमेवायातम् ॥ १-१० ॥

षड्त्तरशततमाध्याये सावर्णिकमनुजन्मकथाद्वैधविचारः ।

एषा या सावर्णिकमनोर्जन्मकथा छायासूर्ययोः सम्बन्धेन भणिता, सा तस्य परजन्मीया प्रणिधेया, देवलोकस्य च कथेयमवगन्तव्या, या च सप्तशतीगीतायां कथिता कथा सा तत्पूर्वजन्मनो मृत्युलोकस्य च गाथा ज्ञेया ॥६-१२॥

यमुनायमादीनामधिदैवभावप्रदर्शनम् ।

अस्मिन् स्थले यमुना, यमः, सावर्णिर्मनुः, वैवस्वतो मनुः, शनैश्चरः तापती च ते सर्वे अधिदैवभावेन युज्यन्ते स्म । एते सर्वे देवा एता देव्यश्च वर्त्तन्ते । तथा हि, यमुनाया नद्या अधिष्ठात्री देवी, शनैश्चरग्रहस्य चाधिदैवश्चेत्यादि । एतेषामध्यात्माधिभूतरूपाण्यन्यान्येवासते ॥ १३-१५ ॥

वैदिकीं पौराणिकीं च वर्णनशैलीं विशिनष्टि ।

यथा पौराणिकी समाधिभाषा, लौकिकभाषा, परकीयभाषा च सामान्यबुद्ध्यापि ज्ञातुं शक्या, न तथा भाषाणां भावत्रयमवगन्तुं शक्यते । यस्मादेकतो निगूढतमभावानां ज्ञानमेव नितान्तं दुर्घटम्, द्वितीयतो वेदपुराणानामियं पद्धतिरास्ते यत्तेष्वाध्यात्माधिदैवाधिभूतभावत्रयस्य प्रायः सम्मिलितं वर्णनमवतिष्ठते । तस्मादेतादृशी शैली कदाचिदसम्बद्धा प्रतीयते कदाचन ज्ञातुमशक्या च बोभूयते । ये किल वैदिकदर्शनशास्त्रेषु परिपक्वबुद्धयो वर्त्तन्ते ये वा समाधौ सन्तिष्ठन्ते स्म, एतादृशाः तत्त्वज्ञा विद्वांस एव एवंविधां सम्मिलितां त्रिभावात्मकवर्णनशैलीं वशीकर्त्तुं क्षमन्ते । उपरिष्टाद् या वर्णनपद्धतिः प्रतिपादिता साधिदैवभावेन युक्ताऽऽसीत्, इयञ्चाधिभूतभावेनोप-

युज्यते । उपर्युक्तवर्णनेनोपासकानाम् एतद्वर्णनेन च वैज्ञानिकबुधजनानां लाभो भवितुमर्हति ॥ ४०-४१ ॥

सप्तोत्तरशततमाध्याये भगवतः सूर्यदेवस्य त्रिविधभावप्रदर्शनम् ।

अत्र भगवतः सूर्यदेवस्य सहस्रकलानामुल्लेखः प्रथममास्ते । एतास्तस्याध्यात्मरूपस्य कलाः । यस्याध्यात्मरूपस्य दिग्दर्शनं पूर्वमकारि । अदितिगर्भे तदेककला निविष्टा, साऽधिदैवरूपेण सम्बध्यते । ततस्तस्य षोडशांशो योऽधुना व्याहृतः, स च सूर्यगोलकस्थिताधिभूतरूपेण सह सम्बद्धोऽस्ति । येन तिसृणां भूमीनां तारतम्यमभिलक्ष्यते श्रीसूर्यभगवतो यथार्थक्रममवगन्तुं च साहाय्यं मिलति ॥ १–६ ॥

नवोत्तरशततमाध्याये पुराणे मिश्रितेतिहासप्रदर्शनम् ।

पुराणशास्त्रे त्रिविधभाषाभाववर्णनेन सह कल्पकल्पान्तरीयदेवमृत्युलोकेतिहासयोरपि सम्मिलितवर्णनमुपलभ्यते, एतत् पुराणपाठकैरवश्यं प्रणिधेयम् । श्रीसूर्यदेवसन्ततिवर्णनं देवलोकेन समं सम्बध्नाति, अत्राध्याये च महाराजराज्यवर्द्धनेतिहास ऐहलौकिको वर्त्तते इत्यमत्रबोद्धव्यम् ॥ ३०-३७ ॥

सूर्यस्तुतिरहस्यबोधनप्रकारः ।

भगवतो भास्करदेवस्याध्यात्माधिदैवाधिभूतरूपाणां पार्थक्यतो व० नं पूर्वमायातम् । तद्रूपत्रयं प्रणिधाय अस्याः सूर्यस्तुतेर्मननाद्रहस्यमस्याः सम्यगवगम्येत । यतोऽत्र स्तुतौ त्रिविधरूपाण्यभिलक्षितानि ॥ ६६–७३ ॥

दशोत्तरशततमाध्याये भगवत्सूर्यदेवचरित्रपाठफलश्रुतेर्विज्ञानम् ।

मूर्त्तिपूजाया देवमन्दिरप्रतिष्ठादेनाश्चाधिदैवविज्ञानमतिगम्भीररहस्यैः प्रपूर्यते स्म । तस्मादत्र भगवत्सूर्यदेवचरित्रपाठस्य फलश्रुतौ एतादृग् माहात्म्यमुदीरितम् यत्, यत्रैतच्चरित्रं पठिष्यते, तत्र भगवान् सूर्यदेवो निरन्तरं निवत्स्यति । देवमन्दिराणां शुद्ध्यशुद्धिविवेको नितान्तगम्भीरेणाधिदैवविज्ञानेन परिपूर्ण आस्ते । तथाहि, सनातनधर्मावलम्बिनः प्रस्तर-प्रतिमायन्त्रजलवह्निप्रभृतीनां जड़पदार्थानां समर्चनं ते न कुर्वन्ति, ते किल दिव्यदेशेष्वधिदैवपीठस्थापनपुरस्सरं दैवीं शक्तिं पूजयन्ति । अयं मृत्युलोक एकब्रह्माण्डीयचतुर्दशविभागानामेकतमविभागस्य तुरीयांशो विद्यते । प्राणमयः कोषो हि अन्नमयं स्थूलशरीरं परित्यज्य मनोमयविज्ञानमयानन्दमयाख्यैस्त्रिभिरपरैः कोषैः सह परलोकं गच्छति । तस्माल्लोके लोका वदन्ति,यदस्य प्राणा निस्सृता इति । अतः प्राणमयः कोष एव स्थूलं राज्यं, सूक्ष्मं दैवं राज्यं च परस्परं मेलयितुं विघट्टयितुं

वा प्रभवति । तस्यैव प्राणमयस्य कोषस्य सहायतया सर्वव्यापकस्य महाप्राणस्य सहयोगितया च मूर्तियन्त्रादिषु अधिदैवपीठस्थापना विधीयते, यत्राधिदैवपीठेऽस्माभिः सर्वव्यापकस्य भगवतः परमात्मनः देवदेवीनाञ्च पूजनं क्रियते, एतदेव मूर्त्तिपूजारहस्यम् । मूर्त्यादौ प्राणप्रतिष्ठाविधेर्या पद्धतिः शास्त्रीया समुपलभ्यते तदवगमेनैव एतद्विज्ञानरहस्यमनुभूयेत । भूतशुद्धिपूर्वकं स्वस्मिन् शरीरे देवतामाहूय तत्प्रतिष्ठा मूर्त्तौ विधीयते । एतदेव कारणं यत्प्रतिष्ठितविग्रहे प्रतिष्ठातुः सद्भावसंस्कारौ सन्तिष्ठेते । तस्मादेव शूद्रप्रतिष्ठितदेवमूर्त्तिं ब्राह्मणो न नमेत् । एतावता ब्राह्मणस्य काऽपि क्षतिर्नजायते शूद्रप्रतिष्ठितपीठस्यैव हानिः सम्भवति, यत्र स्वतन्त्रा दैवी कला पीठरूपेणावतिष्ठते. सैव कला ह्रसते । अतो यस्मिन् देवालये यादृक् संस्कारो यादृशी मर्यादा यादृशः शुद्ध्यशुद्धिविवेकश्चिरात्प्रचलति, तत्प्रतीपाचरणेन पीठशक्तिः क्षीयते ह्रासमुपैति वा । नैतावता केवलं पूजकस्य पीठशक्तेर्वा हानिः सम्पद्यते । अपितु पीठापमानकर्त्तुर्देवमन्दिराशुद्धिकारकस्यापि क्षतिरुपजायते । यस्य वर्णनं निगमागमेषु समुपलभ्यते, सोऽयं शुद्धाशुद्धविवेकः काल्पनिको न विद्यते, सनातनेषु वैदिक-दर्शनेषु निर्णीतम्, यदिदं स्पृश्यास्पृश्यालोचनं पञ्चभिः कोषैः सम्बध्यते, यैः पञ्चभि; कोषैरात्मा आच्छाद्यते । एतद्विज्ञानं नितान्तं गभीरमस्ति, किन्तु सङ्क्षेपेणैतदुक्तुं शक्यते यत्, एषु पञ्चसु कोषेषु शुद्ध्यशुद्ध्योः स्पर्शास्पर्शयोर्वा सदसच्च फलमुत्पद्यते । दर्शनशास्त्रे यथाक्रममन्नमय-प्राणमय-मनोमय-विज्ञानमयानन्दमयकोषगोचराण्यसत्फलानि मलविकारविक्षेपावरणास्मितापदैरुच्यन्ते ।

तस्मादेव स्पर्शदोषदुष्टायां देवमूर्त्तौ तत्पीठशुद्ध्यै अभिषेकादिविधिर्निर्दिष्टः । सर्वाणि विधानान्यधिदैवविज्ञानमूलकानि सन्ति । अतः, अस्पृश्यस्पर्शदोषेण दैवजगतः आविर्भूतशक्तेस्तिरोभावः क्वचित् तन्न्यूनता नूनं सम्भवेत, एतत् स्वतः सिध्यति ।

यथा विष्ठादिभिरन्नमयकोषो दूष्यते तथैव दैवपीठसम्बन्धेन प्राणमयः कोषः कलुषितो भवति, एवमेव जननमरणाद्याशौचानां सूर्यचन्द्रोपरागाशौचस्यापि प्रभावो मनोमयकोषमावृणोति । इत्थमन्यान्यशुद्ध्यशुद्धिविवेकोऽपराभ्यां कोषाभ्यां सम्बध्नाति, एतन्मीमांसाशास्त्रेण सिध्यते । तस्मात्सूक्ष्मदैवराज्यपर्यालोचनां विना अन्तर्जगद्दर्शकस्य दर्शनशास्त्रसमूहस्य श्रवणमननादिमन्तरेण च नैतादृग् गहनविषयो ज्ञानगोचरीभवति । एतदधिदैवविज्ञानमनुसृत्य यस्मिन् देवमन्दिरे शुद्ध्यशुद्धिविवेकं स्पर्शास्पर्शविचारञ्च पूर्णं निभाल्य;

उपर्युक्तसूर्यमाहात्म्यसंस्कारो नित्यं कस्मिंश्चिद्देवमन्दिरपीठेऽङ्कितो विधीयेत तदा तद्देवपीठं तत्पवित्रसंस्कारविशेषप्रभावेण यथेच्छमिष्टोपयोगिता लब्धुं शक्यते ॥ १-४३ ॥

एकादशोत्तरशततमाध्याये पुराणपाठे प्रयोजनीयविषयविवेचनम् ।

पुराणशास्त्रे या ऐतिहासिक्यो गाथा गीयन्ते, यच्च वंशवर्णनं वंश्यानां चरितं वा समुदीर्यते, तत्सर्वमवगन्तुमवगमयितुं वा पुराणपाठकाः पुराणवक्तारश्च पूर्वोक्तं समाधि-लौकिक-परकीयभाषात्रयमध्यात्माधिदैवाधिभूतवर्णनत्रितयं चैतान् षड्विषयांस्तत्सिद्धान्तांश्च प्रतिक्षणं स्मरेयुः, तथैव एतदपि तैरवश्यं प्रणिधेयं यत्, पौराणिकगाथेतिहासेषु दैवी सृष्टिर्मानवी च सृष्टिः सम्मिलिता वर्ण्यते। अत्रायं मुख्यो हेतुर्यत्, वैदिकविज्ञानं सूक्ष्मं दैवं जगन्मुख्यं स्थूलमेतं मृत्युलोकञ्च गौणं प्रतिपादयति। दैव्या जगत्या आश्रयेणैव अस्य मृत्युलोकस्य सर्वाणि कार्याणि प्रसरन्ति। वस्तुतः सनातनधर्मिणां निखिलं कार्यकदम्बमखिलं चिन्ताचक्रं च दैवजगतः प्रधानत्वमङ्गीकृत्यैव प्रचार्यते। किञ्च, वर्णाश्रमधर्मिहिन्दुप्रजानां गमनं भ्रमणमुत्थानमवस्थानं चिन्तनं मननं शारीरिक-मानसिक-बौद्धिक-क्रियाश्च, इत्यादि यत् किञ्चिद् बोभवीति तत् सर्वं दैवं जगन्मुख्यं मत्वैव सम्पद्यते। तस्मादेव पृथिव्या अन्यशिक्षितजातयःसनातनधर्मस्य आचारव्यवहारौ चिन्ताप्रणालीञ्च सम्यगवगन्तुं नेशते। तैस्तत्सर्वमाचारादिकमनुपयुक्तमसत्यञ्च मन्यते। द्वितीयतः पुराणगाथाया नितान्तं दुर्बोधत्वे एतदपि कारणं विद्यते यन्मृत्युलोकस्य कल्पकल्पान्तरीयगाथेतिहासवर्णनैः सह वेदेषु पुराणेषु च मृत्युदेवलोकयोर्मिथोमिश्रितं सम्बन्धगोचरं वा वर्णनमुपजायते। तस्मादाधिभौतिकदृष्टयो जना अत्र विमुह्यन्ति। तथा हि, त्रिकालदर्शिनां पूज्यपादमहर्षीणां समाधिसुलभज्ञानचक्षुरग्रे सूक्ष्मो दैवलोकः स्थूलो मृत्युलोकश्च समं दृश्यते। यथा स्वगृहस्थिता वयं गेहाकाशं तद्बहिर्भूतमहाकाशञ्च सम्यगीक्षितुं शक्नुमः। शङ्कां समाधातुमत्र किञ्चिदुदाह्रियते—यदा शास्त्रेषु क्षत्रियाणां सूर्यचन्द्रवंशौ वर्ण्येते तद्वर्णनेन साकं मृत्युलोकस्य लौकिकराजवंशानामपि सम्मिलितं वर्णनमुपलभ्यते, तत्रेत्थं प्रणिधेयं यत्, तद्वंशस्योपरिष्ठानि कतिपयनामधेयानि देवानामासते पश्चात् प्रोक्तानि नामानि च मनुष्याणां विद्यन्ते। सूर्यवंशे सूर्यादयो देवशरीरधारिणो दशरथादयश्च मनुष्यदेहवन्तो वर्त्तन्ते। ततो दैव्यां सृष्टौ विविधवैलक्षण्यं स्यात्, मनुष्यसृष्टौ तु नैव तादृग् वैचित्र्यं भवेत्। अतः पूर्वोक्तैः षड्भिः सिद्धान्तैः सहैष सिद्धान्तोऽप्यवधेयः॥१२-१८॥

द्वादशोत्तरशततमाध्याये वरशापसामर्थ्योपपादनम्।

वरदानशापदानशक्त्योर्मनोबलेन सह सम्बन्ध आस्ते। येनाजन्म कदाचिन्नानृतमभाषि, तस्मिन्नेव तादृङ्मनोबलं निःसंशयं भवेत्। द्वितीयतः कलिकल्मषदूषितमानवान्तःकरणं स्वभावाद्विषयासक्तं जायते। तत्र मनोबलं कथं सम्भवेत्। तस्मात् तमःप्रधाने कलिकाले शापवरप्रदानयोः शक्तिर्नैव लोचनगोचरतामापद्यते। अन्यस्मिन् युगे तु मानवानां मनोबलं प्रकृत्यैव प्रबलमासीत् तदा शापवरदानशक्तिरपि बाहुल्येन दरिदृश्यते स्म ॥ २१-२५ ॥

त्रयोदशोत्तरशततमाध्याये वर्णाश्रमशृङ्खलायां रजोवीर्ययोर्मुख्यामुख्यविचारः।

एतद् वर्णाश्रमशृङ्खलायाः सर्वोत्तममुदाहरणमस्ति। तथा हि, वर्णाश्रमपरम्परायां रजोवीर्यशुद्धिः सर्वतो मुख्या मन्यते। ततो रजोऽशुद्धतायामपि वीर्यस्य प्राधान्यमङ्गीक्रियते। तस्मात् प्राचीनकाले सवर्णविवाहो मुख्यो धर्मसङ्गतश्चामन्यत। स्वस्मान्निम्नवर्णाभिः कन्याभिः सह विवाहविधानमपि तदैव सम्भवेत्, यदा सवर्णकन्यया सह विवाहबन्धनं पूर्वं जायेत। धर्माविरुद्धोऽपि स विवाहः कामज आख्यायते स्म, स्वस्मादुच्चवर्णिककन्याभिर्विवाहसम्बन्धस्तु पापमयो मन्यते स्म ॥ १७-२३ ॥

चतुर्दशोत्तरशततमाध्याये सनातनधर्मस्य सर्वव्यापकतां वर्णाश्रमशृङ्खलाया दूरदर्शितां प्रजाराजधर्मयोर्मौलिकताञ्च विशिनष्टि।

उपर्युक्तगाथया सनातनधर्मस्योदारता सर्वव्यापकता च, वर्णाश्रमशृंखलाया दूरदर्शिता शक्तिमत्ता च, सिध्यति। द्वितीयतो राजप्रजाधर्मयोर्मौलिकता परस्परं घनिष्ठता च परिसिध्यति। जातिमर्यादाया जातिगौरवस्यापि केवलं रक्षाभावात् वर्णाश्रमशृङ्खलायाः सिद्धान्तोपेक्षणादेव च क्षत्रियोऽपि महाराजकुमारो नाभागो वैश्यत्वमाप्तवान्। स्वर्गतेऽपि ताते वर्णाश्रमधर्मावलम्बिना पुत्रेण परलोकगतस्य पितुः पारलौकिकोन्नतये कीदृग् विचारो रक्षणीयः, इति वर्णाश्रमसिद्धान्तो गाथयाऽनया विशदीभूयते। द्वितीयतः स्वभावतो राजभक्तः सनातनधर्मी प्रजावर्गः स्वशासके नृपे परलोकं प्रस्थितेऽपि कीदृग् व्यवहरति कीदृशञ्च मूल्यवत्त्वं राजाज्ञायाः सनातनधर्मावलम्बिभिर्मन्यते इति गाथेयमुद्बोधयति। अत्र शङ्क्यते–क्षत्रियजाते रजोवीर्याभ्यामुत्पन्नोऽपि जनः कथं वैश्योऽभूदिति ?। तत्र समाधीयते–प्रथमं तु जन्मनाऽधिभूतशुद्धिः कर्मणाऽ

धिदैवशुद्धिर्ज्ञानेन चाध्यात्मशुद्धिरित्थं जातेस्त्रिविधशुद्धिरधिजायते। तथा हि, ब्रह्मचिन्तनेन, ब्रह्मधारणया, ब्रह्मोपासनया स्वस्वरूपोलपब्धितश्च ब्राह्मणो निजाध्यात्मशुद्धिं लभते, स आध्यात्मिको ब्राह्मणो वोभवीतीति भावः। एवमेव यजनयाजनादिषट्कर्मभिः, वेदपाठैः, गायत्रीजपादिभिश्च ब्राह्मणवीर्योत्पन्नव्यक्तिरधिदैवरूपेण ब्राह्मणो जायते, तथा च यथाधर्मशास्त्रमूढाया ब्राह्मण्या मातूरजोयोगात् पितुर्ब्राह्मणस्य वीर्याज्जायमानो जन आधिभौतिकशुद्धिसमन्वितो ब्राह्मण उच्यते। आधिभौतिकशुद्धिर्नैव परिवर्त्यते, तस्माज्जातिनिर्णये प्राधान्यमस्या आम्नातम्। किन्त्वेतन्निश्चितमवगन्तव्यं यत्, त्रिविधशुद्धिसद्भावे एव जातेः पूर्णत्वमुपजायते। एतदेव वर्णधर्मस्य मौलिकं दार्शनिकञ्च रहस्यमस्ति। एतमेव सिद्धान्तमवलम्ब्य वर्णाश्रमधर्मावलम्बिनी आर्यजातिरस्मिन् विनश्वरेऽपि संसारे चिरजीविनी वर्त्तते। प्राचीनैरर्वाचीनैर्द्विविधैरैतिहासिकैरपि रहस्यमेतत्स्वीक्रियेत। शापवशाद् राजपुत्रनाभागस्याध्यात्मिकी आधिदैवी च शुद्धिस्त्वरितमेव प्रणष्टा, पातित्यहेतोस्तस्याधिभूतशुद्धिरपि मालिन्यमुपागमत्। यथा—अधिभूतशुद्धया समुत्पन्नोऽपि ब्राह्मणश्चाण्डालाद्यन्नग्रहणेन नीचसंसर्गेण नीचचिन्तादिभिश्च पतितो भवन्नीचतामाप्नोति न वायं ब्राह्मणोऽभिधीयते तथैव शापग्रस्तो राजकुमारो वैश्यत्वं प्राप्तवान्। एतावता इदमपि बोध्यम् यद् उच्चजातिर्व्यक्तिरुपर्युक्तविज्ञानानुसारं नीचजातिर्भवितुमर्हति, किन्तु नीचजातीयो जनो नैवोच्चजातितामुपगन्तुं शक्नोति; यतोऽधिभूतशुद्धिर्नैवात्महस्ते वर्त्तते ॥ १७–३६ ॥

षोडशोत्तरशततमाध्याये जृम्भणस्याधिदैवविज्ञानविवेचनम्।

वैदिकविज्ञानं प्रतिपदार्थं स्वरूपत्रयं निरूपयति, अयमपि वैदिकदर्शनसिद्धान्तो वर्त्तते यत् काऽपि जडक्रिया चेतनसाहाय्यमन्तरेण नैव सञ्चालयेत। या जृम्भणात्मिका जडक्रिया वायोरसती तमोमयी परिणतिरास्ते, सा क्रिया चतुर्विधभूतसङ्घादारभ्य मनुष्यपर्यन्तं दृश्यते। एवंविधसर्वव्यापकबलशालिक्रियाया अधिदैवमवश्यमास्ते। यतो निश्चितमेतद् यत् प्रत्येकपदार्थस्याधिभूताधिदैवाध्यात्मरूपाणि नूनमुपजायन्ते। तस्माज्जृम्भणात्मिकाया व्यापकप्रकृतेः क्रियाया अधिदैव एव असुरो विद्यते। सनातनधर्मानुयायिनो त्रयस्त्रिंशत्कोटिदेवानामस्तित्वं मन्यन्ते, तन्मौलिकरहस्यमेतदेवास्ति यत्, प्रकृतिराज्यस्य यावत्यः क्रिया यावन्तो विभागाश्च वर्त्तन्ते तच्चालकाः चेतना असुरा

देवा वा वर्त्तन्ते। एतदेव देवासुरलोकत्राक्तव्यानामस्थितत्वानुभूतये प्रधान-मेकं विज्ञानमस्ति ॥ १६-२२ ॥

वर्णाश्रमशृङ्खलारहस्योद्घाटनम् ।

यावद् वर्णाश्रमश्रृङ्खला यथावदवतिष्ठते, तावदाध्यात्मिकोन्नतिशीलाया मनुष्यजातेः पवित्रता सन्तिष्ठते। वर्णाश्रमश्रृङ्खलाया सद्भावेन तां मन्यमानाया आर्यजातेराचरणप्रभावेण च यथा देवलोकस्याभ्युदयो नितरां विराजते तथैवा-स्मिन् मृत्युलोके मनुष्यजातेर्धनबाहुबुद्धिविद्याबलानि प्रपूर्यन्ते। तस्माद् वर्णा-श्रमश्रृङ्खलां मन्यमाना तत्र यथावत् सञ्चलनशीला आर्यजातिः त्रिलोकमङ्गलं विधत्ते। अयमेव वैदिकदर्शनसिद्धान्तनिश्चयो वर्त्तते। प्रजानां वर्णसाङ्कर्येण पवित्रशृङ्खलेयं प्रणश्यति। तस्माद्धेतोरार्यनारीषु सतीधर्ममहत्त्वं सर्वतोऽ-तिशेते। तदेकपतिव्रतात्मकं तप एव वर्णाश्रमधर्मस्य मूलं मन्यते स्म। राजैव प्रजा धर्ममार्गे प्रचालयितुं प्रतिबोभूयते। तत एव राजा कालस्य कारणं जायते। यश्च नरेन्द्रो वर्णाश्रमशृङ्खलां सम्यक् प्रचालयति तां परिग्लानेः परिरक्षति च, स एव राजा त्रिलोकपूजितो भवति ॥ ७१-७६ ॥

सप्तदशोत्तरशततमाध्याये राजपुरोहितकुलयो रक्षायाः प्रयोजनं निर्दिशति ।

राजकुलकृते पुरोहितकुलस्य नितान्तमावश्यकत्वमास्ते। राजकुलपवि-त्रताया राजवंशीयव्यक्तीनां सदाचारशिक्षयोर्यादृक् प्रयोजनं वरीवर्त्ति। तत्सम-मेव राजवंशीयपुरोहितब्राह्मणवंशस्यापि पवित्रता—सच्छिक्षा—सदाचारा—भिज्ञता-तपस्यादीनामभिवृद्धेस्तादृगेवावश्यकत्वमपेक्ष्यते। शुद्धराजकुलेष्वपि पुरोहितकुलानां सुरक्षाभावात् राजवंशा नश्यन्ति भ्रश्यन्ति च। इदमेव क्षत्रिय-ब्राह्मणयोः क्रियाज्ञानशक्त्योः सहयोगित्वमास्ते। क्षत्रियैरुदारैर्दानशीलैर्निर्लो-भैर्निर्भयैः स्वधर्मपरायणैश्च भवितव्यम्। तथैव पुरोहितवंश्या अपि जनास्त्या-गिनस्तपस्विनो विद्याव्यसनिनो दूरदर्शिनो धर्मोपदेशे निर्भीकाश्च भवेयुः। इत्थमेव क्षत्रियब्राह्मणयोः सहयोगिता सम्भवेत् ॥ २०-२६ ॥

सप्तदशोत्तरशततमाध्याये मनोमन्त्रयोरभिचारादिक्रियाणाञ्च विज्ञानविमर्शः ।

मीमांसाशास्त्रं सिद्धान्तयति यत्, कस्या अपि क्रियायाः प्रतिक्रियाऽ-वश्यं भवति। अधिकारस्य त्रिभावात्मकत्वात् शारीरिक-मानसिक बौद्धिक-क्रियाभेदैः क्रियायास्त्रैविध्यमुपजायते। तत्र मानसिकक्रियाबलं सर्वतोऽतिशेते, यतो मन एव सङ्कल्पशक्तेः केन्द्रमास्ते। सा च शक्तिर्निर्बाधं सर्वव्यापकमधि-

कारमाप्नोति । द्वितीयतस्तपोमन्त्रादिभिः कृते बलसञ्चये सा शक्तिरसम्भवमपि सम्भवं करोति । यस्य साधकस्य मनोबलं यावदधिकायते स तावदेव स्वसङ्कल्पशक्त्या महतोऽपि महत् कार्यं सम्पादयति । मनोबलस्य तस्य वृद्धये कार्यक्षमत्वाभिवृद्धये च द्रव्य-क्रिया-मन्त्र-शक्तीनां प्रयोजनमुपजायते । द्रव्याणां गुणाः क्रियाणां योग्यताश्चाधिकतोऽप्यधिकतमाः सम्भवेयुः । द्रव्यक्रियाविशेषाभ्यां यादृक् किञ्चित् फलमुत्पद्यते, तच्च प्रत्यक्षमवलोक्यते, न तद्बोधनस्य प्रयोजनमास्ते । देवजगत्समन्वयी शब्दो मन्त्रोऽभिधीयते । यस्य मन्त्रविशेषस्य यावानधिको विपुलोपयुक्तकालतोऽधिकसिद्धक्रियाकलापैः समं सम्बन्धो भवेत् स मन्त्रस्तावान् बलशाली आम्नायते, अस्माद्धेतोः सप्तशत्यादिस्मार्त्तमन्त्रा गायत्र्यादिवैदिकमन्त्राश्चैतादृशमलौकिकमहत्त्वमाप्नुवन्ति । एतावन्मन्त्रशक्तिप्राबल्यादेव प्रायश्चित्तानुष्ठानादिभिः प्रबलोऽपि पूर्वार्जितकर्मवेगो मत्तमातङ्गेन सामान्यहस्तीवापनोद्यते । किन्त्वत्र योग्यानुष्ठानकर्त्ता, योग्यमन्त्रादिः, शृङ्खलामयी क्रिया चैतत्त्रयाणामेकाधारे समावेश एव एतादृक्कर्मसाफल्याय कल्पते । एतत् सर्वं कार्यजातं मन्त्रक्रियासाहाय्यतो यथायोग्यं दैवजागतिकशक्तिभिरेव सम्पाद्यते । यथायोग्यं मन्त्रक्रिये सङ्कल्पशक्तिनियोजिते प्राणसाहाय्येन दैवं जगदुपगच्छतः । ताभ्याञ्च देवजगति प्रभावमुत्पाद्य नूतना दैवी प्रतिक्रियाऽऽविर्भाव्यते । अस्या दैव्याः क्रियाया अपि त्रयो भेदा भवन्ति । तथाहि, प्रारब्धानुकूल्ये सति अस्मिन्नेव मृत्युलोके नितान्तसौकर्येण तत्प्रतिक्रिया प्रजायते । स्वल्पबलशालिनि प्रारब्धे तु दवप्रेरणया मनुष्यपिण्डे प्रादुर्भूय फलमुत्पादयति । यद्यनुष्ठानादिक्रिया प्रारब्धप्रतिकूला भवेत्, तथा च सा क्रिया किञ्चिद्बलवत्कार्यकृते नियोज्यते तदा देवशक्तयो यथायोग्यकार्यनिमित्तं कार्यक्षेत्रमवतीर्णाः कार्यं विदधीरन् । तत् कार्यं साधु चेन्नैव भयमुत्पद्यते, असच्चेत् तत् कार्यं तर्हि तस्माद्धानिरपि सम्भाव्यते । यथा किल विश्ववेद्या उदाहरणे प्राप्यते । एतादृशान्यनुष्ठानानि नानाश्रेणीसमूहे विभज्येरन् । तथाहि—रोगविपदादिनिवारणार्थमनुष्ठानादिकम्, पापापनोदनाय प्रायश्चित्तादिकम्, इष्टैश्वर्यादिलब्धये तपस्यादिकम्, परपीड़ाजनितस्वार्थसिद्धयेऽभिचारादिकञ्च । अत्र तुरीयस्याभिचारादेः पूर्वोक्तमुदाहरणमास्ते । यदभिचारादिकं कर्म सिद्धसाधकस्य, सिद्धमन्त्रस्य, सिद्धक्रियायाश्च एकस्मिन्नाधारे समावेशतः सिध्येत । दैवं जगत् मन्त्रादिकञ्च विश्वसन्त आस्तिका एतन्मन्यन्ते योगिनश्चेदमनुभवन्ति । अत्र शङ्कासमाधानमुच्यते—एतादृगनुष्ठानादिक्रियाकलापस्य यद् वैफल्यमत्रलोक्यते तत्रानेके हेतवो विद्यन्ते ।

यथा—कालशुद्धेरभावः, अनुष्ठानकर्त्तुरयोग्यता, अनुष्ठानज्ञानसत्त्वेऽपि सत्य-ब्रह्मचर्याद्यभावात् कर्त्तुर्मनोबलविनाशः, मन्त्रशुद्धेरभावः, सिद्धमन्त्रस्यापि सिद्धेरलाभः, अनुष्ठाने द्रव्यशुद्धेरभावः, तत्र क्रियाभङ्गः यदर्थमनुष्ठीयते तत्प्रारब्धप्राबल्यम्, देवगुरुकृपाप्राप्तेर्विरुद्धक्रियाऽवरोध इत्यादयः। एतान्यखिलमौलिकरहस्यान्यवगत्य एतादृक् साधनं विधेयम् ॥ ४४—५१ ॥

विंशोत्तरशततमाध्याये मनुष्यवत् पशुष्वपि वाक्शक्त्यादिविकाशकारणनिर्देशः।

मनुष्यवत् पशुष्वपि वाक्शक्तिबुद्धितत्त्वयोर्विकाशो वैराग्यादय उच्चवृत्तयश्च कथं सम्भवन्ति ? यद्यप्येवंविधानां शङ्कानां समाधानं पूर्वमपि किञ्चिदुक्तम्, तथाप्यत्र पुनरुच्यते-ये आरूढपतितजीवाः पशुयोनिमागच्छन्ति। किञ्च, ये देवमानवपिण्डयोर्जीवाः पापभोगनिमित्तमारूढपतिताः कियन्तं कालं सहजपिण्डात्मकपशुयोनिमायान्ति, तेष्वेताः सर्वा वाक्शक्त्यादयः कतिपयशक्तयो वा नूनं सम्भवन्ति। द्वितीयमपि वैज्ञानिककारणमत्रास्ते यत् लक्षाधिकवर्षात्मकस्य कल्पान्तरस्य सृष्टौ जीवशक्तिषु न्यूनाधिक्यं स्वतः सिध्यति ॥ ६–१० ॥

निःसन्तानस्य कथं नरकभयं भवतीति विवृणोति।

राज्ञां पशूनाञ्च निःसन्तानत्वे कथं दुःखमुत्पद्यते ? कथं वा निसन्तानव्यक्तेर्नरकभीतिरुपजायते ? एवंविधाः शङ्का इत्थं समाधीयन्ते यत्, प्रजातन्तुं सन्ततिरेव पाति। पुत्रः पितुः प्रतिकृतिर्जायते। धार्मिकपुत्रः पितुः सर्वधर्मान् कर्त्तव्यानुष्ठानानि च सम्यक् साधयति, मृत्युलोकः अन्याखिललोकानां केन्द्रं विद्यते। गमनागमनचक्रचङ्क्रमणपारवश्याज्जीवाः सर्वेष्वन्यलोकेषु परिभ्रम्य ततः पुनः पुनरेतं मृत्युलोकमागच्छन्ति। यतोऽयं मृत्युलोकः कर्मभूमिः, तस्मादत्र भूयोऽपि सत्कर्म कृत्वा जीवैराध्यात्मिकोन्नतये नूनमवसर आसाद्यते। स्थूलदेहस्य निर्माणं तदीयं यथावदनुपालनञ्च अर्यमादयो नित्यपितृगणाः प्रकुर्वते। तेषां नित्यतृप्तिविधानं तदैव 'सम्भवेत्, यदा प्रजातन्तुरक्षणं सन्ततिक्रमोऽव्यत्ययः स्यात्। द्वितीयतः परलोकगतात्मने तदीयपुत्रपौत्रादयः श्राद्धतर्पणादिकर्मभिः परलोकेऽपि साहाय्यं प्रयच्छन्ति। तृतीयत आध्यात्मिकोन्नतिशीलवंशपरम्परायाः सृष्टिर्देवर्षिपितॄणां संवर्धनाय कल्पते, यतः समग्रदेवलोकः संवर्द्धितो बोभूयते। तस्मात् प्रवृत्तिमार्गानुगामिनां कृते सन्तानस्य नितान्तमावश्यकताऽऽम्नायते। तुरीयतो देवर्षिवर्गं विशेषतः पितृगणं संवर्द्धयितुं या श्रृङ्खला विद्यते तदुच्छेदात् पुत्रहीनव्यक्तिभिः प्रत्यवायः प्रतिपद्यते, एतेन

तत्कृते नरकयन्त्रणाभोगोऽपि सम्भवेत्। मनुष्यो हि स्वकर्त्तव्यपालनाभावान्नूनं नरकमुपगच्छति। यथा-नित्यकर्माननुष्ठानान्मनुष्यैर्नरकमुपभुज्यते। एत एव चत्वारो विषया अपुत्रस्य नरकभोगाय हेतवो भवन्ति। अपि चेन्नियमोऽयं न पशुनिमित्तमुपकल्पते तथापि आरूढ़पतितत्वादनेन नियमेन पशुरपि सम्बध्यते ॥ ११-१५ ॥

मृगचिन्तायाः कारणनिर्देशः।

एकतो द्वितीयमृगचिन्ता मृगसन्ततिनाशस्य, द्वितीयतो व्याघ्रादिहिंस्राणाम् अन्येषां शाकाहारिप्राणिनां नाशस्य च, सा केवलं भयमूलिका वर्त्तते। परन्तु तदीया या कथा वरुणसूर्याग्निविषये वर्त्तते सा अध्यात्मभावमूलिका विद्यते। नेदमाधिभौतिकवर्णनमस्ति ॥ २६-३० ॥

नात्र श्राद्धादिनिन्दाप्रसङ्गः।

प्रथमं राज्ञः प्रवृत्तिधर्मानुसारमभ्युदयमूलको विचार आसीत्। अतस्तस्मै श्राद्धादिपितृयज्ञविधानं मांसादिसंग्रहसम्पादनञ्चाभ्यरोचत। यश्च गृहस्थानां स्वाभाविको धर्मः। किन्त्वन्ते उभयोरारूढ़पतितमृगयोः कथोपकथनाभ्यां विषयवैराग्याभिवृद्धौ तस्य निवृत्तिधर्माधिकारो जातः। तदाऽसौ नृपवरो दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णो निवृत्तिधर्ममध्यकार्षीत्, तदैवायमभ्युदयमार्गमुत्सृज्य निःश्रेयसमार्गस्य पथिकोऽभूत्। तेन तपस्यादिकं यदाचरितम्, तत् सर्वं निःश्रेयसनिमित्तमेव कृतम्। तस्मान्नानया गाथया श्राद्धादीनां निन्दा प्रजायते, प्रत्युत निवृत्तिधर्मस्य महत्त्वं प्रतिपाद्यते ॥ ३८-३९ ॥

पञ्चविंशोत्तरशततमाध्याये 'किमिच्छिक' व्रतविधाननिर्देशः।

अस्मिन् व्रते येन याचकेन यत् किञ्चिद् याच्येत, तत्तस्मै दत्त्वा सन्तोषयेत्, तदैव व्रतमिदं सफलं भवति। इत्थमेव वैदिकयज्ञेषु दानसम्बन्धिनो विश्वजित्प्रमुखा अनेके यज्ञाः सन्ति। किन्त्वेवंविधा व्रतयज्ञादयो राजभिरेवानुष्ठेया नेतरैः सामान्यमनुष्यैः। पुरुषेभ्यो यज्ञा विहिताः, स्त्रीभ्यश्च व्रतानि निर्दिष्टानि ॥ १-६ ॥

पुराणेतिहासभेदप्रतिपादनं गृहस्थानां ब्रह्मचर्यपालनञ्च गार्हस्थ्यधर्मविरुद्धमिति प्रतिपादयति।

पुराणेषु चतुर्विधं सृष्टिप्रकरणं, खण्डसृष्टिप्रकरणम्, यत्र देवसर्गादिवर्णनं भवेत्। वंशाद्यनुचरितम्—यत्र मृत्युलोकप्रभवाणाम् ऋषीणां (पुण्यशालिब्राह्मणानाम्) राज्ञां (धार्मिकक्षत्रियाणाम्) च वंशा वर्णिताः स्युः, काल-

वर्णनं मन्वन्तरवर्णनमिति यावत्, यतः सृष्टिश्रृङ्खलायाः सभ्यताविभागानाञ्च वृत्तान्तो लभ्येत, इत्थमेव ऋषीणां राज्ञाञ्च वंशजाः सन्ततयः प्रजातन्तवश्च वर्ण्यन्ते। एतत्पञ्चलक्षणयुक्तमेव पुराणमभिधीयते। प्रत्येकमहापुराण-पुराणोपपुराणौपपुराणादिकेऽस्य लक्षणपञ्चकस्य न्यूनाधिक्यतः समावेशोऽवश्यं सम्भवेत्। तत्रैतावानेव भेदो यत् कुत्रचित् पुराणे पञ्चविषयाणामेषां कस्यापि वर्णनमाधिक्येन कस्यचिद्विषयस्य संक्षेपतः प्राप्यते। द्वितीयोऽप्ययं भेदो यत्, क्वचित् पुराणे पञ्चस्वेतेषु विषयेषु कस्यचिदेकस्य विषयस्य वर्णनं सातिशयमधिकायते तत्र तस्यैव च प्राधान्यमुपजायते, यथाऽस्मिन् मार्कण्डेयपुराणे मन्वन्तरवर्णनस्यैव प्राधान्यं वर्त्तते। पुराणेतिहासयोस्तृतीयभेदोऽयमास्ते—यत्र मृत्युलोकस्य लौकिकेतिहासोऽधिको भवेत्, स इतिहास आख्यायते, यत्र च ऐहिकामुष्मिकवर्णनं समं सम्पद्यते तत् पुराणमाचक्षते। तथा हि, महाभारते कौरवपाण्डवादीनां लौकिकेतिहासप्राचुर्यात् रामायणे च श्रीरामचरितलौकिकेतिहासबाहुल्याद् द्वावेव महाभारतरामायणौ इतिहासौ भण्येते, द्वितीयतः-श्रीदेवीभागवत-श्रीविष्णुभागवत-श्रीमार्कण्डेयपुराणादिषु सर्वविषयाणां साम्यसद्भावात्, लौकिकेतिहासानामाधिक्याभावाद् वा एतानि पुराणानि प्रोच्यन्ते। चतुर्विधं सृष्टिप्रकरणम्, यद्वर्णनं पूर्वमपि बहुवारमायातम्। यथा—प्राकृतसृष्टिः, ब्राह्मी सृष्टिः, मानसी सृष्टिः, बैजी सृष्टिश्च। आसामपि सम्मिलितं वर्णनं पुराणेषूपलभ्यते। किन्तु कुत्रापि पुराणे एतच्चतुर्विधसृष्टिषु कस्याश्चित् सृष्टेर्वैशिष्ट्यं प्रतिपादितम्। द्वितीयतः सृष्टिप्रकरणविषये कस्मिंश्चित् पुराणे मन्वन्तरादिविचारतः सृष्टिलीलाया अधिकाधिकं विततवर्णनं विहितम्। कस्मिंश्चन दैव्या मानव्या वा सृष्टेर्व्यासतो वर्णनमकारि। इत्थमेव सर्गप्रतिसर्गयोर्वर्णने मतभेद इव प्रतीयते। किं बहुना, कुत्रचित् पुराणे एकस्य विषयस्याधिक्यमन्येषां न्यूनत्वमधिगम्यते। तस्मात् सर्वेषां बहूनां वा पुराणानामध्ययनं विना पुराणानामाध्यात्मिकरहस्यं नावगन्तुं शक्येत न वा तद्बोधविधानस्य परिपाटी परिचीयेत। वंशवंशानुचरितवर्णनविषयेऽपि बहूनि ज्ञातव्यानि सन्ति, इतिहासेषु प्रायशो लौकिकवंशवर्णनमधिकमुपजायते पुराणेषु च देववंशवर्णनं वितन्यते। किञ्च त्रिकालदर्शिनां पूज्यपादमहर्षीणां योगदृष्टिसमक्षे मठाकाशमहाकाशयोरिव स्थूलो मृत्युलोकः सूक्ष्मो दैवलोकश्च समानमेवाक्षिगोचरतामापद्यते तदुभयदर्शने न तेषां काऽपि बाधा जायते। अतो वंशवर्णने दैवी सृष्टिर्लौकिकी च सृष्टिः, दैवो वंशो लौकिकश्च वंशः उभये सम्मिलिते वर्ण्येते। यथा—सूर्यवंशस्य सूर्यादेरुत्पत्तिर्या मन्यते स्म सा दैवी वर्णना,

या च दशरथादेः सकाशात् सूर्यवंशस्य प्रभवोऽङ्गीकृतः तल्लौकिकवर्णनमव-गन्तव्यम्। इत्थं दैवीं मानुषीञ्च वंशपरम्परां सम्मेलयावबोधनान्न पुराणपाठ-कानां पुराणेषु भ्रान्तिरुत्पद्यते, सम्यक् चैतद्रहस्यावधारणादेव ऐहलौकिका ऐतिहासिका अपि जना न विपथगामिनो भवेयुः। वंशवर्णनं वंशानुचरित-ञ्चावगन्तुं पुराणपाठकैरेतन्निश्चितं प्रणिधेयम्, यत्, पुराणलेखनकाले पूज्यपाद-त्रिकालदर्शि-महर्षयो योगयुक्तसमाधिदृष्ट्या नानामन्वन्तरकल्पान्तरीया गाथा उपलेभिरे, यदा ते स्वरूपावस्थानाद् व्युत्थानदशामासवन्तस्तदा तत्र सवि-कल्पसमाधौ विचारानुगतावस्थायां कल्पकल्पान्तरोपयुक्तं वंशानुचरितं गाथारूपेण तेषामन्तःकरणपटले समुपतिष्ठते स्म। तस्मादेता गाथा न कपोल-कल्पिता नाहोस्विल्लौकिकरीत्योपलब्धा आसते। मन्वन्तरकल्पादीनां वर्ष-सङ्ख्या बहुवारं व्याहृता। प्रवर्त्तमानवंशानुचरितमतिदुर्ज्ञेयैर्धर्मसिद्धान्तत-त्त्वैर्मधुरैर्वर्णाश्रमशृङ्खलारहस्यैश्च प्रपूर्यते स्म। ऋषीणां दैवी शक्तिः, क्षत्रिय-नरपतेः क्षात्रम्, पित्रोः स्नेहसुलभो व्यवहारः, पुत्रराजकुमारस्य क्षत्रियोचित-वीरतादिगुणगणैः सममेव इन्द्रियसंयमब्रह्मचर्ययोरलौकिकत्वम्, स्त्रीणां सती-त्वम्, विशेषतः क्षत्रियस्त्रीसतीत्वमर्यादायाः समुज्ज्वलमुदाहरणम्, वर्णाश्रम-मर्यादायाः पालनम्, पित्रोर्भक्तिः, दैवे जगति निश्चलो विश्वासः, इत्यादयोऽस्यां गाथायामाविरभवन्। राजकुमारस्य लोकोत्तरं ब्रह्मचर्यमपि एतद्गाथामह-त्त्वप्रतिपादकमास्ते। पितामहस्य भीष्मादेर्ब्रह्मचर्यं सहेतुकमासीत्, राजकुमा-रस्य तु ब्रह्मचर्यं व्रतमूलकमवर्तिष्ट, तस्मादत्र विशेषतः स्वारस्यम्। अमुष्यां गाथायाञ्च प्राचीनराजवंशानाम्, राज्ञां राजमहिषीणां राजकुमाराणाञ्च मिथो मर्यादायुक्तसम्बन्धस्यापि सम्यग् दिग्दर्शनमस्ति। राजपुरोहितानाञ्च धर्मस-म्बन्धे व्रतबन्धे च कीदृगधिकारः पुराऽऽसीदस्यापि दिग्दर्शनमकारि। गृहस्था-श्रमे वर्त्तमानानां गृहमेधिनां निःसन्तानत्वे ब्रह्मचर्यधारणं नैव सदाचारकोटि-मारोहति, तत्त्वेकविधं पापमास्ते। यतो गृहस्थानां कृते वर्णाश्रमशृङ्खला-संरक्षणं पितृसंवर्द्धनरयञ्च कार्यक्षेत्रपरिपालनमेव पुण्यं कर्म विद्यते। अस्यापि दिग्दर्शनमत्रास्ति। एतदपि स्तोकतोऽत्र विन्यस्तम्, यत् ब्रह्म-चर्यस्य सर्वप्रधानत्वेऽपि नेदं क्रीडावत् सुगममास्ते॥ १–३०॥

षड्विंशोत्तरशततमाध्याये गाथावैचित्र्यसमाधानम्।

इयं वंशानुक्रमवर्णनस्य गाथा मृत्युलोकीयस्य कस्यचित् कल्पान्तरी-यस्य वर्त्तते। अत्र यद्देवनाऽऽविर्भावो दैवसाहाय्यासादनम्, अन्यलोकेन सह मनुष्यलोकस्य सम्बन्धस्थापनमित्याद्यलौकिकवृत्तं साम्प्रतमसम्भवं प्रतीयते,

तत्समाधानमेतदेवास्ते यत्, प्रथमन्तु एकयुगाद्युगान्तरीयशक्तौ महदन्तरमीक्ष्यते पुनश्चैकमन्वन्तरादन्यस्मिन्मन्वन्तरे जीवानां शक्तौ अधिकारे च विपुलः प्रभेदः प्रजायते, कल्पकल्पान्तरस्य तु कथैव का। तस्मादत्र मनोरमाया गाथाया अलौकिकत्वे नैव संशयितव्यम् ॥ ४०-४७ ॥

ऊनत्रिंशदुत्तरशततमाध्याये 'राज्याभिषिक्तभूपतीनां भोगे नैवासक्तिर्विधेया' इति प्रतिपादयति ।

राजकुमारावस्थायां यौवनसुलभयोः चाञ्चल्यभोगसंस्कारयोः सद्भावाद् राजवंशप्रसूतो जनो भोगपरायणो भवितुमर्हति। किन्तु यदा राजा राज्यसिंहासनमधिरोहति राज्याभिषेकयज्ञेन च तच्छरीरे देवपीठं प्रतिष्ठाप्यते तदा स दैवराज्यस्य साक्षात् प्रतिनिधिर्निर्मीयते। तदा तस्य भोगपरायणत्वे पापमुपजायते, भोगाद् विरम्य धर्मस्थापनं पुत्रवत् प्रजापालनमेव च तस्यैकमात्रं जीवनलक्ष्यमुचितं भवेत्। आर्यजाते राजधर्मस्यैष एव बीजमन्त्रः। तस्मादस्मिन् स्थलेऽस्यां गाथायामार्यराजमहिष्या भोगान्निवृत्तये राजाऽऽदिष्टः ॥ २७-३४ ॥

एकत्रिंशदुत्तरशततमाध्याये नागलोकस्य कथावैलक्षण्ये संशयापनोदनम् ।

अस्यां गाथायां नागलोकवासिनां जीवानां यदलौकिकत्वमवलोक्यते, नात्र सन्देहसन्दोहैर्विचलितव्यम्। एतत्तु लौकिक इतिहासोऽपि प्रतिपादयति यत् कतिविधा जीवश्रेण्यः कियन्तो महाशक्तिधारिणो नानारूपशालिनो जीवाश्चास्मिन् मृत्युलोके पुरा लोचनगोचरतामापद्यन्त, न त्विदानीमवलोक्यन्ते। सुप्राचन्यान्यपि कतिचिद्विधानि परिवर्त्तनानि लौकिकेतिहासयुगेऽपि दृश्यन्ते। लक्षलक्षाधिकवर्षात्मकेषु मन्वन्तरेषु कोटिकोटिवर्षात्मकेषु कल्पेषु च सर्पादियोनिजातानां रूपशक्त्यधिकारगोचरमेतादृग्वैचित्र्यपूर्णं वर्णनं नास्त्यसम्भवम्। अस्यां मधुरगम्भीरगाथायां पितामह्या मातापित्रो राजधर्मपालकस्य राजपुत्रस्य स्वस्वानुरूपधर्ममर्यादापालनेतिहासो नितरां चमत्कृतिं जनयते। प्रतिमन्वन्तरमेकब्रह्माण्डीयसृष्टेः सभ्यता अनुशासनपद्धतिश्च परिवर्त्तते। स्थूलोऽयं मृत्युलोको दैवजगदायत्त एव सुरक्ष्यते सञ्चाल्यते च। तस्मात् प्रतिमन्वन्तरमिन्द्रमन्वादिदेवपरिवर्त्तनेन सह ब्रह्माण्डस्य दैवी शृङ्खला परिवर्त्तते, तत्परिवर्त्तनेनैव सार्द्धञ्च सर्वश्रेणीयोन्नतजीवमात्रस्य शक्तौ सभ्यतायाञ्च विनिमयो बोभवीति, यथाऽस्मिन् मृत्युलोके परिवर्त्तिते राजानुशासने तत्सममेव मनुष्यसभ्यता दशान्तरमुपैति। ततो विज्ञा वदन्ति—'राजा कालस्य कारणम्' इति। एवं हि दैवे जगति यदा एकस्मिन् मनौ ब्रह्मीभूतेऽन्यो

मनुस्तत्पदमधिकृत्य कालमनुशास्ति तदाऽखिलब्रह्माण्डस्य सभ्यतायां नितान्तं विनियमो जायते। सर्वस्मिन् पुराणशास्त्रे यन्नानाविधवैचित्र्यपूर्णकथाकदम्बमुपलभ्यते तत्पाठाद् यश्च नैकविधसन्देहसन्दोहः समुत्पद्यते; एतादृग्वर्णनवैचित्र्यस्य यावन्तो दार्शनिकहेतवो भवेयुस्तत्र नानामन्वन्तरीयविभिन्नशृंखलाशकृत्योरनुसारतः सृष्टिवैचित्र्यं सभ्यतावैचित्र्यञ्च प्रधानं कारणं विद्यते। मार्कण्डेयपुराणे मन्वन्तरविमर्शप्रसङ्गे विभिन्नाया दैव्याः शृंखलायाः सूत्ररूपतो दिग्दर्शनमकारि। तदस्मिन् पुराणशास्त्रे वर्णाश्रमं मन्यमानाया आर्यजातेर्लोकोत्तरसभ्यताया गाथारूपतो मौलिकसिद्धान्तसमूहो यथास्थानं सम्यग् दर्शितः। धर्मभावतो धर्मः सर्वव्यापकः सर्वजीवहितकरश्च वर्त्तते। न केवलं स जीवहितकरः किन्त्वाब्रह्माण्डपर्यन्तं किञ्च प्रत्येकं परमाणु यावद्धर्मस्य धारिका शक्तिः सर्वेषां मङ्गलं विदधानाऽऽस्ते। रजोगुणात्मिकाया आकर्षणशक्तेः तमोमूलिकाया विकर्षणशक्तेश्च समन्वयाज्जायमानेन धर्मेणैव ब्रह्माण्डस्य ग्रहोपग्रहाः स्वमर्यादाः परिपालयन्ति। एतद्विज्ञानानुसारं पाषाणे पाषाणत्वम्, अग्नावग्नित्वमित्यादिरूपतः क्षुद्रान् महतो वा जड़पदार्थान् धारयन् धर्म एव तेषामस्तित्वमभिरक्षति। तथा हि, यदि पाषाणस्य धर्मशक्तिर्नश्येत् तदा रजोमूलिकाया आकर्षणशक्तेर्नाशात्तमोमूलिकाया विकर्षणशक्तेः प्राबल्याच्च पाषाणपरमाणुपुञ्जा विकृष्टा मृदो भविष्यन्ति पाषाणस्यास्तित्वं च प्रणङ्क्ष्यति। एतामेव सर्वव्यापिकां दुर्निवारां दैवीं व्यवस्थामनुसृत्य प्रतिजीवपिण्डं प्रमादजड़तानिदानं तमोगुणः क्रियामोक्षेच्छामूलको रजोगुणश्च यावत् समन्वेष्यतः, तावदेव सत्त्वगुण उदेष्यति तावदेव च समुन्नतजीवेषु धृति-क्षमा-दमाऽस्तेय-न्यायप्रेम-सत्यादिधर्मवृत्तीनामधिकारः समेधिष्यते। तच्च जीवपिण्डजातं धर्मजगत्यामग्रेसरिष्यति। एतदेव मनुष्यस्य मनुष्यत्वमास्ते। अग्रे प्रवर्द्धमाना सैव धर्मशक्तिः पुरुषे यज्ञधर्मात्मना नार्यां तपोधर्मरूपेण चोभयोः स्वतन्त्रं स्वधर्मं संरक्ष्य द्वयोः स्वस्वाधिकारानुरूपमभ्युदयं निःश्रेयसञ्चाभिलक्ष्य द्वावेवाग्रेसारयति। सैव धर्मशक्तिः पुनराध्यात्मिकोन्नतिशीलां दैवजगत्सहायिकां शुद्ध्यशुद्धिविवेकशालिनीं वर्णाश्रमशृङ्खलासञ्चालिनीं मृत्युलोकप्रभवामार्यजातिं नश्वरेऽपि संसारे चिरं जीवयति। तस्मादेव वर्णाश्रमिण्या आर्यजातेराचारविचारौ पृथिव्या अन्यसर्वजातिभ्योऽपूर्वौ विलक्षणौ च वर्त्तेते। चिरजीवित्वादाध्यात्मोन्नतिशीलत्वाच्च मनुष्यजातिसभ्यताविस्तारस्य यावान् ज्ञानराशिरास्ते सर्वस्यास्तस्या ज्ञानपद्धतेरादिगुरुर्जगद्गुरुरियमेव वर्णाश्रमधर्मावलम्बिनी आर्यजातिर्विद्यते। अस्मिन् विषये जगति न कस्यापि विदुषो मतभेदो भवितुमर्हति।

आर्यजातेर्विशेषधर्मस्य तद्विशिष्टसभ्यतायाश्च सर्वे महान्तो मौलिकसिद्धान्ता अस्मिन् पुराणशास्त्रे दिग्दर्शिताः। एकतो नारीजातौ अनुपमत्यागस्य तपोमूलकसतीत्वधर्मस्य च पूर्णता सङ्क्षेपतो व्याहृता, द्वितीयतः सामान्यतः स्त्रीणामात्मज्ञानाधिकारासत्त्वेऽपि त्रिलोकपावनपातिव्रत्यधर्मपालनेन सह नारीजातौ आत्मज्ञानस्य पूर्णता कथं प्रभवेत्, अस्यापि दिग्दर्शनमत्राऽकारि। आर्यजातेरयमेको विशेषधर्मः। वर्णमर्यादायाः पराकाष्ठा, वर्णविज्ञानस्याप्रतिममुदाहरणम्, वर्णधर्मः कथङ्कारमार्यजातेः प्राणरूपो विद्यते, इत्यादि सर्वमेवास्मिन् पुराणेऽनेकस्थलेषु सम्यग् दर्शितम्। आश्रममर्यादाया विशेषतः सर्वाश्रमसहायकस्य गृहस्थाश्रमस्य वैज्ञानिककथाकदम्बैरनुकरणीयजीवनचरितैरितिहासैश्च महापुराणमेतन्नितान्तं मधुरं मनोहरञ्च व्यधायि। एकतः परलोकवादस्य दैवजागतिकसिद्धान्तवादस्य तच्छृङ्खलायाश्च रहस्यानि दिग्दर्शयत् द्वितीयतः सप्तशतीगीतात्मिकां चण्डीमाविर्भावयत्, महापुराणमिदं न केवलं जगन्मान्यमेवाऽभूत्, किन्तु सर्वेषां जीवानां सातिशयं सहायकमप्यभवत्। रजोवीर्यशुद्धिरेव वर्णाश्रमधर्ममूलम्। रजोवीर्यशुद्ध्यैवाऽनादिकालत इयमार्यजातिः स्वीयां लोकोत्तरसभ्यतामपरिवर्त्तनीयमात्मीयमाध्यात्मिकलक्ष्यञ्च रक्षन्ती चिरजीविनी वर्त्तते। एतद्रजोवीर्यशुद्धिविज्ञानस्य प्रतिष्ठां महापुराणमेतत् सम्यक् प्रतिपादयति। शुद्ध्यशुद्धिधारणा स्पर्शास्पर्शविवेचना चार्यजातेर्विशेषत्वरक्षाया मुख्यमवलम्बनमास्ते। जातेरस्या आचारविचारशुद्धिर्जीवनमस्ति। किञ्च, त्रिविधान्येतान्याध्यात्माधिदैवाधिभूतलक्ष्याण्यभिलक्ष्यैव त्रिविधशुद्धये सदाचरणं सनातनधर्मिणां मुख्यमुद्देश्यमगन्तव्यम्। सर्वेषाममीषां वर्णाश्रममौलिकसिद्धान्तानां वीजमत्र पुराणे प्रतितिष्ठति। यथाऽनार्यजातेर्जीवनमैन्द्रियविषयभोगमूलकं बोभवीति तथैवार्यजातेर्जीवनं पारलौकिकोन्मुखं धर्ममोक्षलक्ष्यमूलकञ्च जायते। अपि चार्यजातेर्जीवनस्रोतः प्रवृत्तिगतिनिरोधात् क्रमशो निवृत्तिं शान्तिञ्चाभिलक्ष्य प्रवहते, एतद्दिग्दर्शनमस्मिन् महापुराणे विशदं व्यधायि। तपःस्वाध्यायनिरताया ब्राह्मणजातेस्तु कथैव का, अमितैश्वर्यशक्तिप्रभुत्वाधिकारशालिनोऽप्यार्यजातीया राजानः कीदृशस्त्यागिनो धार्मिकाः प्रजावत्सला अध्यात्मलक्ष्यनिर्भरास्तपोदानपरोपकारमूर्त्तयोऽभूवन्, राजैश्वर्यमगण्यं मन्यमानाः केवलं धर्मपालननिमित्तमेव प्राणान् बिभराम्बभूविरे। एवामुज्ज्वलैरुदाहरणैर्गाथामयैरेतन्महापुराणं परिपूर्यते। विज्ञमात्रमेवैतान् सर्वान् विषयान् विलोक्य आर्यजातेः प्राचीनां त्रिलोकपावनीं सभ्यतां परिचेतुं शक्ष्यति यथासम्भवमेतत् पवित्रचरित्रमनुकृत्य कृतकृत्यतामेष्यति च॥ १-५१॥

द्वित्रिंशदुत्तरशततमाध्याये कर्मविज्ञानवर्णनम् ।

कर्मणैव मनुष्यो निष्कामभावमुपगन्तुमर्हति, न तु कर्मत्यागेन । एष सिद्धान्तः सर्वोपनिषत्सारभूतायां श्रीमद्भगवद्गीतायां पूर्णावतारेण श्रीमता भगवता कृष्णचन्द्रेण पूर्णतया प्रतिपादितः । कर्ममीमांसादर्शनमेतत् सिद्धान्तयति, यत् प्रकृतेः स्पन्दनं कर्म प्रोच्यते । यत्र द्वैतप्रपञ्चो यत्र वा सृष्टिरास्ते तत्र सर्वत्रैव जगदम्बाया ब्रह्मप्रकृतेर्विलासः । तस्मात् प्रकृतिराज्याद्बहिः स्वस्वरूपातिरिक्तं न किमपि भवेत् । सृष्टिं द्वैतं वा यावत् सर्वं तत् प्राकृतिकं प्रणिधेयम् । यत्र प्रकृतिरस्ति तत्र त्रयो गुणाः सन्ति, यतो गुणत्रयमेव प्रकृतेः स्वरूपम् । यत्र त्रयो गुणा भवन्ति तत्र त्रिगुणविलासजन्यं स्पन्दनमवश्यं सम्भवेत् । तस्मात् क्रियासद्भावोपि निश्चितः । अतो जड़चेतनात्मके सर्वत्रैव निरन्तरं नित्यरूपेण शश्वत् कर्म बोभूयते । तस्माद्धेतोर्मानवे उन्मेषण-निमेषण-गमन-भ्रमण-श्वास-प्रश्वासादयः शारीरिकक्रिया नानावैषयिकसदसच्चिन्तात्मिका मानसिकक्रियाश्च निसर्गतः सदा बोभवन्ति । एतावता स्त्री पुरुषो वा स्यात्, ज्ञानी अज्ञानी, मनुष्यो देवता वा भवेत् सर्वत्रैव कर्मसम्बोभूतिरवश्यं स्यात् । तदभावो नितान्तमसम्भवः । द्वितीयतः कर्मत्यागमन्तरेण नैव चिरशान्तिरासाद्यते न वा मुक्तिर्भवितुमर्हति । अपि च कर्माभावो यथाऽसम्भवस्तथैव कर्मत्यागोऽप्यसम्भवः । यदा कर्मत्यागो न भवितुं शक्नोति तदा कर्म त्यक्त्वा कथं मुक्तः सम्भवेत् । एतामेव गूढ़ामतिजटिलामत्यन्तचमत्कृतां शङ्कां श्रीमद्भगवद्गीता समादधात् । तथा हि, यस्य यादृगधिकारो यादृशी प्रकृतिः प्रवृत्तिश्च भवेत्, साधकस्तदनुकूलं कर्म कुर्वन्नूनमवतिष्ठेत । किन्तु तत् कर्म फलेच्छारहितः कर्तव्यबुद्ध्या कुर्यात् । तदेव तत्कर्मविधानमकर्मवद् भवेत् । एतदेव कर्मविधिना निष्कामकर्मानुष्ठानमुच्यते । एनमत्यन्तगहनविषयमित्थमपि बोद्धव्यम्—कर्मैव व्यष्टेः समष्टेः सृष्टेर्मूलम् । कर्मण्येव सर्वं निर्बिभर्ति । पिण्डब्रह्माण्डयोः सृष्टिस्थितिलयाः कर्मणैव सम्पद्यन्ते । द्वितीयतो बीजाद् वृक्षो वृक्षाच्च बीजं बोभूयमानमनाद्यन्तकर्मस्रोतांसि प्रवाहयति । कर्मप्रवाहोऽयं न विरम्येत न वा मुच्येत, किन्तु दार्शनिकदृष्ट्या एतत् सिध्यति यत्, संस्काररूपेणैकवारं कर्मणो बीजत्वप्राप्तेः द्वितीयतो वृक्षरूपेण भोगोत्पादनस्य चास्यावस्थाद्वयस्योत्पत्तेर्निदानं वासनाजालमेवास्ते । कर्म किल जड़राज्यात्मके पाषाणादौ चेतनराज्यमये मानवादौ च नियमितं बोभवीति । किन्तु पाषाणादौ वासनाजालसद्भावाभावात् तस्य कर्मणः संस्कारस्तत्र नैव संगृह्यते, मनुष्यान्तःकरणे तु वासनाजालं सदा सन्तिष्ठते, ततो मानवः सर्वेषां

शारीरिकमानसिकबौद्धिक-कर्मणां बीजभूतं संस्कारं स्वचित्ते वासनाजालेना-दत्ते । तदेव वासनाजालं संगृहीतेन संस्कारबीजेन देशकालयोः सम्यक् सहयोगित्वे वृक्षरूपं कर्म जनयतेतराम् । इत्थं वासनाजालविजड़ितमन्तः-करणं संस्कारात् कर्म कर्मतश्च पुनः संस्कारमुत्पादयत् सदा कर्मप्रवाहे पत-मानमवतिष्ठते । यदि वासनाजालमुच्छिद्येत तदा कर्म संस्कारसंग्रहाद्विर-मेत् यदा च कर्मसंस्कार एव जीवान्तःकरणे नैवाऽवतिष्ठेत तदा जीवः स्वत एव कर्मबन्धनाद्विमुच्येत । अतिगहनविषयमेतमवगन्तुं किञ्चिदन्यप्रकारेणापि प्रोच्यते—मीमांसाशास्त्रेण अनाद्यन्ताकाशस्त्रिधा व्यभाजि, एकश्चित्ताकाशो द्वितीयश्चिदाकाशस्तृतीयो महाकाशश्च । मानवानामन्तःकरणाकाशः चित्ता-काशः प्रोच्यते, ब्रह्माण्डस्य समष्ट्यन्तःकरणाकाशश्चिदाकाश आम्नायते, अन-न्तकोटिब्रह्माण्डानामनाद्यन्ताकाशो महाकाश आख्यायते । इदमाकाशत्रयं कर्मसंस्कारान् संग्रहीतुं धान्यसंग्रहस्थानं खलमिव प्रणिधेयम् । कर्म नैव नश्यति, कर्मबीजमत्राकाशत्रये कथञ्चिन्नूनमवतिष्ठते । तस्मादेव सृष्टेरना-द्यन्तप्रवाहो निरन्तरं प्रवहते । केवलेन निष्कामकर्मयोगेन वासनाजालमु च्छिद्य गमनागमनचक्रचङ्क्रमणावर्त्तात् पृथग्भवन् साधकः कर्मबन्धनात् त्रायेत । अत्र शङ्का भवितुमर्हति यत्, कर्म यदा न नश्यति कर्मबीजमपि यदा कुत्राप्याकाशेऽवश्यमवतिष्ठते तदा कथं मुक्तिः सम्भवेत् । एवंविधानां शङ्का-नामेतदेव समाधानं यत्, यदा वासनाजालमेव संस्काररूपं कर्मबीजं संगृह्णाति सन्धारयति च तर्हि जीवन्मुक्तो महापुरुषो यदा साङ्ख्यकर्मयोगाभ्यां शस्त्राभ्यां वासनाजालमुच्छिनत्ति तदा तस्य जीवकेन्द्रस्य चित्ताकाशस्तत्कृतकर्मबीज-संस्कारान् संग्रहीतुं नैव क्षमते । ततस्तज्जीवन्मुक्तान्तःकरणं कर्मबन्धनात् परिरक्ष्यते । द्वितीयतः प्रकृतेर्नियमस्यापि भङ्गो न जायते । एकतो यथा वासनाजाले छिन्ने जीवन्मुक्तान्तःकरणं योगयुक्तं सद्बन्धनविरहितमुपजायते, द्वितीयतस्तथैव कृतेऽपि कर्मणि निष्कामभावतः कर्म प्रकुर्वाणोऽसौ कर्मणैव निष्कामकर्मी जायते । तदीयं प्राक्तनमर्वाचीनं वा कर्म न तद्बन्धनाय क्षमते । यतस्तद्बन्धनाय यद्वासनामयं जालमासीत् तन्नैवाऽवशिष्टं । किन्तु प्रकृतेर्मा-तुरनिवार्यनियमो वर्त्तते यद्बीजाद् वृक्षो वृक्षाद् बीजं स्यात्; कर्मणः संस्कारः संस्काराच्च कर्म वा बोभूयते, इत्थं कर्मप्रवाहः सृष्टिप्रवाहश्च सदाऽवतिष्ठेत, एष प्राकृतिकनियमोऽपि नोच्छिद्यते, यतो जीवन्मुक्तमहापुरुषस्य कर्मराशिर्यदा तदन्तःकरणे बीजमाधातुं नेष्टे तदीयं चित्ताकाशश्च विजहाति तदा तत् सर्वं बीजजातं खलायमानमन्यं चिदाकाशमुपैति, तत्र स्थितश्च बीजजातं पुनर्देश-

कालानुकूल्यमासाद्य प्ररोहते । सृष्टेः कर्मणश्च नित्यप्रवाहो निरन्तरं प्रवहत्येव । केवलं यस्य जीवन्मुक्तस्यान्तःकरणमुच्छिन्नवासनाजालमुपजायते केवलमासावेव कर्मसंस्कारपशादात्मानमुन्मोच्य पलायते । एषा एव कर्मराज्याज्जीवानां विरतिर्वर्ण्यते, अयमेवाऽविद्याबन्धनाज्जीवानां मुक्तिराम्नायते, इयमेव गमनागमनचक्रवागुरोपरतिर्जीवानाम्, एतदेव मुक्तिरहस्यम्, इदमेव निष्कामकर्माचरणफलमिति ॥ ६–१६ ॥

नरिष्यन्तनृपतेर्मृत्युघटनायां शंकासमाधानाय जीवन्मुक्तिरहस्यप्रतिपादनम् ।

कर्मयोगी ब्राह्मणो नृपः, सन्न्यासी गृहस्थो वा भवेत्, तस्य नैसर्गिको मृत्युरकालमृत्युर्वा स्यात्, स जीवितावस्थायां मुक्तः शरीरान्ते च मुक्तेरधिकारी वर्त्तते, अत्र सन्देहो नास्ति । अतिविचित्रा कर्मगतिः । पूर्वकर्मानुसारत आयुरन्तो मृत्युसंयोगश्च संघटेते । ततोऽतिपुण्यशालिनः कर्मयोगिनो राज्ञो नरिष्यन्तस्य मृत्युघटनायां न काञ्चित् शङ्कां कर्त्तुमत्रसरो विद्यते ॥ २८–३२ ॥

त्रिंत्रिंशदुत्तरशततमाध्याये मातृगर्भे बहुवर्षवासविज्ञानविवेचनम् ।

प्रथमं तु सामान्यक्रमतोऽधिकदिनानि यावद् गर्भे सन्ततेर्निवासस्य असाधारणरीत्या गर्भाद्बहिर्निःसरणादेश्च नैकान्युदाहरणानि लौकिकेतिहासेष्वपि मिलन्ति । द्वितीयतः पृथक् पृथक् मन्वन्तरे सृष्टिश्रृङ्खलायां भेदसद्भावात् पुरुषशक्तौ स्त्रीशक्तौ च भेद उपजायते । एतन्निखिलकारणकलपाद् गर्भस्थस्य शिशोरधिकदिनानि यावत् गर्भवासे न कश्चित् संशयावसरः ॥ १–८ ॥

चतुस्त्रिंशदुत्तरशततमाध्याये नरिष्यन्तनृपतेर्जीवनवृत्तान्तमभिलक्ष्य वर्णाश्रमधर्मदिग्दर्शनम् ।

कर्मयोगित्वाज्जीवन्मुक्तत्वाच्च पत्युः शरीरान्तदशाया अमङ्गलमयीं घटनां विवेचयितुमेव कश्चिदवसरो नास्ति । किन्त्वार्यराजमहिष्यो यदा राजवैभवं विहाय वानप्रस्थाश्रमे तपश्चर्यापुरस्सरं निरताः सन्तिष्ठन्ते तत्कालीना गाथेयं सातिशयं हृदयं गृह्णाति, सनातनधर्मसिद्धान्तानुयोगाद् ब्राह्मणानां कृते ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यवानप्रस्थसन्न्यासनामानश्चत्वार आश्रमा विहिताः, क्षत्रियाणां निमित्तमाश्रमत्रयं तेषां सन्न्यासाधिकाराभावात्, वैश्यानामाश्रमद्वयं शूद्राणान्तु केवलं गृहस्थाश्रम एव विधीयते स्म । एतामेवाध्यात्मलक्ष्योपेतामाश्रमश्रृङ्खलामनुसृत्य प्राचीनक्षत्रियराजन्यवर्गे आत्मक्षोऽमितैश्वर्यशक्तिसम्पन्नश्चापि अन्ते निजराजवैभवमुत्सृज्य वानप्रस्थाश्रमस्थितस्तपश्चर्यामकार्षीत् । अस्योदाहरणं

महाराजनरिष्यन्तजीवने सर्वथा दृश्यते, अपि च तपस्विभिरन्तकालपर्यन्तं कथङ्कारं संयतेन्द्रियै रागद्वेषशून्यैश्च भवितव्यम्, अस्य सर्वस्यालौकिको दृष्टान्तश्च महाराजनरिष्यन्तजीवनचरिते जाज्वल्यमान उपलभ्यते । द्वितीयतो राजमहिष्यः किंविधाः पतिसहधर्मिण्योऽभवन् तपश्चर्यां प्रकुर्वाणाश्च ता अन्तावधि शरीरवाङ्मनसैः कथङ्कारं तपोऽरक्षन्, एतन्महाराज्ञीजीवने समुज्ज्वलमुदाह्रियते । आर्यराजा आर्यराजमहिष्यश्च समुन्नतमधिकारमाप्नुवाना अपि किंविधं त्रिलोकपावनं धार्मिकजीवनं निवहन्तो निर्वहन्त्यश्च स्वीयमाश्रमत्रयं कीदृगपालयन्, इत्यनया मधुरगाथया स्पष्टं प्रकाशते । एतादृक् क्षत्रियराजाचरणं सर्वेषां क्षत्रियनरेन्द्राणामनुकरणीयमास्ते ॥ ३४-३७ ॥

षड्त्रिंशदुत्तरशततमाध्याये सतीधर्मरहस्योद्घाटनम् ।

सतीचरित्रं त्रिलोकपावनमास्ते, सतीधर्मश्च लोकत्रयाभ्युदयस्य हेतुरस्ति, नात्र कश्चित् संशयः । तपस्याबलेन देहाध्यासराहित्यं सात्त्विकधृत्या स्थूलदेहसम्बन्धत्यागं धर्मावलम्बनेन यावदिन्द्रियसुखविस्मरणम् पतितन्मयत्वेन समाधियोगं विना काऽपि स्त्री सतीव्रतपालनतः पत्या सह चितायां दग्धदेहा प्राणान् परित्यक्तुं नार्हति । सती यां योगशक्तिमाविर्भावयति तां महायोगिनोऽपि प्रकाशयितुं नैव प्रभवेयुः । सतीतपस्यायाः सादृश्यं न भवितुमर्हति । यद्यपि सतीनां सतीत्वपालननिमित्तं मार्गद्वयं वर्त्तते, एकमाजीवनब्रह्मचर्यव्रतपालनम्, द्वितीयं चितायां पत्या सह गमनम् । किन्तु द्वितीयः पतिसहगमनतपस्यामार्गोऽस्मिन् मृत्युलोकेऽनुपम आस्ते, सतीधर्मस्य च सर्वोत्तमः समुज्ज्वलो दृष्टान्तो विद्यते । सतीधर्मो वर्णाश्रमधर्मस्याधारो वर्त्तते । वर्णाश्रमधर्मो देवलोकाभ्युदयकरः, दैव्याः शृङ्खलायाः चतुर्दशभुवनानाञ्च रक्षक आस्ते । तस्माद् सतीधर्मः त्रिलोकीरक्षको ब्रह्माण्डपवित्रकारी च विद्यते, नात्र संशयलेशः । अत्र मृत्युलोकभूमण्डले केवले भारतवर्ष एव सतीधर्मस्यादर्शभूतं पुण्यमयं महिलामण्डलमाविर्बोभवीति ॥ २१-२१ ॥

सप्तत्रिंशदुत्तरशततमाध्याये फलश्रुतिविवेचनम् ।

अस्य महापुराणस्य फलश्रुतिमधीत्य सामान्यपाठकानां शङ्का न भवेत् तस्मात् संक्षेपतः समाधीयते । तथा हि पुराणशास्त्रं पूर्णज्ञानमयस्य वेदस्य भाष्यमयमस्ति । आत्मज्ञानलब्धये कर्मयोग्यताप्राप्तये उपासनाया लक्ष्यसिद्धये च पुराणशास्त्रं सर्वतोऽधिकमवलम्बनीयमास्ते, द्वितीयतः पुराणशास्त्रं सर्वजीवहितकरं वर्त्तते । तृतीयतः श्रद्दधतां पुराणपाठकानां तच्छ्रोतॄणां वा

आत्मसाक्षात्काराय सात्त्विकबुद्ध्या दैवजगत्सम्बन्धस्थापनाय चैतत्पुराण-शास्त्रतो यादृक् सौकर्यमुपलभ्यते न तथाऽन्यशास्त्रसमूहात्। तस्मात् पुराण-शास्त्रस्य फलश्रुतौ यत् किञ्चिद् व्याह्रियेत तत् सर्वं नातिशेते। आत्मसाक्षात्कारं यदि क्षणमात्रमपि कश्चित् कर्त्तुं शक्नुयात् तर्हि तस्य कोटिकोटिजन्मकृतपापा-पनोदनस्य तु कथैव का, एष आत्मज्ञानी सर्वपापविनिर्मुक्तस्त्वरितं ब्रह्मसारूप्य-माप्नुयात्। एवंविधमात्मज्ञानप्राप्तिबीजं पुराणशास्त्रस्य स्थले स्थले निहितं विद्यते। किं बहुना, विभिन्नधर्माणां तत्क्रियासिद्धांशानाञ्च पुराणं खनिरेवास्ते। दैवजगत्सम्बन्धसाहचर्यसत्त्वे सत्येव साधको दैवशक्तिसम्पन्नो भवति। तत्स्व-रूपवर्णनं पुराणेषु कीदृग् वर्त्तते तस्य जाज्वल्यमानो दृष्टान्तः श्रीमत्सप्तशती-गीताऽऽस्ते ॥ १-३९ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराण-रहस्योद्घाटिनी टीका समाप्ता ।

श्रीमहामण्डलके मेम्बर होनेसे—क्या क्या लाभ हैं ?

(१) इस अखिल भारतवर्षीय महासभाका अङ्ग बनके एक अतिमनोहर मानपत्र लाभ कर सकेंगे।

(२) केवल २) दो रुपये वार्षिक चन्दा देने पर तीन रुपये मूल्यकी एक सामयिक पत्रिका विना मूल्य मिलेगी।

(३) अपने आत्मीय तथा परिवारोंमें कन्याओं या पुत्रोंके लिये—'शादी-फण्ड' और अन्योंके लिये 'गमीफण्ड' से समाजहितकारीकोषके द्वारा विवाह या गमीपर यथेष्ट रुपये सहायतामें पा सकेंगे।

नियमादिके लिये निम्नलिखित पतेपर पत्र लिखें।

सेक्रेटरी,—समाजहितकारीकोष,

श्रीमहामण्डल भवन, जगत्गंज, बनारस।

जातीयमहायज्ञसाधन।

इस ग्रन्थमें सात अध्याय हैं। यथा—आर्य्यजातिकी दशाका परिवर्त्तन, चिन्ताका कारण, व्याधिनिर्णय, औषधिप्रयोग, सुपथ्यसेवन, बीजरक्षा और महायज्ञसाधन। यह ग्रन्थरत्न हिन्दूजातिकी उन्नतिके विषयका साधारण ग्रन्थ है। प्रत्येक सनातनधर्मावलम्बीको इस ग्रन्थको पढ़ना चाहिये। द्वितीयावृत्ति छप चुकी है, इसमें बहुतसा विषय बढ़ाया गया है। इस ग्रन्थका आदर सारे भारतवर्षमें समानरूपसे हुआ है। धर्म्मके गूढ़तत्त्व भी इसमें बहुत अच्छी तरहसे बताये गये हैं। इसका बंगला अनुवाद भी छप चुका है। मूल्य १।)

व्रतोत्सव-चन्द्रिका।

अर्थात्

हिन्दु-त्यौहारोंका शास्त्रीय विवेचन।

[लेखक—महामहोपदेशक पं० श्रवणलाल शर्मा।]

रायल आठपेजी आकारके लगभग पौने चारसौ पृष्ठोंकी सजिल्द पुस्तकका मूल्य ३) मात्र है। शीघ्र खरीदिये, अन्यथा विलम्ब करनेपर द्वितीय आवृत्तिकी प्रतीक्षा करनी पड़ेगी।

एक वर्ष तक आर्यमहिला मुफ्त कैसे पढ़ सकते हैं ?

(१) आर्यमहिला महापरिषद्का सदस्य बनकर।
(२) आर्यमहिलाके चार ग्राहक बनाकर।
(३) वाणीपुस्तकमालाकी २०) रु० मूल्यकी पुस्तकें खरीदकर या खरिदवाकर।
(४) आर्यमहिलामें १ वर्षमें १२ कालमोंका विज्ञापन छपवाकर।
(५) आर्यमहिलामें ४ श्री पाठ्य निबन्ध देकर।

ग्रन्थमालाएँ ।

श्रीभारतधर्ममहामण्डल और उससे सम्बन्धयुक्त संस्थाओं द्वारा निम्नलिखित ग्रन्थमालायें प्रकाशित होती हैं:—

(१) निगमागमग्रन्थमाला । (२) धर्मकल्पद्रुम-ग्रन्थमाला । (३) वाणी-पुस्तक-माला । (४) आर्यमहिला पुराणमाला । (५) सूर्योदय-संस्कृत-ग्रन्थ-माला । (६) बंगला-ग्रन्थमाला । (७) अंग्रेजी ग्रन्थमाला । (८) महामण्डल-पुस्तिका-माला ।

स्थिर ग्राहकोंके नियम ।

(१) इन मालाओंकी जो कमसे कम ४) मूल्यकी पुस्तकें पूरे मूल्यमें खरीदेंगे अथवा स्थिर ग्राहक होनेका चन्दा १) भेज देंगे, उन्हें प्रकाशित और आगे प्रकाशित होनेवाली सब पुस्तकें ३/४ मूल्यमें दी जायंगी ।

(२) स्थिर ग्राहकोंको मालाओंमें प्रकाशित होनेवाली हर एक पुस्तक खरीदनी होगी ।

(३) हर एक ग्राहक अपना नम्बर लिखकर या दिखाकर हमारे कार्यालयसे अथवा जहां वह रहता हो वहां हमारी शाखा हो तो वहांसे, स्वल्प मूल्य में पुस्तकें खरीद सकेगा ।

धर्मकल्पद्रुम ।

यह हिन्दूधर्मका अद्वितीय और परमावश्यक ग्रन्थ है । हिन्दुजातिकी पुनरुन्नतिके लिये जिन जिन आवश्यकीय विषयोंकी जरूरत है, उनमेंसे सबसे बड़ी भारी जरूरत एक ऐसे धर्मग्रन्थकी थी कि, जिसके अध्ययन अध्यापनके द्वारा सनातनधर्मका रहस्य और उसका विस्तृत स्वरूप तथा उसके अङ्ग उपाङ्गोंका यथार्थ ज्ञान प्राप्त हो सके और साथही साथ वेद और सब शास्त्रोंका आशय तथा वेदों और सब शास्त्रोंमें कहे हुए विज्ञानोंका यथाक्रम स्वरूप जिज्ञासुको भलीभांति विदित हो सके। इसी गुरुतर अभावको दूर करनेके लिये भारतके प्रसिद्ध धर्मवक्ता और श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्थ उपदेशक महाविद्यालयके दर्शनशास्त्रके अध्यापक श्रीमान् स्वामी दयानन्दजी महाराजने इस ग्रन्थका प्रणयन किया है । इसमें वर्तमान समयके आलोच्य सभी विषय विस्तृतरूपसे दिये गये हैं । इसके आठ खण्ड प्रकाशित हो चुके हैं । प्रथम खण्डका मूल्य २), द्वितीयका १॥), तृतीयका २), चतुर्थका २), पंचमका २), षष्ठका १॥), सप्तमका २), और अष्टमका २॥) है । इसके प्रथम दो खण्ड बढ़िया कागजपर भी छापे गये हैं । और दोनों ही एक बहुत सुन्दर जिल्दमें बांधे गये हैं । मूल्य ५) है ।

राष्ट्रभाषा हिन्दीमें नयी चीज ।

सिर्फ यही एक पुस्तक—
पासमें रखनेसे सर्वसाधारणके सालभरके सब काम निकलेंगे । बड़े बड़े राजा-महाराजा, सरदार, सेठ-साहूकार, रानी-महारानी तथा प्रतिष्ठित विद्वानों द्वारा प्रशंसित—

महामण्डल-डाइरेक्टरी ।

नये सालके पञ्चांग सहित प्रतिवर्ष छपती है ।

पृष्ठसंख्या ६०० से ऊपर होनेपर भी मूल्य केवल ॥।) बारह ही आने हैं ।

निगमागम बुकडिपो, भारतधर्मसिण्डिकेट लिमि०, स्टेशनरोड, बनारस कैण्ट ।

वाणीपुस्तकमालाकी पुस्तकें ।

मार्कण्डेय पुराण ।

महर्षि वेदव्यासका यह संसार प्रसिद्ध ग्रन्थ है । इसका प्रथम खण्ड, द्वितीय खण्ड और तृतीय खण्ड हिन्दीमें छपकर तैयार है । भाषा बड़ी सरल और टीका अद्वितीय है । मूल्य केवल १) रुपया प्रतिखण्ड, डाक व्यय अलग ।

वेदान्तदर्शन ।

महर्षि वेदव्यासका यह संसार-प्रसिद्ध ग्रन्थ है । इसका अध्ययन जिसने नहीं किया वह शोचनीय हिन्दु है । इसकी सुप्रसिद्ध और सारभूत चतुःसूत्री का ऐसा सरल और सुगम भाष्य, वह भी शंकर भाष्यके अनुकूल, हिन्दीमें कहीं नहीं प्रकाशित हुआ है । हमारे प्रत्येक ग्राहकसे अनुरोध है कि, वे एक पुस्तक अवश्य खरीदें । दाम ।=)

उपनिषद् ।

कठोपनिषद् । भाषा टीका सहित यह पुस्तक श्रीमती विद्यादेवीजी द्वारा लिखी हुई है । हमारे प्रत्येक ग्राहकोंसे तथा सर्वसाधारणसे निवेदन है कि इस पुस्तककी एक प्रति अवश्य मंगावें । मूल्य २)

ईशोपनिषत् ।

प्रत्येक पढ़ा लिखा हिन्दु उपनिषदें पढ़ना चाहता है पर उनकी दुरूहता के कारण उन्हें कोई समझ नहीं पाता । इसी कमीको मिटानेके लिये यह पुस्तक निकाली गई है । इसमें मन्त्र, अन्वय, मन्त्रार्थ, शांकरभाष्य, शांकरभाष्य का हिन्दी अनुवाद और सबपर उपनिषत्-सुबोधिनी टीका है । मूल्य ॥)

केनोपनिषत् ।

ईशोपनिषत्की भांति यह भी सर्वगुणसम्पन्न है । हम दावेसे कह सकते हैं कि ऐसे सरल, सुगम और अनायास-फलप्रद इन तीनों उपनिषदोंके जैसे भाष्य कहींसे भी नहीं निकले हैं । उच्च कक्षाओंके विद्यार्थी इन्हें बिना गुरुके भी पढ़कर सरलतासे पास हो सकते हैं । इनके पढ़नेसे उपनिषद्-विज्ञान हस्तामलकवत् हो जाता है । आर्यमहिलाके ग्राहक इनकी एक एक कापी अवश्य खरीदें । मूल्य ॥)

कन्याशिक्षासोपान ।

कोमलमति कन्याओंको धर्मशिक्षा देनेके लिये यह पुस्तक बहुत ही उपयोगी है । मूल्य ≡)

महिलाप्रश्नोत्तरी ।

इस पुस्तकमें महारानी और वाणी देवीके प्रश्नोत्तर रूपसे महिलाओंके जानने योग्य सनातनधर्मके अनेक गूढ़ विषय वर्णित हैं । मूल्य ≡) एक आना ।

अंग्रेज़ी ग्रन्थमाला।

इण्डियाज़ इटर्नल रिलिजन।

सनातनधर्मका रहस्य-प्रकाशक इससे बढ़कर अंग्रेज़ी भाषामें कोई दूसरा ग्रन्थ नहीं है। हालमें अमेरिकामें जो सर्वधर्मपरिषद् हुई थी, उसमें सनातनधर्मकी ओरसे पढ़नेके लिये पूज्यपाद श्रीस्वामीजी महाराजने यह ग्रन्थ-रत्न लिखकर प्रकाशित किया है। मूल्य ॥) डाक व्यय पृथक्।

इस ग्रन्थके अतिरिक्त महामण्डलकी अंग्रेज़ी ग्रन्थमालाके "वर्ल्डस् इटर्नल रिलिजन" और "श्रीमद्भगवद्गीता" ये दो ग्रन्थ भी विक्रीके लिये प्रस्तुत हैं।

प्रवीण दृष्टिमें नवीन भारत।

इस ग्रन्थमें आर्यजातिका आदिका वासस्थान, उन्नतिका आदर्श निरूपण, शिक्षादर्श, आर्यजीवन, वर्णधर्म आदि विषय वैज्ञानिक युक्ति तथा शास्त्रीय-प्रमाणोंके साथ वर्णित हैं। यह ग्रन्थ धर्मशिक्षाके अर्थ बी० ए० क्लासका पाठ्य है। इसके दो खण्ड हैं। प्रत्येकका मूल्य २)

नवीन दृष्टिमें प्रवीण भारत।

भारतका प्राचीन गौरव और आर्यजातिका महत्त्व जाननेके लिये यह एक ही पुस्तक है। इसका द्वितीय संस्करण परिवर्द्धित और सुन्दर होकर छप चुका है। यह ग्रन्थ भी बी० ए० क्लासका पाठ्य है। मूल्य १)

श्रीरामगीता।

श्रीमहर्षि वशिष्ठकृत तत्त्वसारायणमें कथित यह श्रीरामगीता है। श्रीरामचन्द्रजीके मर्यादापुरुषोत्तम अवतारकी लीलाओंका विशद रहस्य प्रकाशित किया गया है। श्रीरामचन्द्र सीता और हनुमान आदिके कई त्रैवर्णिक चित्र भी दिये गये हैं। कागज छपाई तथा जिल्द आदि उत्कृष्ट हैं। एक धर्मफण्डकी सहायताके लिये यह ग्रन्थ विकता है। प्रस्तुत पुस्तकका मूल्य केवल २॥)

कहावतरत्नाकर।

न्यायावली और सुभाषितावली सहित। हिन्दी भाषाका यह एक अद्वितीय ग्रन्थ है। इसमें हिन्दीभाषाकी प्रधानता रखकर पांच भाषाओंमें कहावतें दी गई हैं। हिन्दी और उसीकी संस्कृत कहावत, अंग्रेजी कहावत, फार्सी कहावत, उर्दू कहावत और अरबी कहावत। ये कहावतें प्रत्येक भाषाके प्रधान प्रधान विद्वानों द्वारा संग्रहीत और संशोधित हुई हैं। इसी प्रकार संस्कृत न्यायावली और उसका अंग्रेजी अनुवाद और विस्तृत अंग्रेजी विवरण तथा हिन्दी अनुवाद और हिन्दी विवरण दिया गया है। अन्तमें संस्कृत सुभाषितावली हिन्दी अनुवाद सहित दी गई है। हिन्दी कहावत, संस्कृत न्यायावली

और संस्कृत सुभाषितावली अकारादि क्रमसे दी गयी है। इसके प्रारम्भमें अंग्रेज़ी और हिन्दी भाषाका महत्त्व प्रतिपादन करनेवाली एक भूमिका दी गई है। पुस्तक सर्वाङ्गसुन्दर है, सुन्दर जिल्द बंधी हुई है। एक धर्म्मफण्डकी सहायताके लिये यह ग्रन्थ बिकता है। रायल एडीशन १०) साधारण संस्करण ७)

संस्कृत ग्रन्थमालाके ग्रन्थ।

सप्तगीताएँ।

पञ्चोपासनाके अनुसार पांच प्रकारके उपासकोंके लिये पांच गीताएं—श्रीविष्णुगीता, श्रीसूर्य्यगीता, श्रीशक्तिगीता, श्रीधीशगीता और श्रीशम्भुगीता एवं संन्यासियोंके लिये संन्यासगीता और साधकोंके लिये गुरुगीता भाषानुवाद सहित छप चुकी है। इन सातों गीताओंमें अनेक दार्शनिक तत्त्व, अनेक उपासनाकाण्डके रहस्य और प्रत्येक उपास्य देवकी उपासनासे सम्बन्ध रखनेवाले विषय सुचारुरूपसे प्रतिपादित किये गये हैं। ये सातों गीताएं उपनिषद्रूप हैं। विष्णुगीताका मूल्य १), सूर्य्यगीताका मूल्य ॥), शक्तिगीताका मूल्य १), धीशगीताका मूल्य ।॥), शंभुगीताका मूल्य १), संन्यासगीताका मूल्य १), और गुरुगीताका मूल्य ।) है। इनमें से पञ्चोपासनाकी पांच गीताओंमें एक एक तीनरंगा विष्णुदेव, सूर्य्यदेव, भगवती और गणपति देव तथा शिवका चित्र भी दिया गया है। शम्भुगीतामें वर्णाश्रमबन्ध नामक चित्र भी देखने योग्य है।

पुराणरहस्यम्।

श्रीस्वामी जी महाराजका पुराण सम्बन्धी यह अपूर्व संस्कृत ग्रन्थ है। इसके पाठसे पुराणोक्त किसी विषयमें शंका नहीं रह जाती। मूल्य १॥) मात्र

कर्ममीमांसादर्शन।

महर्षि भरद्वाजकृत यह दर्शनशास्त्र अनुसन्धान द्वारा प्राप्त हुआ है, जिसके प्रथम दो धर्मपाद, तथा संस्कारपाद प्रकाशित हुए हैं। सूत्र, सूत्रका हिन्दीमें अर्थ और संस्कृत भाष्यका हिन्दी अनुवाद इस प्रकार इसको छापा गया है। केवल हिन्दीभाषामें भी यह दर्शन छपा है, मूल्य १॥), संस्कृत भाष्यका मूल्य है २)।

स्तोत्रकुसुमांजलि।

इसमें पंचदेवता, अवतार और ब्रह्मस्तुति तथा धर्मस्तुति, गंगादि पवित्र तीर्थोंकी स्तुति, वेदान्तप्रतिपादक स्तुतियां और काशीके प्रधान देवता श्रीविश्वनाथादिकी स्तुतियां हैं। मूल्य ।) आना।

उपदेशपारिजात।

यह संस्कृत गद्यात्मक अपूर्व ग्रन्थ है। सनातनधर्म क्या है, धर्मोपदेश किसको कहते हैं, सनातनधर्मके सब शास्त्रोंमें क्या २ विषय हैं, धर्मवक्ता होनेके लिये किन २ योग्यताओंके होनेकी आवश्यकता है इत्यादि अनेक विषय इस

ग्रन्थमें हैं। संस्कृत विद्वान्मात्रको पढ़ना उचित है और धर्मवक्ता, धर्मोपदेशक, पौराणिक पण्डित आदिके लिये तो यह ग्रन्थ सब समय साथ रखने योग्य है मूल्य ॥) आना।

हठयोगसंहिता।

भाषानुवाद सहित। योगविषयक ऐसा अपूर्व ग्रन्थ आजतक प्रकाशित नहीं हुआ है। इसमें हठयोगके ७ अंग और क्रमशः उनके लक्षण, साधनप्रणाली आदि सब अच्छी तरहसे वर्णन किये गये हैं। गुरु और शिष्य दोनों ही इससे पूरा लाभ उठा सकते हैं। मूल्य ।॥)

तत्त्वबोध।

भाषानुवाद और वैज्ञानिक टिप्पणीसहित। यह मूल वेदान्त ग्रन्थ श्रीशंकराचार्य्यकृत है। इसका वंगानुवाद भी प्रकाशित हो चुका है। मूल्य =)

मन्त्रयोगसंहिता।

भाषानुवाद सहित। मन्त्रयोगविषयक ऐसा अपूर्व ग्रन्थ आजतक प्रकाशित नहीं हुआ है। इसमें मन्त्रयोगके १६ अङ्ग और क्रमशः उनके लक्षण, साधनप्रणाली आदि सब अच्छी तरहसे वर्णन किये गये हैं। मूल्य १) रु०

दैवीमीमांसादर्शन।

वेदके तीन काण्ड हैं। यथाः—कर्मकाण्ड, उपासनाकाण्ड और ज्ञानकाण्ड। ज्ञानकाण्डका वेदान्तदर्शन, कर्मकाण्डका जैमिनीदर्शन और भरद्वाजदर्शन और उपासनाकाण्डका यह अङ्गिरादर्शन है। इसका नाम दैवीमीमांसादर्शन है। यह ग्रन्थ आजतक प्रकाशित नहीं हुआ था। मूल्य १॥)

श्रीमद्भगवद्गीता प्रथम खण्ड।

श्रीगीताजीका यह अपूर्व हिन्दीभाष्य प्रकाशित हो रहा है, जिसका प्रथम खण्ड, जिसमें प्रथम अध्याय और द्वितीय अध्यायका कुछ हिस्सा है, प्रकाशित हुआ है। गीताका अध्यात्म, अधिदैव, अधिभूतरूपी त्रिविध स्वरूप, प्रत्येक श्लोकका त्रिविध अर्थ और सब प्रकारके अधिकारियोंके समझने योग्य गीताविज्ञानका विस्तारित विवरण इस भाष्यमें मौजूद है। मूल्य १) रु०।

योगदर्शन।

हिन्दी भाष्यसहित। इस प्रकारका हिन्दीभाष्य और कहीं प्रकाशित नहीं हुआ है। सब दर्शनोंमें योगदर्शन सर्ववादिसम्मत दर्शन है। मूल्य २) रु०

संस्कृतविश्वविद्यालय।

अखिल भारतीय संस्कृत विश्वविद्यालयके समस्त पाठ्यग्रन्थ भारतधर्मसिण्डिकेट लिमिटेड, काशीमें मिलते हैं। जिन्हें आवश्यकता हो, मंगालें।

सब पुस्तकें मिलनेका पता—

मैनेजर—निगमागम-बुकडिपो,
भारतधर्मसिण्डिकेट लिमिटेड,
स्टेशन रोड, बनारस सिटी।

भारत-प्रसिद्ध अद्वितीय धर्मवक्ता

श्रीस्वामी दयानन्दजी महाराज प्रणीत

❋ धर्म-विज्ञान ❋

हिन्दुधर्मके सम्पूर्ण ज्ञानलाभके लिये यह एक ही पुस्तक यथेष्ट है। इसमें धार्मिक तथा सामाजिक विषयों पर प्रचलित समस्त शंकाओंके सुन्दर उत्तर नवीन सायन्सके अनुसार दिये गये हैं। इसमें निम्नलिखित विषयों पर पूर्ण विचार किये गये हैं, यथा— आधुनिक विज्ञान और सनातनधर्म, देशसेवा और सनातनधर्म, स्वराज्य और सनातनधर्म, आचारमें वैज्ञानिक चमत्कार, षोड़श-संस्कार, सतीधर्मरहस्य, विवाहकालनिर्णय, वर्णविज्ञान और स्पृश्यास्पृश्यविचार, उपासनातत्त्व और मन्त्रशास्त्र, अवतारमीमांसा, श्रीकृष्णचरित्ररहस्य, परलोक और जन्मान्तर-तत्त्व, पौराणिक शंका समाधान, विज्ञान जगत्में नवीन-चमत्कार, व्याख्यान-कलाकुशलता इत्यादि। सम्पूर्ण ग्रन्थ रायल अठपेजी साइजके ६२५ पृष्ठका होने-पर भी मूल्य सजिल्द सिर्फ चार रुपया और बिना जिल्द ३॥) है।

* * * * * * *

श्रीमद्भगवद्गीता पर अपूर्व, अनुपम टीका।

श्रीगीतार्थ-चन्द्रिका।

केवल हिन्दी भाषाके जाननेवाले भी इसके द्वारा गीताके गूढ़ रहस्यको जान सकें, इसी लक्ष्यसे श्रीस्वामीजीने यह टीका लिखी है। इसमें श्लोकके प्रत्येक शब्दका हिन्दी-अर्थ, समस्त श्लोकका सरल अर्थ और अन्तमें एक अति मधुर चन्द्रिका द्वारा श्लोकका गूढ़ तात्पर्य बतलाया गया है। भाषा अति सरल तथा मधुर है। मूल्य सजिल्द २॥) और बिना जिल्द २) है। पता—

मैनेजर—निगमागम बुकडिपो,

सिण्डिकेट भवन, स्टेशन रोड, बनारस कैण्ट।

अथवा—योगाश्रम, नवाबगञ्ज, कानपुर।

श्रीबलदेवदत्त ठाकर द्वारा—

भारतधर्म प्रेस, काशीमें मुद्रित ।

